

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

**Ю. В. АЛЕКСАНДРОВ, А. П. ГЕЛЬ,
Г. С. СЕМАКОВ**

КРИМІНОЛОГІЯ

Курс лекцій

Київ 2002

ББК 67.6я73
А46

Рецензенти: *І. К. Туркевич*, д-р юрид. наук, проф.
О. Ф. Бантишев, канд. юрид. наук, доц.

*Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії
управління персоналом (протокол № 2 від 26.02.02)*

Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С.
А46 Кримінологія: Курс лекцій. — К.: МАУП, 2002. —
295 с. — Бібліогр.: с. 288–289.

ISBN 966-608-238-1

У загальній частині пропонованого курсу лекцій розкрито основні поняття та категорії кримінології, її предмет, завдання та методологію. Проаналізовано сучасні погляди вчених-кримінологів на проблему формування особи злочинця, визначення причин і умов злочинності, індивідуальної злочинної поведінки, планування та організації попереджувальної діяльності. В особливій частині наведено кримінологічну характеристику окремих видів злочинності та заходи їх профілактики.

Для студентів, викладачів юридичних вищих навчальних закладів і практичних працівників правоохоронних органів.

ББК 67.6я73

© Ю. В. Александров, А. П. Гель,
Г. С. Семаков, 2002

© Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2002

ISBN 966-608-238-1

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Тема

1

ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА КРИМІНОЛОГІЇ

1. *Кримінологія як наука і її предмет.*
2. *Завдання і функції кримінології.*
3. *Система кримінології. Кримінологія як навчальна дисципліна.*
4. *Кримінологія в системі наук. Зв'язок кримінології з правовими та іншими науками.*

1.1. Кримінологія як наука і її предмет

Кримінологія (від лат. *crimen* — злочин і грецьк. λόγος — слово, вчення) — це наука, що вивчає злочинність як соціальне явище. Вважається, що термін “кримінологія” увів у 1879 р. антрополог Топінар. У 1885 р. вперше з такою назвою вийшла друком праця Р. Гарофало. Проте вчення про злочини почало формуватися набагато раніше. У систематизованому вигляді уявлення про злочинну поведінку і боротьбу з нею містяться у праці Ч. Беккарія “Про злочини і покарання” (1761), де поряд з кримінально-правовим вченням про покарання визначено також погляди на природу злочинної поведінки й методи протидії їй з боку держави.

За період понад два сторіччя погляди на злочинну поведінку і заходи боротьби з нею істотно змінилися. Розвинувшись у різних напрямках (антропологічному, соціологічному, біологічному, психологічному), кримінологія нині не становить єдиного вчення й охоплює багато різноманітних поглядів і шкіл з науковими центрами в багатьох країнах світу. Проте в межах загальної наукової дисципліни кримінологів об'єднує намагання описати й пояснити явище злочинності, а також обґрунтувати засоби її попередження.

У колишньому СРСР кримінологічні дослідження тривалий час (протягом 30–50-х років ХХ ст.) фактично були заборонені. Крім того, кримінологія піддавалась ідеологізації, що зумовило

неправдиве висвітлення злочинності радянського суспільства як явища, що загасає, а з часом повинно зникнути.

Сучасна кримінологія — це наука про закономірності злочинності та заходи її попередження. Вона вивчає злочинність як процес масового відтворення злочинів, причини злочинної поведінки й особу злочинця, а також розробляє заходи попередження злочинів.

Вітчизняна кримінологія виокремилась з науки кримінального права. Нині кримінологію розробляють здебільшого юристи; викладають її в системі правових наук. Явища, які вивчає кримінологія, базуються на таких кримінально-правових поняттях, як “злочин” і “злочинець”. Система профілактики злочинів і профілактичні заходи, що є її складовими, мають правову основу, тобто правовий аспект, а причини й умови злочинності, особа злочинця тісно пов’язані з дефектом правосвідомості, правовою психологією. Формально кримінологія об’єднана в одну юридичну спеціальність разом з кримінальним правом і кримінально-виконавчим правом. Проте незважаючи на тісний взаємозв’язок цих трьох дисциплін кримінологія за природою і предметом, який вивчає, є окремою наукою.

Кримінальне право і кримінально-виконавче право як правові науки розглядають злочин і відповідальність за нього з позицій права, а кримінологія спрямована на осмислення злочинності в її соціальному аспекті, вивчає злочинність як певний суспільний процес, явище, що супроводжує історію розвитку людства. Вивчення злочинності як соціального явища, її причин і умов, особи злочинця, заходів попередження злочинності не вкладається в межі тільки правових характеристик, а належить також до сфери соціології. Тому можна вважати, що кримінологія є не суто правовою, а й соціологічно-правовою наукою і навчальною дисципліною.

Як зазначалося, кримінологія досліджує злочинність як соціальне, суспільне явище, механізм індивідуальної злочинної поведінки, причини й умови злочинності та окремого злочину. Кримінологія вивчає особливості особи злочинця, а також його жертви — особи, яка є потерпілою від злочину. Предметом вивчення кримінології є різновиди відхилень соціальної поведінки (девіантна поведінка), що тісно пов’язані із злочинністю: алкоголізм, наркоманія, проституція, корупція в різних сфе-

рах державного управління й інші форми аморальної поведінки, самогубства. Складовою кримінології є також попередження злочинності. Кримінологія розглядає також комплекс питань, пов'язаних з особою й поведінкою осіб, що потерпіли від злочину. Цей розділ називається віктимологією. Дуже часто віктимна поведінка стає приводом або сприятливою умовою для вчинення злочину. Виключно важливою залишається проблема правового захисту осіб, які зазнали шкоди від злочинних посягань на їх життя, здоров'я, майно.

Отже, доходимо висновку: *кримінологія — це наука про злочинність і злочин, їх причини й сприятливі умови, особу злочинця і його жертви, а також про пов'язані із злочинністю явища відхилення соціальної поведінки, шляхи й засоби попередження злочинності.*

До основних складових предмета кримінології належать:

- злочинність як соціально-правове явище;
- причини й умови злочинності;
- особа злочинця;
- попередження злочинності;
- жертва злочину.

Розглянемо ці складові детальніше.

Злочинність є основним елементом предмета кримінології. Під злочинністю розуміється соціальне та кримінально-правове явище, яке становить систему злочинів, що вчинені на певній території за певний час. Кількісно-якісними показниками злочинності є рівень, структура, динаміка, географія, характер. Злочинність виявляється у вигляді сукупності злочинів, які, як правило, ототожнюються з її сутністю. Однак існує й інший підхід (В. Бураков, В. Сальников [17]), згідно з яким під злочинністю слід розуміти негативу властивість суспільства відтворювати небезпечні для нього діяння, що зумовлює введення кримінально-правових заборон, піддається кількісній інтерпретації й виявляється в сукупності злочинів. Таким чином, сукупність вчинених на певній території за певний час злочинів є тільки симптомом злочинності, що свідчить про глибокі криміногенні процеси.

Причини й умови злочинності об'єднуються в родові поняття “криміногенні детермінанти” й становлять окремий блок, що підлягає спеціальному дослідженню. Кримінологія як наукова дисципліна виконує роз'яснювальну функцію, згідно з якою

здійснюються заходи виявлення економічних, культурологічних, етнічних, психологічних, ідеологічних, організаційно-управлінських та інших соціологічних явищ, які породжують і зумовлюють (детермінують) злочинність як наслідок, а також призводять до відтворення злочинності як масового явища.

Під причинами злочинності зазвичай розуміють соціальні явища, що породжують злочинність; сутність цих явищ полягає в суперечностях, що виявляються на певних етапах розвитку суспільства. Кримінологія вивчає причини виникнення і поширення злочинності, класифікує їх за різними критеріями. Причини й умови злочинності вивчаються на різних рівнях: злочинності взагалі; окремої групи злочинів; конкретного злочину. Це зумовлено тим, що причини конкретного злочину, який скоюється в певний час у певному місці, не повторюють ідентично схему причин злочинності взагалі. Конкретний злочинець не завжди усвідомлює зв'язок злочину, який він вчиняє, із суперечностями дійсності, а вчинення конкретного злочину конкретною особою визначається індивідуальними умовами існування конкретної особи, до яких належать мікросередовище, у якому формується особа; особливості потоку масової інформації, яку споживає людина; особистісні особливості людини; ситуація, що сприяє вчиненню злочину [17]. Кримінологія вивчає зазначені основні причини конкретного злочину, а також процес їх взаємодії, який називається механізмом формування конкретного злочину.

Особу злочинця кримінологія вивчає з позицій виявлення соціально-демографічних, правових, соціально-рольових, психологічних та інших властивостей суб'єктів злочину. Інтерес становлять кількісні відмінності соціологічного портрету злочинців (та окремих їх категорій) від основної маси населення, бо відхилення щодо професійної, статево-вікової, родинної та інших характеристик допомагають виявити витоки злочинності.

Спостереження за злочинцями в суспільстві повинно здійснюватися постійно, оскільки їх склад і вигляд з часом суттєво змінюються.

Кримінологія вивчає мотиви злочинів і їх мотивацію, тобто пояснення спонукань до вчинення злочину, які надають безпосередньо злочинці.

Зазначимо, що злочин — це акт не тільки зовнішній, а й вольовий, усвідомлений, що обирається людиною вільно і є результатом складного процесу, в якому зовнішні обставини діють опосередковано, відбиваючись через внутрішні умови. Тому щоб пізнати причини злочинності, необхідно розкрити механізм злочинної поведінки. Проте цей механізм можна розкрити лише у процесі дослідження особи злочинця і впливу її властивостей та особливостей на протиправну поведінку.

Попередження (профілактика) злочинів — це система державних і суспільних заходів, спрямованих на усунення або нейтралізацію злочинності, послаблення її причин та умов, утримання від злочинів і коригування поведінки осіб, які схильні й спроможні вчиняти злочини. Профілактичну систему можна аналізувати за спрямованістю, механізмом дії, змістом, суб'єктами та іншими критеріями. Заходи запобігання злочинності, їх зміст і характер залежать від того, як саме визначаються причини злочинності.

Проблеми поведінки потерпілого так само є елементом предмету кримінології. Для визначення цього аспекту застосовують термін “віктимологія” — вчення про жертву злочину. Потерпілий від злочину досліджується кримінологією з позицій його можливості стати жертвою злочинного посягання. Кримінологія виявляє психологічні, соціальні, професійні та інші особливості потерпілих від різних видів злочинів, вивчає життєві ситуації, які підвищують небезпеку стати жертвою злочину, а отримані результати використовує для розробки рекомендацій, спрямованих на попередження злочинів і подання соціальної допомоги потерпілим.

1.2. Завдання і функції кримінології

Найголовніше практичне завдання кримінології — виявляти шляхи стабілізації злочинності, зменшувати її розміри й небезпеку. Окремі найнебезпечніші й особливо поширені злочини потребують найпильнішої уваги. На сучасному етапі розвитку нашої держави з'являються нові види злочинів — організована злочинність, що охоплює такі транснаціональні види злочинної діяльності, як незаконне вивезення сировини, наркобізнес, торгівля зброєю й людьми, злочинна корупція, екологічні злочини.

На подальший розвиток очікують такі нові напрями кримінології, як родинна (яку активно розроблюють на Заході в аспекті злочинів серед членів родини), екологічна, а також традиційні напрями кримінологічної характеристики злочинності молоді й неповнолітніх, насильницької злочинності. Останніми роками кримінологи багато уваги приділяють проблемі серійних сексуально-насильницьких злочинів.

До основних завдань кримінології належать такі:

- отримання достовірних даних про елементи, що є предметом кримінології;
- систематичне виявлення й аналіз явищ, процесів, факторів, ситуацій, обставин, що детермінують злочинність;
- виявлення і вивчення суперечностей і конфліктів, що призводять до виникнення та реалізації злочинних намірів, а також формування особи злочинця;
- розробка наукових рекомендацій щодо усунення або нейтралізації явищ, що спричиняють антисуспільну злочинну поведінку;
- наукова розробка заходів, пов'язаних з виявленням осіб, від яких можна очікувати вчинення злочинів, вивчення цих осіб і вжиття дієвих профілактичних заходів впливу на них.

З перелічених завдань кримінології випливають основні **функції кримінології**.

1. **Описова**. Кримінологія виявляє й фіксує факти соціальної дійсності, що пов'язані із злочинністю, відображує їх властивості й відносини, здійснює їх науковий опис.

2. **Пояснювальна**. Розкриваючи на основі отриманих емпіричних даних і теоретичних положень сутність досліджуваних об'єктів, зокрема виявляючи закономірності злочинності, дії її причин, формування особи злочинця, кримінологія пояснює їх з наукових позицій.

3. **Прогностична**. Вивчаючи тенденції, перспективи зміни кримінологічно значущих процесів та явищ і аналізуючи їх, кримінологія прогнозує їх майбутній стан і розвиток.

4. **Регулятивна**. Кримінологічний опис, пояснення і прогнозування підпорядковуються інтересам науково обґрунтованого керування соціальними процесами, пов'язаними з попередженням злочинності.

Отже, доходимо висновку: кримінологія вивчає злочинність і злочин, намагається пояснити причини їх виникнення, розроблює методику прогнозування злочинності та індивідуальної поведінки. Регулятивна функція кримінології полягає в розробленні наукових засад попереджувальної діяльності суб'єктів профілактики.

1.3. Система кримінології.

Кримінологія як навчальна дисципліна

Кримінально-правове походження науки кримінології зумовило її традиційний розподіл на загальну та особливу частини.

У *загальній частині* кримінології розглядаються її теоретичні основи і поняття, наводиться визначення злочинності, вивчаються її кількісні та якісні параметри (показники), аналізується проблема детермінації (причин і умов) злочинності. Значне місце в загальній частині приділяється особі злочинця й механізму злочинної поведінки. Ця частина містить також розділ, присвячений методиці кримінологічних досліджень і проблемі попередження злочинності. При вивченні загальної частини кримінології на перший план висувається здатність до абстрактного мислення і засвоєння теоретичних положень.

В *особливій частині* міститься кримінологічна характеристика різних видів і груп злочинів: корисливої й насильницької злочинності, професійної й організованої, рецидивної, економічної, злочинності неповнолітніх, жінок, злочинності в місцях позбавлення волі та ін. Цей розділ є найнасиченішим щодо інформації і для його засвоєння потрібна ретельна робота і глибоке знання Кримінального кодексу України [13].

Помилково було б вважати кримінологію суто академічною галуззю знань, що не має безпосереднього практичного значення. Кримінологічна підготовка входить у систему професійної моделі оперативних працівників органів внутрішніх справ, працівників служби безпеки, прокуратури, суду та інших посадових осіб, які беруть участь у розкритті злочинів. Відповідні навички і знання потрібні їм для розуміння, аналізу й оцінки оперативної обстановки в регіоні з урахуванням латентної злочинності; для грамотного і професійного складання звітів з оглядів правозастосовчої та профілактичної діяльності; для

вивчення злочинності та її причин у певному населеному пункті, на певній території та окремому об'єкті з використанням спеціальних методик; для правильного застосування вимог процесуального законодавства щодо попередження злочинів слідчим, прокурором, судом (ст. 23, 23-1, 23-2 КПК України); для грамотної оцінки особи обвинуваченого і виявлення справжніх мотивів її злочинної поведінки.

1.4. Кримінологія в системі наук. Зв'язок кримінології з правовими та іншими науками

Загальновідомо й загальновизнано, що кримінологія як наука походить з кримінального права. Як зазначалося, кримінологія використовує такі базові визначення кримінального права, як “злочин” і “злочинець”. Однак серед сучасних кримінологів-науковців Росії та України не існує однозначного погляду на сутність кримінології як правової науки. У підручниках, виданих у Росії протягом 1966–1999 рр., підтверджується офіційне трактування кримінології як правової науки і водночас підкреслюється її тісний зв'язок із *соціологією* (А. Долгова [14]). Поширена також точка зору на комплексний зміст кримінології, що перебуває на межі *кримінального права і соціології* (І. Даньшин [5]), тобто є *соціолого-правовою наукою*. Окремі вчені-кримінологи (Ю. Блувштейн [3] і А. Яковлев) розглядають кримінологію як *соціологію злочинності*. Такої самої точки зору дотримується кримінолог А. Зелінський [7–10], обґрунтовуючи її тим, що *девіантна (відхилена) поведінка* є предметом вивчення соціології, а злочинність — одна з форм девіантної поведінки, тому вивчати її повинні соціологи, а не юристи. Він підкреслює, що соціальна психологія, яка виникла на межі соціології та психології, є особливою галуззю знань про людські відносини і належить до психології. Вчений вважає, що оскільки у кримінології особа і її вчинки посідають центральне місце, то вона охоплює соціальну психологію. Кримінологію взагалі А. Зелінський визначає як комплексну науку, що поєднує соціологію і психологію злочинності, і вважає її соціологічною, а не юридичною наукою. Своє ставлення до кримінологів з базовою юридичною освітою він висловлює так: сприйняття й осмислення правової інформації у кримінологічних досліджен-

нях повинні здійснюватися через призму соціологічного та психологічного вивчення реальної дійсності. Тому додатковою базовою освітою для кримінолога повинна стати соціологічна або психологічна науки. Проте ця точка зору не дістала широкої підтримки серед науковців-кримінологів України і Росії. Без базової юридичної освіти кримінолог не буде здатний правильно трактувати такі базові, основні поняття кримінології, як злочин і злочинець, не зможе орієнтуватись у розмаїтті норм кримінального законодавства, що ставить під сумнів достовірність таких досліджень і прогнозів.

Як слушно зауважують В. Бурлаков і В. Сальников [17], виключно важливо, щоб у сучасний складний для кримінології час вона не втратила свого місця в системі юридичних наук, щоб її не поглинула правова соціологія або соціологія девіантної поведінки. Кримінологія не повинна відокремлюватися від правового поля, з яким нерозривно пов'язана. Як наукова дисципліна, що осмислює теперішній стан і перспективу взаємовідносин держави і притаманного їй феномену злочинності, кримінологія могла б стати загальнотеоретичною основою для наук кримінально-правового циклу. З урахуванням значущості ролі, яку органи внутрішніх справ відіграють у боротьбі зі злочинністю, необхідно підкреслити виключне місце, яке покликана посісти кримінологія у професійній підготовці працівників органів внутрішніх справ.

Як зазначалося, кримінологія тісно пов'язана з такими правовими науками, як *кримінальне право* і *кримінально-виконавче право* (рецидив злочинів і його попередження). Кримінологічні дослідження неможливо здійснювати без використання *кримінальної статистики*. Багато загальних кримінологічних положень міститься в нормах *кримінально-процесуального права*, а також у законодавстві про *прокуратуру*, що регламентують виявлення й усунення причин та умов конкретного злочину (ст. 23, 23-1, 23-2 КПК України) і координацію діяльності щодо їх запобігання. Кримінологія тісно пов'язана також з *криміналістикою*, яка, розроблюючи тактику і методику розслідування злочинів, ґрунтується на кримінологічній характеристиці конкретних видів злочинів. Окремі положення *адміністративного, цивільного, сімейного та житлового права*, наприклад про відповідальність за правопорушення, обмеження дієздатності, позбавлення

батьківських прав, виселення, належать до заходів попередження злочинності.

У зв'язку з поширенням соціологічних досліджень у сфері права і, зокрема, публікацій із *соціології кримінального права* необхідно співвіднести останню з кримінологією. Проте не слід також розширювати сферу соціології кримінального права, включаючи в її предмет соціальні явища, що визначають злочинність. Цей науковий напрям розкриває суспільну зумовленість кримінально-правових норм і соціальні результати (наслідки) їх функціонування. Певний сенс має твердження, що соціологія кримінального права є частиною кримінології, яка віддзеркалює каральну реакцію держави на злочинність.

Серед неюридичних дисциплін кримінологія найтісніше пов'язана із *соціологією, соціальною психологією, власне психологією, демографією, математичною статистикою, кібернетикою і педагогікою*.

У перелічених наук кримінологія запозичує методи дослідження процесів, що зумовлюють злочинну поведінку й розвиваються в суспільстві загалом, в окремих групах людей і у свідомості особи, методи кількісної інтерпретації цих процесів, а також виховну методіку, яку кримінологія пристосовує для попередження злочинності. Перелічені науки і дисципліни, у свою чергу, збагачуються відповідними знаннями зі сфери злочинності.

Контрольні питання

- 1. Основні елементи предмету кримінології.*
- 2. Основні завдання кримінології.*
- 3. Основні функції кримінології.*
- 4. Як побудована система кримінології?*
- 5. Для виконання яких завдань працівникам правоохоронних органів потрібні знання з кримінології?*
- 6. Як визначають суть науки кримінології сучасні вчені-кримінологи?*
- 7. З якими правовими та іншими науками пов'язана кримінологія?*

Тема

2

ІСТОРІЯ НАУКИ КРИМІНОЛОГІЇ. КРИМІНОЛОГІЯ В УКРАЇНІ Й ЗА КОРДОНОМ

1. *Кримінологічні ідеї класичної школи кримінального права.*
2. *Позитивізм у кримінології.*
3. *Сучасна кримінологія.*
4. *Історія й сучасний стан кримінології в Україні.*

2.1. Кримінологічні ідеї класичної школи кримінального права

У розвитку кримінологічної науки розрізняють три основні періоди: *класичний*, що тривав з другої половини XVIII ст. до останньої третини XIX ст.; *позитивістський* — з останньої третини XIX ст. до 20-х років XX ст.; *сучасний* — з 30-х років XX ст. дотепер.

Класичний період кримінології впливає безпосередньо з ідейних течій просвіти періоду переходу від феодалізму до капіталізму (XVII–XVIII ст.). Він передував, а потім супроводжував перетворення в державному, суспільному та духовному житті, що зумовлювались буржуазно-демократичними революціями в Європі.

Під класичною школою кримінології слід розуміти систему ідей про злочини й боротьбу з ними, що сформувались у межах так званої класичної школи кримінального права, яку заснував дворянин Ч. Беккарія з Мілана. Основні положення свого вчення він сформулював у вже згадуваній праці “Про злочини і покарання”.

Ґрунтуючись на ідеях Ш. Монтеск’є та інших великих просвітителів XVII–XVIII ст., Ч. Беккарія створив принципово нову для того часу теорію. Обстоюючи позиції популярної на той час “суспільної угоди”, він вважав, що існує три основних джерела моральних і політичних засад, які керують

людьми: боже начало, природні закони і добровільні суспільні відносини.

Джерело злочинів Ч. Беккарія вбачав у загальній боротьбі людських пристрастей, у зіткненні окремих інтересів. Злочинну активність людини вчений пояснював, звертаючись здебільшого до основних, на його думку, рушійних джерел, що спонукають людину до будь-яких дій: як корисних, так і шкідливих. Цими джерелами він вважав насолоду і страждання. Отже, у класичній праці Ч. Беккарія відображено не лише діалектичне усвідомлення відтворення злочинності під впливом суспільних суперечностей, а й психологічне тлумачення механізму індивідуальної злочинної поведінки.

Для кримінології велике значення має також прогностичний погляд Ч. Беккарія на перспективи протидії держави злочинам. Його висновок реалістичний: “Неможливо попередити все зло”. Особливо цінні ідеї Ч. Беккарія щодо методів реагування держави на вчинені злочини. Ці ідеї й нині істотно впливають на теорію кримінального права і практику карального законодавства. Під впливом цих ідей у різних країнах з різними соціальними системами виникла соціальна профілактика злочинів як один з напрямів державної діяльності. Ч. Беккарія категорично відкидав жорстоке покарання й висловлював сумніви щодо отримання від нього користі. Ще свого часу Ч. Беккарія був проти смертної кари. На його думку, метою покарання повинно бути не катування людини і знуцання з неї, а застереження винного щодо заподіяння шкоди суспільству й утримування від цього інших. Запропоноване ним вирішення питання про мету покарання й досі відображається в законодавстві багатьох країн світу.

Недолік класичної школи полягає в тому, що в центр обґрунтування кримінального покарання вона ставила злочин, а особу злочинця не лише відсувала на другий план, а й взагалі ігнорувала. Представники цієї школи вважали, що не повинно бути однакового покарання за два злочини, які завдали суспільству різної шкоди. Однак з цього твердження випливало, що в разі однакової кари за однаковий злочин однаковому покаранню повинні піддаватись як дорослі, так і неповнолітні, як особа, що навмисно вчинила діяння, так і людина, яка вчинила таку

саму дію у стані душевного хвилювання, як людина, що вперше вчинила злочин, так і рецидивіст.

Представники класичної школи сформулювали систему каральних принципів, насамперед незволікання з покаранням; подібності між природою злочину і покарання; невідворотності покарання.

Ч. Беккарія беззаперечно слід вважати кримінологом, а класичну школу кримінального права — відповідно школою кримінології ще й тому, що кілька розділів праці “Про злочини і покарання” спеціально були присвячені попередженню злочинів. Саме Ч. Беккарія належать слова: “краще попереджати злочини, ніж за них карати”. Найнадійнішим, але й найскладнішим і важким засобом попередження злочинів Ч. Беккарія вважав удосконалене виховання.

Ідеї класичної школи безперечно були плідними, але недооцінювали особливості особи у вчиненні злочину. Класична школа спиралася тільки на “чистий розум” і майже не враховувала практики й існуючого фактичного матеріалу про злочини та боротьбу з ними.

2.2. Позитивізм у кримінології

До передумов виникнення позитивістського періоду належать, з одного боку, значне поширення злочинності в середині XIX ст., яке позначалось на європейському суспільстві, а з іншого — стрімкий розвиток природничих і гуманітарних наук. У науки, що вивчали людину, почали впроваджуватися прийоми з точних дисциплін, що спричинилося до виникнення антропології, соціології та статистики.

Методологічною основою кримінологічних вчень позитивістського періоду була філософія позитивізму, яка виникла в першій третині XIX ст. і намагалася зібрати позитивний, кількісно визначений матеріал про різні аспекти життя суспільства.

Від науки класичного періоду позитивістська кримінологія відрізнялася широким застосуванням статистичних та інших фактичних даних про вчинені злочини.

Позитивістська кримінологія розвивалась у двох основних напрямах — *біологічному* та *соціологічному*. Незважаючи на

суттєву відмінність поглядів “крайніх” представників цих напрямів, межа між ними з часом дещо розмилась і відбулося взаємне проникнення, яке виявилось, зокрема, у появі психологічних теорій кримінології.

Біологічний напрям. Засновником позитивізму у кримінології взагалі і біологічного напрямку зокрема був італійський вчений Ч. Ломброзо (1835–1909). Він очолив *антропологічну* (туринську) школу і 1876 року видав працю “Злочинна людина”. Працюючи лікарем в’язниці у Турині, він дослідив значну кількість ув’язнених за допомогою антропологічних методів вимірювання й опису їх зовнішності. У результаті спостережень він дійшов висновку, що типового злочинця можна розпізнати за певними фізичними ознаками: скошеним чолом, нерозвинутими мочками вух, складками на обличчі, підвищеною або зниженою чутливістю до болю та ін.

Ч. Ломброзо розробив класифікацію злочинців, яка й донині позначається на спробах кримінологів систематизувати злочинців у групи. До його класифікації входили такі групи злочинців: природжені; душевнохворі; за пристрастю, до яких належать і “політичні маніяки”; випадкові.

Посилаючись на власні дослідження, Ч. Ломброзо вважав, що приблизно по одній третині припадає на ув’язнених з атавістичними рисами, на граничний біологічний вид і на випадкових злочинців, не схильних до рецидиву. Головною Ч. Ломброзо вважав тезу про існування анатомічного типу природженого злочинця, тобто людини, злочинність якої визначається наперед її певною низькою фізичною організацією, атавізмом або дегенерацією. Проте ретельні дослідження злочинців у багатьох країнах, у тому числі й у Росії, не підтвердили висновків вченого.

Незважаючи на помилковість положення Ч. Ломброзо щодо існування різновиду природжених злочинців, він зробив великий внесок у розвиток кримінології. Саме Ч. Ломброзо почав досліджувати фактичний матеріал, висунув питання про причини злочинної поведінки й особу злочинця. Основна ідея вченого полягала в тому, що причина становить ланцюг взаємопов’язаних причин. Згодом Ч. Ломброзо модифікував свою теорію, проаналізувавши велику кількість факторів, що впливають на злочинність. Так, у праці “Злочин” він виявив

залежність злочинності від метеорологічних, кліматичних, етнічних, культурологічних, демографічних, економічних, виховних, сімейних, професійних та спадкових впливів.

Теорія конституціональної схильності. Німецький психіатр Е. Кречмер (1888–1964) і його американські послідовники-кримінологи констатували зв'язок між типом побудови тіла і характером людини. На їхню думку, цей зв'язок врешті-решт може виявитись у вчиненні певного виду злочину. Крім цієї теорії виникли також теорії ендокринної та хромосомної схильності. Згідно з першою теорією емоціональна нестійкість, що притаманна певним злочинцям як рушійна сила їх злочинної діяльності, пояснюється порушенням діяльності залоз внутрішньої секреції. Згідно з другою теорією підвищена агресивність окремих злочинців пов'язана з наявністю в їхньому генетичному коді зайвої Х-хромосоми.

Нині біологічне пояснення злочинної поведінки не популярне серед кримінологів.

Ще за життя Ч. Ломброзо висунуті ним теоретичні положення уточнили й доповнили його учні Е. Феррі й Р. Гарофало. Зокрема, Е. Феррі пропонував надати інституту покарання тільки захисного або запобіжного характеру. Він пропонував розглядати в ідеалі злочин як хворобу, а каральну систему — як клініку. Ці послідовники Ч. Ломброзо великого значення надавали біологічній зумовленості злочину. Разом з тим Е. Феррі фундаментально схарактеризував вплив на злочинність соціальних, економічних та політичних факторів. У такий спосіб було закладено основу для соціологічних та психологічних розробок. Вплив представників туринської школи на окремих дослідників наступних поколінь кримінологів виявився, зокрема, у запереченні ними принципу моральної відповідальності злочинця й відмові сприймати покарання як відплату.

Соціологічний напрям на початкових етапах був репрезентований теоріями соціальної дезорганізації і диференціального зв'язку.

Теорія соціальної дезорганізації пояснює злочинність на соціальному рівні й ставить психологію злочинця в залежність від процесу функціонування суспільства загалом. Цю теорію заснував французький соціолог Е. Дюркгейм (1858–1917), ідеї

якого розвинув і доповнив американський вчений Р. Мертон. Методологічною основою цієї теорії є соціологія.

Е. Дюркгейм стверджував, що на індивіда впливають “соціальні фактори”, до яких належать зовнішні стосовно нього образи мислення, дій. Вчений виходив з того, що колективні схильності не є сумою схильностей окремих індивідів, а становлять щось інше, ніж суму поглядів окремих людей. На його думку, суспільна мораль завжди суворіша й безкомпромісна, ніж індивідуальна. Мораль суспільства диктує конкретним людям правила поведінки.

Суспільству, що функціонує нормально, завжди притаманний високий рівень згуртованості. Він виявляється в тому, що більшість людей солідарні в ідеалах, уявленнях щодо позитивного й негативного. Періодично в разі порушення суспільної рівноваги, що може статись як через економічне лихо, так і через стрімке підвищення рівня достатку в державі, згуртованість людей послаблюється і суспільство дезорганізується. Зокрема, соціальна дезорганізація виявляється в явищі *аномії*. Цей запозичений з теологічного лексикону термін буквально перекладається як “безнормативність”. Під аномією Е. Дюркгейм розумів соціальний факт як такий стан суспільства, при якому значно послаблюється стримуюча дія моралі й суспільство на деякий час втрачає вплив на людину. Р. Мертон доповнив вчення Е. Дюркгейма тезою про те, що причиною аномії може бути суперечність між метою, яку пропагує суспільство, і засобами її досягнення, які суспільство вважає припустимими. Так, пропаганді загальноприйнятим в американському суспільстві цілям досягнення особистого успіху й добробуту протистоїть обмеженість доступу до соціально схвалених каналів здобуття освіти, професії, багатства, майна, статусу. Для нижчих прошарків залишається тільки один шлях до успіху — порушення правових норм.

Теорію диференціального зв'язку розробив французький вчений Г. Тард (1843–1904). На відміну від Ч. Ломброзо у праці “Законои наслідування” Г. Тард пояснює звикання до злочинної поведінки дією психологічних механізмів навчання й наслідування. Власне теорію диференціального зв'язку сформулював американський вчений Е. Сатерленд у праці “Принципи кримінології”. Методологічною базою цієї теорії є соціальна психологія як наука про малі соціальні групи. Теорія Е. Сатер-

ленда спрямована на пояснення індивідуальної злочинної поведінки. Згідно з цією теорією злочинна поведінка виникає в результаті зв'язку окремих людей або груп з моделями злочинної поведінки. Що стійкіші ці зв'язки, то вірогідніше, що певний індивід стане злочинцем. Злочинній поведінці вчать у процесі спілкування, здебільшого у групах; при цьому багато що залежить від тривалості й інтенсивності контактів. Навчання злочинній поведінці не відрізняється від звичайного навчання. Теорія диференціального зв'язку високо оцінюється у світовій і особливо в американській кримінології. Разом з тим розглядувана теорія не позбавлена недоліків. Ґрунтуючись на положеннях цієї теорії, неможливо пояснити, чому окремі люди, які все життя прожили серед злочинців, ніколи не вчинили злочину і, навпаки, людина із законослужняного середовища вчиняє злочин. Теза про навчання злочинній поведінці не застосовна до ситуативних злочинців. Теорія диференціального зв'язку не враховує індивідуальних особливостей особи і при-таманну їй вибірковість поведінки.

У межах позитивістського напрямку кримінології розвивались і *психологічні підходи*. Дехто з кримінологів, вивчаючи злочинну поведінку, робить акцент на особу злочинця. Разом з тим низька продуктивність психологічних досліджень пояснюється надмірним захопленням психологів соціальними, у тому числі математичними, методиками, що призводить до “психології без душі”.

Беззаперечно, психологія озброїла кримінологію щодо методики, а також психодіагностичних і психометричних методів. Велике значення має спеціальне тестування злочинців, яке широко запроваджене за кордоном. Розроблені спеціалістами тести сприяють глибшому вивченню особливостей особи правопорушника, уможливають порівняння останніх із законослужняними громадянами, упровадження індивідуальних заходів попередження повторної злочинної поведінки. Психологічні теорії застосовують для обґрунтування реалізації заходи поетапної корекції поведінки засуджених.

Теорія небезпечного стану. Перевірена часом ця теорія надає для практичного використання теоретично обґрунтовану комплексну методику клінічної роботи з метою запобігання злочинам. Першу працю з цього напрямку — “Критерії небезпечного

стану” — написав у 1880 р. Р. Гарофало. Після Другої світової війни видатним представником цієї теорії був відомий кримінолог Ж. Пінатель. Ця теорія має велике поширення у США і називається *клінічною кримінологією*.

Згідно з цією теорією в окремих випадках злочин виникає на ґрунті певного психічного стану, який схиляє людину до конфлікту із соціальними нормами. Зазвичай небезпечний стан є тимчасовим і відповідає внутрішній кризі, що змінюється емоційною байдужістю, після якої настає егоцентризм, а потім лабільність (нестійкість), яка може знову перерости у кризу. Небезпечний стан діагностують спеціалісти. При цьому важливу роль відіграє порівняння результатів дослідження особи з даними ситуації, в якій вона перебуває. При оцінюванні ситуації враховують, зокрема, матеріальні умови, вплив з боку оточення, наявність психотравмуючих факторів та ін. Діагноз визначає суворо індивідуальні профілактичні заходи. Робота спеціалістів з переборювання небезпечного стану полягає в такому: консультативно допомогти людині, яка переживає стрес, спрямувати її поведінку в певні соціальні межі, допомогти їй у розв’язанні проблем, відчуті безпеку, проявити повагу до людини й надати їй підтримку. Велике значення надається усуненню зайвих емоцій. На базі стаціонарів подається практична допомога з подолання небезпечного кризового стану як особам, що утримуються в місцях позбавлення волі, так і тим, хто перебуває на волі. Кримінологічну експертизу у вигляді прогнозу індивідуальної поведінки людини враховують при визначенні покарання за вчинений злочин, а також при вирішенні питання про звільнення від покарання.

2.3. Сучасна кримінологія

На сучасному етапі розвитку суспільства, коли поглиблюється прірва між добром і злом, потреба у глибоких кримінологічних теоріях і побудовах виявляється дуже гостро, оскільки злочин є одним з крайніх проявів зла і потребує глибокого осмислення з позицій як філософії, так і практики юриспруденції.

До сучасних кримінологічних теорій і концепцій належать *стратифікація, конфлікт культур, інтеракціонізм і стигматизація*.

Концепція стратифікації з'явилася під впливом соціології, що поглиблює уявлення про структуру сучасного суспільства. Суспільство складається не тільки з класів, а й з інших соціальних груп, що створюються на різноаспектній основі (професійній, національній, віковій, ідейній, статевій та ін.). Між цими групами (*стратами*) існують суперечності, виникають конфлікти, що стають джерелом невдоволення, а іноді й поштовхом до порушення закону. Окремим (частинним) випадком є **конфлікт культур**. Яскравим прикладом прояву конфлікту культур є мігранти, яким важко адаптуватися в умовах життя, що склались у корінного населення. Відомо, наприклад, що питома вага серед злочинців мігрантів, які перебувають на території США нетривалий час, істотно перевищує відповідні показники серед інших верств населення. Раціональні методи концепції стратифікації були б доцільними для пізнання природи злочинів, що вчиняються на міжнаціональному ґрунті, а також злочинів, що випливають із суперечностей між підприємцями. Представником теорії конфлікту культур є Т. Селлін.

Інтераціоналізм (вчення про взаємодію). Згідно з цією концепцією причини злочинності можна подати в певному схематичному вигляді. Ядром концепції є постулат про те, що злочинна поведінка — це результат взаємодії особи й середовища. Зауважимо, що радянська кримінологія свого часу значно збагатилась ідеями інтераціоналістів, насамперед щодо пояснення механізму вчинення конкретного злочину, який є наслідком зіткнення особи, що має негативні нахили, з несприятливою життєвою ситуацією.

Стигматизація (таврування) — це психологічні й соціальні наслідки оголошення людини злочинцем. У результаті засудження людини (особливо коли їй призначено покарання у вигляді позбавлення волі) їй немов би ставиться ганебне “тавро” особи другого сорту, яка до того ж є небезпечною для суспільства. Таврування виявляється в негативному ставленні оточуючих до раніше засудженого, а також у внутрішньому засвоєнні людиною ролі злочинця. Особливе значення надається психологічній переорієнтації особи, яка зазнала відчуження за конослушних громадян і зблизилась з образом життя інших злочинців. Концепція стигматизації має важливе значення не

тільки для теорії, а й для формування кримінальної політики, і особливо для виправлення правової свідомості значної частини громадян. У нашому суспільстві ідея помсти помітно поширена. Зазвичай люди звикли бачити у злочинці не члена суспільства, що зробив помилковий крок, а ворога. Роз'яснення того, що такі погляди приумножують злочинність, повинні стати невіддільною складовою правової пропаганди.

З початку 60-х років у західних країнах і США великого поширення дістали *прикладні кримінологічні дослідження*. Так, з'явилось кілька напрямів, що вивчають злочинність молоді, злочини, які вчиняються в сім'ї, організовану і "білокомірцеву" злочинність. Відповідні дослідження організовує й фінансує не лише держава, а й бізнесові структури, благодійні й інші організації. Це свідчить не тільки про збільшення масштабу злочинності, що примушує залучати до боротьби з нею нетрадиційні сили, а й про зростаючу свідомість суспільства, яке бажає вдосконалюватись.

2.4. Історія і сучасний стан кримінології в Україні

У дореволюційний період кримінологія в Україні розвивалась як особливий розділ кримінально-правової теорії. Харківський професор М. Чубинський називав її кримінальною політикою. Того часу панували два напрями — соціологічний (І. Фойницький, Є. Немировський, М. Ісаєв, М. Гернет та ін.) і традиційний нормативістський (М. Таганцев, А. Трайнін). Великого поширення дістали біологічні теорії злочинності (А. Дріль, М. Неклюдов) і психологічні (С. Познишев).

За радянських часів було підсилено позиції соціологічної кримінології. Вийшло друком багато праць з аналізу моральної статистики, особи злочинця тощо як представників старої професури (М. Гернет, С. Познишев, А. Трайнін, М. Ісаєв, О. Жижиленко), так і їх учнів (Є. Френкель, Г. Волков, В. Внуков).

У великих містах Росії було відкрито кримінологічні кабінети, зокрема в Петрограді (1918 р.), Саратові (1922 р.) і Москві (1923 р.). Аналогічні кримінологічні установи були створені й в Україні. У 1924 р. при Одеському будинку примусових робіт (тюрмі) за участю вчених університету було створе-

но Кабінет з вивчення злочинності й особи злочинця з філіями в Харкові та Києві. Незабаром кабінет став Всеукраїнським, а в 1930 р. перетворився на Всеукраїнський кримінологічний інститут у Харкові.

У цей період інтенсивно вивчалися соціологія злочинності та її види, особа злочинця, мотивація злочинної поведінки, здійснювалися цікаві дослідження, видавалися збірники наукових статей і монографії — “Моральна статистика” (М. Гернет, 1922), “Преступность и самоубийство во время войны и после нее” (М. Гернет, 1927), “Юные правонарушители” (В. Куфаев, 1924), “Криминальная психология. Преступные типы” (С. Познишев, 1926). Всеукраїнський кабінет в Одесі щорічно з 1927 по 1930 рік видавав збірник “Изучение преступности и пенитенциарная практика”. У 1926 р. було видано монографію харківського вченого Г. Волкова “Уголовное право и рефлексология”. Численні статті узагальнювали психологічні й соціологічні спостереження щодо різних категорій злочинців, професійної, організованої та рецидивної злочинності. У вивченні злочинності того часу брали участь і практичні працівники суду, прокуратури, ОГПУ, НКВС, а також студенти.

Для кримінологічних досліджень тієї пори були характерні відносна незалежність від ідеологічних догм і прагнення розібратися не тільки в зовнішніх криміногенних факторах, а й у властивостях особи правопорушника. Широко використовувалися досягнення біології, психіатрії, психології, теорія рефлексів Бехтерева і Павлова. Усе це суперечило диктаторському сталінському режиму й не вписувалося в офіційно визнані ленінські ствердження про корінну причину злочинності й незабаром наслідки далися взнаки.

Починаючи з 1929 р. і до середини 30-х років ХХ ст. українська радянська кримінологія зазнала нищівного розгрому. Приводом стало обвинувачення кримінологів у пропаганді класово ворожої теорії Ч. Ломброзо про природженого злочинця. Кримінологічні кабінети було ліквідовано, а інститути з вивчення злочинності реорганізовано в установи з вивчення кримінальної політики й кримінального права. Кримінологію спіткала доля генетики і кібернетики: її було оголошено “буржуазною квазінаукою”. У післявоєнні роки цьому сприяло також загострення полеміки в біології. Тоді перемогла “лисенковщина”

з її теорією про вирішальну роль зовнішнього середовища в розвитку організму. Ідея щодо пріоритетного впливу середовища утвердилась і в соціальних науках. Кримінологічні дослідження було припинено на тривалий час.

Кримінологічна наука відроджувалася поступово починаючи з ХХ з'їзду КПРС. У пресі почали з'являтися статті, в яких наголошувалося на необхідності відновлення досліджень злочинності й розробки попереджувальних заходів. У 1957 р. було створено Всесоюзний науково-дослідний інститут (НДІ) криміналістики при Прокуратурі СРСР, а в 1963 р. — Всесоюзний НДІ з вивчення причин і розробки заходів попередження злочинності при Прокуратурі СРСР. У 1964 р. в юридичних вищих закладах освіти було введено курс кримінології.

В Україні кримінологія почала відроджуватися в Київській вищій школі МВС СРСР (нині Національній академії внутрішніх справ України) і значною мірою це було пов'язано з ім'ям професора П. Михайленка. У 1964 р. він у співавторстві з І. Гельфандом написав монографію “Попередження злочинів — основа боротьби за викорінення злочинності”. Того часу при Київській вищій школі МВС було створено науково-дослідну лабораторію, значну частку серед тематики якої посідали кримінологічні проблеми. Нині на базі цієї лабораторії при Національній академії внутрішніх справ України функціонує НДІ, який вперше опублікував у відкритому виданні кримінальну статистику України з 1972 по 1993 р.

Кафедри кримінології створено в Харківському юридичному інституті (нині Національній юридичній академії ім. Ярослава Мудрого), Національній академії внутрішніх справ України, Одеській юридичній академії.

У 1998 р. було створено Кримінологічну асоціацію України, завдання якої полягає в об'єднанні й координації зусиль вчених і практичних працівників щодо розвитку кримінології.

У цьому зв'язку необхідно зазначити також плідну діяльність секції кримінального права та кримінології Інституту держави і права ім. Корецького НАН України, Міжвідомчого науково-дослідного центру при Президентській координаційній раді з боротьби з корупцією та організованою злочинністю й Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності в Харкові.

Серед важливих напрямів кримінологічних досліджень в Україні останніми роками виокремлюються проблеми організованої та професійної злочинності, економічної злочинності, злочинності неповнолітніх і молоді, питання попередження злочинності, попередження та прогнозування рецидивної злочинності, кримінальної психології. Потреби практики висувають кримінологічну науку на відповідне місце в системі правоохоронних органів.

Контрольні питання

- 1. Основні кримінологічні ідеї класичної школи кримінального права.*
- 2. Хто заснував класичну школу кримінального права?*
- 3. Недоліки кримінологічних ідей класичної школи кримінального права.*
- 4. У чому полягає головна теза теорії Ч. Ломброзо?*
- 5. Сутність теорій соціальної дезорганізації і диференціального зв'язку.*
- 6. Вихідні положення теорії небезпечного стану.*
- 7. Основні сучасні кримінологічні теорії і концепції.*
- 8. Основні етапи розвитку кримінології в Україні.*

1. *Поняття методики кримінологічного дослідження.*
2. *Сутність і етапи (процедура) кримінологічного дослідження.*
3. *Метод суцільного та вибіркового дослідження.*
4. *Соціологічні методи кримінологічного дослідження.*
5. *Психологічні методи кримінологічного дослідження.*

3.1. Поняття методики кримінологічного дослідження

Однією з умов здійснення кримінологічного дослідження є використання сукупності методів, за допомогою яких вивчаються конкретні проблеми злочинності.

У філософській літературі під методикою розуміється спосіб або засіб пізнання соціальної дійсності. Під *методикою у кримінології* розуміється сукупність технічних прийомів, способів збирання й аналізу інформації про злочинність, її причини та умови, особу злочинця, заходи боротьби зі злочинністю. Результатом кримінологічних досліджень повинні бути практичні висновки з певними рекомендаціями, пропозиціями щодо підвищення ефективності боротьби зі злочинністю, складання програм з попередження злочинності й удосконалення чинного законодавства з кримінологічних проблем. У цьому зв'язку окремі вчені в поняття методики включають також методи розробки певних висновків, пропозицій і рекомендацій.

Загальнонауковим методом, який використовують у багатьох науках, у тому числі й у кримінології, є *діалектичний метод пізнання* соціальної дійсності. Крім того, для дослідження проблем злочинності кримінологія використовує й окремі (частинні) наукові методи.

До *загальнонаукових* методів кримінологічного дослідження належать методи, які використовують також в інших, у тому

числі й правових, науках: *логічного, історичного та порівняльного аналізу, системно-структурного аналізу, моделювання, статистичні, математичні та кібернетичні.*

До *окремих (частинних)* методів кримінологічного дослідження належать *метод суцільного або вибіркового дослідження, соціологічні методи*, які використовує кримінологія (спостереження, опитування у вигляді анкетування або інтерв'ювання, експеримент, методи експертної оцінки, контрольної групи і документальний), а також *психологічні* (соціометричний, тестування та ін.). Особливе значення у кримінології має *статистичний метод*.

Застосування тих чи інших методів у будь-якому кримінологічному дослідженні зумовлюється переважно предметом, метою і завданнями конкретного кримінологічного дослідження.

Разом з тим необхідно зважати на те, що в науці немає універсальних методів і кожному з них притаманні як переваги, так і недоліки. Тому надання переваги тільки якомусь одному методу й виключення використання інших може призвести до помилкових висновків.

Застосування сукупності методів зумовлює отримання вірогідної та повної інформації і відповідно сприяє отриманню обґрунтованих висновків, підвищенню ефективності й обґрунтованості рекомендацій та пропозицій.

Отже, з огляду на викладене доходимо висновку, що ***методика кримінологічних досліджень*** — це сукупність конкретних прийомів, способів, засобів збирання, обробки й аналізу інформації про злочинність, її причини та умови, особу злочинця, заходи боротьби зі злочинністю.

У кримінологічній літературі пропонуються різноманітні класифікації методів кримінологічних досліджень. Наприклад, А. Зелінський [8] пропонує таку класифікацію методів:

- за обсягом;
- джерелами отримання інформації;
- способами обробки й аналізу кримінологічної інформації;
- дисциплінарною приналежністю.

За обсягом кримінологічне дослідження може бути *суцільним*, коли досліджується весь масив так званої генеральної сукупності, або *вибіркоvim*, коли дослідження охоплює тільки певну частину генеральної сукупності.

За джерелами отримання інформації розрізняють опитування, спостереження, вивчення документів, експеримент, експертні оцінки, а також окремі психологічні та економічні методи збирання інформації.

За способами обробки й аналізу кримінологічної інформації виокремлюють такі методи кримінологічного дослідження, як статистика, типологізація (класифікація), системно-структурний метод, математичне моделювання й загальнонаукові методи, які застосовують для опису й аналізу фактів, обґрунтування висновків та рекомендацій.

За дисциплінарною приналежністю методи кримінології (за початковим походженням) можуть бути статистичні, соціологічні, психологічні, математичні, кібернетичні та економічні.

3.2. Сутність і етапи (процедура) кримінологічного дослідження

Основне завдання кримінологічного дослідження полягає в отриманні репрезентативного (представницького) за обсягом, глибокого за інформаційним змістом матеріалу, який ґрунтується не лише на фіксації кримінологічно значущих ознак, а й на виявленні глибоких системних зв'язків між ними.

Наукове дослідження у кримінології є процесом отримання нових знань про злочинність, її причини, умови, що сприяють їй, особу злочинця з метою розробки й реалізації заходів, спрямованих на підвищення ефективності діяльності, пов'язаної з попередженням злочинних проявів.

Як і в будь-якому науковому дослідженні, у процесі вивчення злочинності важливе значення має визначення мети й завдання дослідження.

Після визначення мети, яка формує загальну спрямованість дослідження, визначають його завдання, в яких ця загальна спрямованість дістає предметного уточнення.

Вирізняють три основних завдання кримінологічного дослідження. Перше полягає у вивченні кількісних та якісних показників злочинності (стан, рівень, структура, динаміка, характер, географія злочинності). Розв'язання першого

завдання уможливило розв'язання другого — вивчення причин злочинності. Третє завдання полягає в дослідженні системи здійснюваних у боротьбі зі злочинністю заходів з метою встановлення ефективності діяльності правоохоронних органів у сфері попередження злочинів, виправлення та ресоціалізації злочинців.

Наукове дослідження у кримінології виконує чотири основні **функції**:

- описову;
- пояснювальну;
- прогностичну;
- регулятивну.

Описова функція передбачає повну і об'єктивну фіксацію характеристик об'єктів дослідження й існуючих між ними зв'язків та відносин.

Пояснювальна функція полягає в теоретичному аналізі причинно-наслідкових зв'язків, виявленні закономірностей виникнення, розвитку та функціонування досліджуваних явищ злочинності.

Прогностична функція — це наукове прогнозування розвитку явищ злочинності в майбутньому, визначення тенденцій і закономірностей цього розвитку.

Регулятивна функція полягає в розробці та реалізації рекомендацій і пропозицій щодо вдосконалення практики боротьби зі злочинністю на підставі конкретного емпіричного матеріалу, отриманого при здійсненні кримінологічного дослідження.

У вивченні злочинності беруть участь об'єкти й суб'єкти кримінологічного дослідження.

Об'єктами кримінологічного дослідження вважають такі, які вивчають у процесі кримінологічного дослідження. До найзагальніших об'єктів кримінологічних досліджень належать злочинність, особа злочинця, причини й умови вчинення злочинів, заходи, які вживають державні та громадські органи щодо запобігання злочинам.

До **суб'єктів** кримінологічного дослідження належать науковці й практичні працівники правоохоронних та інших органів, установ і організацій, що здійснюють кримінологічні дослідження.

Процедура кримінологічного дослідження означає послідовність дій дослідження або колективу дослідників, певні етапи (стадії) процесу кримінологічного вивчення проблем злочинності, яких необхідно дотримуватися для того, щоб якнайефективніше виконати завдання дослідження і досягти його мети.

Загалом процедура кримінологічного дослідження зводиться до таких *етапів* (стадій):

- *підготовчий* — визначення і вивчення проблеми, ознайомлення з літературними джерелами тематики, визначення наукової гіпотези і напряму дослідження;
- *розробка програми (проекту) дослідження*, що складається з *методологічного та процедурного розділів*. У першому визначають мету й завдання дослідження, об'єкт і предмети дослідження, уточнюють основні поняття, якими оперуватимуть, а також джерела інформації з проблеми, що вивчається. Другий розділ охоплює загальний план дослідження, опис конкретних методів (методики), які використовуватимуться для збирання інформації та її аналізу, можливих висновків, рекомендацій, поетапний план і терміни дослідження, склад учасників, матеріально-технічне забезпечення;
- *визначення емпіричних об'єктів дослідження*;
- *розробка методики конкретного дослідження*;
- *апробація методик (пілотаж) і їх доопрацювання*;
- *збирання первинної інформації*;
- *кількісна та логічна обробка отриманих даних*;
- *інтерпретація результатів, обґрунтування висновків, рекомендацій і пропозицій*.

3.3. Метод суцільного та вибіркового дослідження

Якщо об'єктів кримінологічного дослідження порівняно небагато, то всі вони підлягають вивченню, тобто *суцільному дослідженню*. Межі суцільного дослідження визначаються, як правило, темою дослідження. Суцільне дослідження застосовують переважно тоді, коли досліджуваних об'єктів відносно небагато. У протилежному разі застосування цього методу потребує значних затрат часу, сил і засобів. Якщо об'єктів, які підлягають дослідженню, багато, то використовують *вибірковий метод*

(*вибірку*). Застосовуючи цей метод, можна отримати достовірні наукові результати, які майже не відрізнятимуться від результатів складного і трудомісткого суцільного дослідження.

Множину об'єктів, які необхідно охарактеризувати на основі вивчення якоїсь частини цієї множини, називають *генеральною сукупністю*, а частину множини, що вивчається, — *вибірковою (вибіркою)*. Якщо кількість об'єктів генеральної сукупності відома, то таку сукупність називають *визначеною*, а якщо невідома — *невизначеною*. Якщо вивчається генеральна сукупність загалом, то таке дослідження є *суцільним*, а якщо пізнання генеральної сукупності здійснюється через вибіркове вивчення — *вибірковим*. Невизначену генеральну сукупність можна охарактеризувати тільки за допомогою вибіркового дослідження. Прикладом невизначеної генеральної сукупності можуть бути злочинність, злочинці, потерпілі й інші множини, розміри яких практично неможливо точно визначити хоча б внаслідок того, що значна їх частина не потрапляє до статистики. Але зареєстрована злочинність стає визначеною генеральною сукупністю.

Застосування вибіркового методу передбачає обов'язкове дотримання певних умов, основною з яких є репрезентативність вибірки (тобто вибірка повинна бути представницькою). А. Зелінський виокремлює три основні умови репрезентативності вибірки:

- здійснювати вибірку необхідно тільки з великої генеральної сукупності. Недоцільно здійснювати вибірку з множини, що складається з менш як тисячі одиниць;
- відбирати вибіркиму сукупність необхідно так, щоб кожна одиниця генеральної сукупності мала однакові шанси потрапити до вибірки. Іншими словами, вибірка не повинна бути тенденційною, залежною від волевиявлення і нахилів дослідника;
- обсяг вибіркової сукупності повинен забезпечити її представницький характер (репрезентативність).

Обсяг вибірки визначають за спеціальною формулою; він залежить від *частки ознаки, що вивчається у генеральній сукупності, й заданої помилки репрезентативності*. Для визначення обсягу вибірки можна також скористатися спеціальними таблицями.

Відбір вибірки є важливим етапом дослідження. Неправильне застосування способів відбору призводить до суттєвого спотворення результатів дослідження. Застосовують чотири основні способи відбору: випадковий, ступеневий, типовий і серійний.

При застосуванні *випадкового* способу відбору об'єкти, з яких складається генеральна сукупність, розміщуються за будь-якою випадковою ознакою, наприклад архівні кримінальні справи (500) — за початковою літерою прізвища обвинуваченого в алфавітному порядку. Після цього у вибіркву сукупність відбирають намічену кількість справ (100 або 50) через певні проміжки, наприклад кожна п'ята або десята. Цей спосіб доцільно застосовувати тоді, коли генеральна сукупність чітко визначена й не дуже велика. В інших випадках застосовують ступеневий, типовий або серійний спосіб. *Ступеневий відбір* полягає в тому, що з генеральної сукупності за жеребом або іншим схожим способом виокремлюють ланки, за допомогою дослідження яких складають думку про структуру загалом. *Типовий відбір* передбачає попередній розподіл генеральної сукупності на відносно однорідні розряди, з яких потім пропорційно здійснюють випадкову вибірку. Наприклад, досліджувані архівні кримінальні справи за ст. 215 КК України доцільно поділити на частини за ознаками статі водіїв, після чого з кожної частини випадково відібрати кожен п'яту справу. *Серійний відбір* полягає в тому, що генеральна сукупність складається з однорідних серій, що повторюються, і подана у вибірці однією серією.

Вибірковий метод фактично завжди використовують при опитуванні громадян, працівників правоохоронних органів, засуджених, злочинців, а також при вивченні кримінальних справ з метою отримання необхідної інформації з проблем злочинності, оскільки практично неможливо опитати або вивчити великі групи осіб або вивчити значну кількість кримінальних справ. При цьому обов'язково слід суворо дотримуватись умов і вимог, що стосуються вибірки. В окремих випадках для розрахунку репрезентативної вибірки залучають спеціалістів-статистів або математиків.

3.4. Соціологічні методи кримінологічного дослідження

До соціологічних методів, які застосовують у кримінологічних дослідженнях, належать опитування, спостереження, методи експертних оцінок, експеримент, методи контрольної групи і документальний. Спільне для перелічених методів полягає в тому, що всі їх, як правило, застосовують при здійсненні вибіркового кримінологічного досліджень. Розглянемо кожний з цих методів докладніше.

1. *Опитування*. Це один з найпоширеніших методів дослідження проблем суспільного життя. Мета цього методу полягає в отриманні інформації про об'єктивні й суб'єктивні факти з боку опитуваних (респондентів). У кримінологічних дослідженнях за допомогою опитування вивчають, як правило, конкретні причини й умови злочинності, особу злочинця і потерпілого, ефективність застосовуваних правоохоронними органами заходів запобігання злочинності, рівень правосвідомості окремих соціальних груп населення, їх ставлення до проблем боротьби зі злочинністю.

Опитування можна здійснювати у двох основних формах — *анкетування*, тобто поширення анкет із запитаннями, і *інтерв'ювання* — бесіди-інтерв'ю. Кожна із зазначених форм опитування має певні переваги й недоліки. Анкетування забезпечує анонімність відповідей, що дуже важливо для вивчення думки й оцінки. До переваг анкетування належить також його відносна економічність. За допомогою цього методу можна опитати велику кількість респондентів без значних матеріальних затрат. Разом з тим при застосуванні цього методу можна отримати спотворену інформацію, що зумовлюється недостатнім розумінням запитань анкети і відсутністю зацікавленості в результатах здійснюваного дослідження. Анкетування часто здійснюють разом з інтерв'юванням, що сприяє підвищенню інформативності обох форм опитування. Інтерв'ю — це спосіб отримання інформації безпосередньо від респондента під час бесіди. Цей вид опитування забезпечує прямий контакт з респондентом і велику достовірність відповідей, але при цьому зникає анонімність, що необхідно враховувати при підготовці запитань. Інтерв'ювання трудомістке і тому, як правило, його

застосовують разом з анкетуванням для уточнення проблеми й підготовки гіпотези.

Залежно від техніки проведення бесіди розрізняють *інтерв'ю формалізовані*, які здійснюють у суворій відповідності до підготовленого наперед переліку запитань, і *неформалізовані*, які здійснюють у формі вільної бесіди. Неформалізовані інтерв'ю висувають дуже високі вимоги до об'єктивності й методичної майстерності особи, яка веде бесіду. За масштабами і обставинами розрізняють неформалізовані інтерв'ю *клінічні*, що тривають до кількох годин, і *фокусовані* (експрес-інтерв'ю), що спрямовані на отримання однієї-двох відповідей.

Якість отриманої інформації при анкетуванні та інтерв'юванні залежить від правильного формулювання запитань, організації й техніки опитування. Характер питань визначається метою і завданнями дослідження.

2. Спостереження. Це специфічний метод кримінологічних досліджень, що полягає в безпосередньому сприйнятті інформації дослідником. Іншими словами, дослідник не отримує інформацію від інших осіб, а безпосередньо сприймає й описує факти, події, ситуації та процеси, які його цікавлять. Розрізняють два види спостереження — *просте*, коли події та факти фіксуються немов би поза середовищем, де відбуваються ці факти, події і досліджувані процеси, і так зване *включне*, коли дослідник пізнає певні явища, факти, події, перебуваючи серед діючих осіб. Дослідник змішується з певною групою і немов би стає одним з її членів. За допомогою простого спостереження досліджують особу злочинця, потерпілого, криміногенні фактори й іншу проблематику. Спостереження часто застосовують разом з експериментом.

3. Експеримент. Як метод пізнання соціальної дійсності експеримент полягає у штучному створенні певної ситуації з метою перевірки наукової гіпотези. Іншими словами, експеримент — це моделювання умов з метою виявлення й вимірювання певних зв'язків між явищами та процесами. Сфера застосування експерименту у кримінології обмежується особливостями її предмета. Не можна моделювати криміногенну ситуацію і провокувати вчинення злочину з науковою метою. Кримінологічний експеримент слід застосовувати виключно для розробки заходів запобігання злочинам. Застосування

експериментального методу можливе лише в разі виконання таких вимог: суворого дотримання законності; наявності науково обґрунтованої гіпотези; вибору типового об'єкта експерименту; наявності дозволу відповідних органів; наявності часу для забезпечення глибокої перевірки висунутих гіпотез і пропозицій.

4. Метод експертних оцінок. Цей метод полягає в отриманні висновків з певних досліджуваних питань, викладених групою спеціально відібраних експертів з числа наукових і практичних працівників, які добре обізнані з проблемами боротьби із злочинністю. Метод експертних оцінок широко використовують для оцінювання рівня латентної злочинності, вивчення ефективності норм кримінального права, причин змін у динаміці злочинності та ін.

Сутність методу експертних оцінок полягає в тому, що центром кількісної та якісної оцінки об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливають на злочинність або зумовлюють її, стає думка спеціалістів, що спирається на їх професійний науковий і практичний досвід. Основне завдання дослідження — сформулювати запитання, правильно вибрати експертів і організувати роботу з ними. Кількість експертів залежить від завдань дослідження, складності проблеми, що вивчається, та інших факторів. Розрізняють дві основні форми опитування експертів: *індивідуальні та групові*. Опитування можуть бути *очними (безпосередніми)* і *заочними, письмовими й усними*, складатися із *загальних і окремих питань*.

5. Документальний метод. Без вивчення документів практично не відбувається жодної наукової роботи, пов'язаної з кримінологічними питаннями. Документ — це предмет, створений людиною і призначений для зберігання й передавання інформації. Документами є не тільки офіційна й неофіційна письмова інформація, а й фотографії, аудіо-, відеозаписи, книжки, рукописи, листи.

Найчастіше у кримінологічних дослідженнях використовують інформацію, що міститься в архівних кримінальних справах. Вивчення архівних кримінальних справ є одним з найпоширеніших методів кримінологічного дослідження, що здійснюється на підставі спеціально розробленої відповідно до мети, завдань і предмети дослідження анкети. Як правило, така анкета

складається з чотирьох розділів. У першому містяться питання, що стосуються безпосередньо злочину, у другому — питання, що стосуються особи злочинця, у третьому — питання про мету й мотиви злочинного діяння, у четвертому — питання, пов'язані з виховним впливом судочинства, заходами покарання і профілактичної роботи за матеріалами справи.

Залежно від теми дослідження вивчають особові справи засуджених, які перебувають у місцях позбавлення волі, статистичні картки та інші облікові документи, що зберігаються в упорядкованих внутрішніх справах та управліннях (відділах) юстиції.

Розрізняють два способи вивчення, аналізу й обробки документальної інформації: *традиційний (класичний)* і *формалізований (контент-аналіз)*.

Традиційний аналіз полягає в огляді документа (зовнішнє дослідження) і вивченні його змісту (внутрішнє дослідження). Мета зовнішнього дослідження — встановити вид документа, час і місце створення, авторство й мету створення, достовірність документа та його контексту. Внутрішній аналіз складається зі змістовного, юридичного та психологічного аналізів тексту (зображення).

Формальний аналіз здійснюють за наперед підготовленою програмою. Застосовують цей аналіз за наявності значного за обсягом документального матеріалу, коли потрібні висока точність і об'єктивність аналізу.

Після отримання необхідної інформації її обробляють і узагальнюють за допомогою математичних методів, як правило, із застосуванням ПЕОМ.

6. Метод контрольної групи. Цей метод полягає в тому, що відбирають дві чи більше груп, одна з яких є основною (експериментальною), а інша — контрольною. Ці групи повинні бути максимально схожими за всіма ознаками, крім тієї, що вивчається. Порівняння результатів дослідження основної та контрольної груп свідчить про те, чи насправді є типовими закономірності, що встановлені для основної групи. Контрольна група є необхідним загальним, на якому виявляють кількісні та якісні ознаки досліджуваного явища і аналізують їх. Залежно від мети, завдань і предмету дослідження застосовують різні принципи відбору контрольної групи. Важливу роль у методі контрольної групи відіграє дотримання вимоги

суворості при порівнянні груп за певними ознаками. Недотримання цієї вимоги може призвести до отримання недостовірних результатів.

3.5. Психологічні методи кримінологічного дослідження

За допомогою психологічних методів, які використовують у кримінологічних дослідженнях, можна отримати розгорнуту характеристику особи злочинця, здійснити якісну й кількісну оцінку внутрішньо- і міжгрупових процесів спілкування, що, зокрема, дуже важливо для класифікації та типології злочинців.

Найпоширенішими у кримінології психологічними методами є тестування і соціометрія.

Тестування є різновидом методу опитування. Тест — це завдання, запитання й ситуації, які розробляє дослідник і ставить перед досліджуваною особою. Мета тестування полягає у встановленні психологічних характеристик особи злочинця: його інтелектуальних можливостей як індивіда, творчих здібностей, схильності до ризику, самоконтролю, жорстокості, швидкості реагування в надзвичайній ситуації тощо.

Для вивчення людини існує багато різних тестів. Зокрема, у кримінологічних дослідженнях застосовують тести тематичної аперцепції (ТАТ), методику багатоаспектного дослідження особи (ММРІ), восьмикольоровий тест Люшера та ін.

Тестові дослідження, що побудовані на науковій основі, дають можливість більш повно і всебічно вивчити особу злочинця, у тому числі окремі категорії злочинців. Незважаючи на складність окремих психологічних тестів (які іноді складаються з великого переліку питань), за їх допомогою можна швидко дослідити велику кількість осіб.

Соціометрію (від лат. *socius* — товариш, співучасник і *metrum* — вимірювання) (**соціометричне опитування**) вітчизняна наука запозичила із психології і соціології зарубіжних країн. **Соціометричне дослідження** — це метричне вивчення емоційно-психологічних зв'язків між людьми. На думку засновника цієї методики американського вченого Дж. Морено, **соціометричний метод** — це система технічних засобів і

процедур, які застосовують для метричного й якісного аналізу соціально-емоційних зв'язків індивідуума з членами групи, в якій він працює і живе. За допомогою цього методу можна отримати відображення динаміки внутрішніх взаємовідносин членів групи, здійснити кількісну й якісну оцінку внутрішньої та міжгрупових процесів спілкування, визначити симпатії та антипатії людей всередині групи, наявність лідера, угруповань, конфліктних ситуацій.

До основних переваг соціометрії належать простота і швидкість здійснення дослідницьких процедур, наприклад опитування членів групи з метою виявлення їх бажання або небажання спільно вчитися, працювати, відпочивати, виконувати громадські доручення.

Соціометрія ґрунтується на соціометричному опитуванні — необхідному переліку (наборі) запитань, що задаються опитуваним з метою виявлення відносин з іншими членами групи. Опитування в соціометричному дослідженні повинно відповідати загальним вимогам, що висуваються до формулювання запитань у будь-якому опитуванні — анкетуванні або інтерв'юванні. Отримані в результаті соціометричного опитування дані оброблюють, підсумовують і зводять у соціоматриці (таблиці) або соціограми (схеми). Аналіз таблиць і схем дає змогу, з одного боку, виявити соціально-психологічні властивості особи й групи, а з іншого — вибрати ефективні засоби керування механізмом взаємодії особи і групи.

У кримінології соціометрію як метод пізнання застосовують рідко, здебільшого у дослідженнях кримінологічних проблем сімейних відносин. Разом з тим цей метод можна успішно застосовувати у дослідженнях окремих проблем кримінології, зокрема при вивченні ефективності заходів кримінального покарання (позбавлення волі, виправних робіт тощо), інституту співучасті. Застосовуючи цей метод, можна змінювати склад груп засуджених, які відбувають покарання у виправно-трудових установах, вирішувати конфліктні ситуації, оздоровлювати психологічну атмосферу.

Контрольні питання

- 1. У чому полягає методика кримінологічного дослідження?*
- 2. На яких основних підставах здійснюють класифікацію кримінологічних досліджень?*
- 3. Сутність наукового кримінологічного дослідження.*
- 4. Етапи (стадії) кримінологічного дослідження.*
- 5. Відмінності методів суцільного та вибіркового досліджень.*
- 6. Сутність методу опитування і основні його форми.*
- 7. Які вимоги висуваються до експерименту у кримінології?*
- 8. Сутність методу експертних оцінок.*
- 9. Як реалізується метод контрольної групи?*
- 10. Сутність психологічних методів кримінологічного дослідження.*

1. *Поняття правової статистики.*
2. *Етапи статистичного дослідження у кримінології.*

4.1. Поняття правової статистики

Ефективність кримінологічного дослідження залежить не лише від повноти і чіткості програми, правильно поставлених завдань і вдало сформульованої гіпотези, а й багато в чому від вибраних методів дослідження, що забезпечують отримання якісної, повної та надійної інформації, відсутність якої неминуче призводить до суб'єктивізму. Дослідження, у тому числі й кримінологічні, неможливо здійснювати без використання статистичних даних, а також методів статистики, за допомогою яких аналізують отриману інформацію. Одним з найважливіших методів збирання й аналізу кримінологічної інформації є статистичний.

Кримінальна статистика почала розвиватись у 30-ті роки XIX ст. у Франції та Бельгії, де було започатковано збирання статистичних даних про злочинність. Першими статистами називають В. Петті (1623–1687) і А. Кетле (1794–1874).

Російська кримінальна статистика бере початок з XIX ст., коли в міністерстві внутрішніх справ і міністерстві юстиції почали нагромаджувати дані кримінальної статистики. Судова реформа 1864 року сприяла розвитку російської кримінальної статистики, яка з технічного погляду посідала одне з перших місць у світі. У Росії щорічно видавалися “Своди статистических сведений по делам уголовным”. А в 1888 р. вперше було опубліковано статистичні дані з кримінальної злочинності у країні.

Безпосередньо правовою статистикою займаються органи внутрішніх справ, прокуратури, суду і юстиції.

Статистика, як і інші суспільні науки, вивчає різні суспільні явища, проте на відміну від інших наук досліджує лише кількісний аспект суспільних явищ, застосовуючи для цього розроблені нею особливі наукові прийоми. Отже, *предметом статистики* є кількісний аспект суспільних явищ і процесів.

Статистика — це наука, яка вивчає кількісні закономірності масових суспільних явищ у нерозривному зв'язку з їх якісним змістом. Таким чином, статистика надає суспільним наукам необхідний матеріал для подальших теоретичних узагальнень, забезпечення постійного зв'язку з практикою. Вона уможливорює зв'язок теорії з практикою, оскільки будь-яке наукове положення ґрунтується на фактах, що дістали у статистиці узагальнене вираження.

Однією з галузей статистики є правова статистика, яка досліджує кількісні аспекти різних правових порушень — кримінальних, адміністративних, цивільних, їх структуру і динаміку, причини й умови, що сприяють їх вчиненню, сукупність заходів боротьби з цими порушеннями.

На відміну від інших галузей статистики (економічної, демографічної, медичної) правова статистика враховує результати діяльності всіх державних органів, що здійснюють кримінально-правову, адміністративну та цивільно-правову охорону суспільного й державного устрою, власності, особи, прав та інтересів громадян, підприємств, установ і організацій. *Предметом правової статистики* є кількісні закономірності злочинності й заходів боротьби з нею, цивільних та адміністративних правопорушень і заходів їх запобігання.

За характером правових порушень, які враховує правова статистика, і правових установ, які здійснюють облік цих порушень, розрізняють три *галузі правової статистики*:

- *кримінально-правову*, безпосереднім об'єктом якої є кількісний аспект злочинності й заходів її запобігання;
- *цивільно-правову*, об'єктом якої є порушення, що розглядаються в цивільних та арбітражних судах, нотаріаті;
- *адміністративно-правову*, об'єктом якої є кількісний аспект адміністративних порушень і заходів боротьби з ними.

Отже, правова статистика відображає у вигляді показників усі стадії кримінального, цивільного та адміністративного процесів.

4.2. Етапи статистичного дослідження у кримінології

Статистичне вивчення злочинності — це процес, що складається з таких обов'язкових етапів:

- статистичного спостереження;
- статистичного зведення і групування отриманих матеріалів;
- статистичного аналізу і узагальнення отриманих даних.

Ці етапи статистичної діяльності тісно взаємопов'язані й здійснюються за попередньо розробленим планом, який повинен охоплювати всі розділи статистичного дослідження.

1. Статистичне спостереження — це реєстрація і збирання окремих фактів про досліджуване явище (злочинності) та його властивості згідно з попередньо розробленою програмою.

Статистика вивчає масові процеси, де діє закон великих чисел, і тому статистичне спостереження охоплює певний масив окремих елементів досліджуваного явища. У статистиці цей масив називають сукупністю, або об'єктом, спостереження, а окремі його елементи — одиницями сукупності. У процесі дослідження злочинності об'єктом спостереження, або статистичною сукупністю, є злочинність, а окремий злочин — одиницею сукупності, яка є основою розрахунку.

Спостереження, у тому числі й статистичне, можна здійснювати за допомогою суцільного або вибіркового методу. Якщо реєстрації підлягають усі одиниці сукупності, таке *спостереження* називають *суцільним*. Наприклад, це реєстрація в органах внутрішніх справ усіх вчинених злочинів і осіб, які їх вчинили, що здійснюється за допомогою заповнення слідчим статистичних карток форми № 1 на вчинений злочин і форми № 2 на особу, яка вчинила злочин. Якщо уявлення про сукупність отримують дослідженням лише її частини, таке *спостереження* називають *вибірковим*.

За способом урахування фактів у часі *статистичне спостереження* може бути:

- *поточним (безперервним)*, коли факти реєструються постійно з моменту їх виникнення (реєстрація заяв і по-

відомлень про злочини й пригоди у чергових частинах органів внутрішніх справ);

- *перевним*, коли реєстрація фактів не пов'язана з часом їх виникнення, а відбиває їх стан на певну дату або на конкретний момент (наприклад, стан злочинності за квартал, півріччя, рік).

Центральне місце в організації статистичного спостереження посідає розробка програми статистичного спостереження.

Програма статистичного спостереження — це перелік запитань, на які необхідно отримати відповіді кожної одиниці досліджуваної сукупності.

Запитання програми розміщують на спеціальному бланку — статистичному формулярі. Розрізняють дві *основні системи формулярів*:

- *карткову*, коли кожна одиниця сукупності й усі її ознаки реєструють на окремій картці (картка ф. № 1 на зареєстрований злочин);
- *спискову*, коли в одному журналі або формулярі реєструють відомості про кілька одиниць спостереження.

Основною формою статистичного спостереження, за допомогою якої здійснюється збирання отриманої систематичної інформації, є звітність.

Звітність — це сукупність звітних документів, що містять відповіді на запитання програми статистичного спостереження за певний (звітний) період.

Розрізняють звітність загальнодержавну і відомчу. *Загальнодержавна* є обов'язковою для всіх підприємств, установ, організацій незалежно від їх відомчої належності, а *відомча* призначена для потреб підприємств, установ та організацій одного певного відомства.

До основних належать такі об'єкти кримінально-правової статистики:

- **злочини** — суспільно небезпечні діяння, передбачені кримінальним законом;
- **злочинець** — особа, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, розглядуване законом як злочин;
- **покарання** — захід державного примусу за вчинений злочин.

Зазначимо, що в 1966 р. у колишньому СРСР було встановлено єдину систему обліку і звітності з показниками, що

характеризують стан злочинності (діяльність органів внутрішніх справ, прокуратури, суду).

Облік злочинів і осіб, які їх вчинили, а також рух порушених кримінальних справ здійснюються за допомогою заповнення слідчими, працівниками органів дізнання та прокуратури статистичних карток: ф. № 1 — на виявлений злочин; ф. № 1.1 — на розкритий злочин та інші наслідки розслідування; ф. № 2 — на особу, яка вчинила злочин; ф. № 3 — на рух кримінальної справи.

Програми кримінально-статистичного спостереження (зміст статистичних карток) багаторазово змінювалися на різних етапах розвитку суспільства. Нині в Україні діють єдині та обов'язкові форми статистичних карток (ф. № 1; 1.1; 2; 3), затверджені спільним наказом Генерального прокурора України і Міністра внутрішніх справ України № 22/835 від 21 грудня 1995 р. Змінювати і доповнювати зміст карток забороняється. Заповнені картки підписують начальник органу внутрішніх справ і прокурор, після чого їх направляють для обліку в управління оперативної інформації УМВС області. Ці картки є вихідним матеріалом для ведення статистичної звітності.

Заповнення статистичних карток є першим етапом статистичного дослідження (спостереження). У результаті заповнення карток або журналу первинного обліку, кожний з яких характеризує окрему одиницю сукупності, нагромаджується значний масив матеріалу. Цей матеріал потребує обробки (зведення) і групування з метою отримання узагальненої характеристики досліджуваного явища. Ці завдання виконуються на наступному етапі.

2. Статистичне зведення і групування отриманих матеріалів.

Статистичне зведення передбачає обробку даних первинного обліку і об'єднання їх у сукупність за певними ознаками.

Зведення можуть бути централізованими та децентралізованими.

При *централізованих зведеннях* документи направляють до центру, в якому їх оброблюють. У кримінальній статистиці застосовують здебільшого *децентралізовані зведення*, коли орган, що здійснює спостереження, самостійно оброблює дані й направляє до центру вже зведені матеріали (звіти)

для подальшого складання зведення по області й по країні загалом.

За способом виконання розрізняють *зведення ручні й механізовані*. Нині у кримінальній статистиці широко застосовують механізовані зведення з використанням ЕОМ.

Статистичні дані впорядковують, систематизують і розподіляють на групи за певними ознаками за допомогою групування.

Групування — це розподіл одиниць досліджуваного суспільного явища за суттєвими ознаками. За допомогою групування виокремлюють типи явищ, характеризують склад сукупності або взаємозв'язок у зміні варійованих ознак. При групуванні статистичних матеріалів необхідно виконувати таке основне правило: одиниці досліджуваної сукупності повинні бути об'єднані в якісно однорідні типи явищ.

Розрізняють три види групування: типологічні, варіаційні та аналітичні.

Типологічними називають *групування*, що розподіляють досліджувану сукупність на однорідні за якісною ознакою (наприклад, групування за видами злочинів, місцем вчинення злочину).

Варіаційними називають *групування*, що розподіляють досліджувані явища за кількісною (варійованою) ознакою. Цей вид групування застосовують при вивченні вікового складу злочинців, строків позбавлення волі, рецидиву.

Аналітичні групування мають на меті встановити взаємозв'язок досліджуваних явищ, наприклад, між злочинністю і пияцтвом, злочинністю й родинним станом, злочинністю й освітою.

Отримані дані про злочинність або інші правові явища після зведення і групування об'єднують у статистичні таблиці, що дає змогу викласти й узагальнити дані про суспільні явища за допомогою цифр, які розташовують у певному порядку. Статистичні таблиці у кримінальній статистиці мають важливе значення, оскільки відомості про злочинність у них систематизуються й наочніше, ніж текст, характеризують той чи інший аспект злочинності. Особливість статистичних таблиць полягає в наявності в них одного чи кількох підсумків по вертикалі або горизонталі.

Основою для побудови статистичних таблиць є групувальні ознаки. Як правило, їх розташовують у рядках, а кількісні характеристики об'єкта — у графах.

Статистична таблиця має вигляд своєрідного *статистичного речення*, що має підмет і присудок.

Підметом статистичної таблиці є об'єкт дослідження, тобто те, про що йдеться в таблиці, *присудком* — те, що йдеться про підмет, тобто присудок є кількісним описом об'єктів. Як правило, підмет розташовують у лівій частині таблиці у вигляді назв рядків, а праву частину таблиці (графи) займає присудок.

Після зведення і групування статистичних даних, а також складання відповідних статистичних таблиць розпочинається наступний етап — статистичний аналіз і узагальнення.

3. Статистичний аналіз і узагальнення отриманих даних є заключним і найвідповідальнішим етапом статистичного вивчення злочинності. Зібраний і згрупований статистичний матеріал у результаті цього аналізу стає основою для докладної та багатоаспектної характеристики досліджуваного явища. Основна мета статистичного аналізу полягає у виявленні закономірностей, встановленні впливу одного явища на інше, констатуванні взаємозв'язку певних явищ.

Статистичний аналіз — це процес вивчення і порівняння отриманих цифрових як між собою, так і з іншими даними, а також їх узагальнення. Виходячи з основних функцій статистики виокремлюють чотири завдання статистичного аналізу: *описати, порівняти і виявити закономірності, здійснити прогноз і зробити висновки*.

До основних завдань статистичного вивчення злочинності належать:

- визначення стану злочинності, її рівня, структури й динаміки;
- виявлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину;
- вивчення особи злочинця;
- вивчення системи заходів боротьби із злочинністю.

Необхідно урахувувати, що під час вивчення окремих питань злочинності й боротьби з нею необхідно порівняти дані кримінальної статистики з даними інших галузей статистики — демографічної, економічної тощо. Наприклад, аналізую-

чи склад засуджених за статтю, віком, соціальним станом і освітою, для порівняння використовують дані демографічної статистики. Дані про чисельність населення та її зміни використовують для розрахунку коефіцієнта злочинності. Вивчаючи злочини проти особи або хуліганство, показники їх рівня, динаміки і структури порівнюють з показниками споживання алкоголю (економічна статистика).

Отже, статистичне дослідження злочинності передбачає широке використання матеріалів статистичної звітності органів внутрішніх справ, прокуратури, суду, статистичних даних економіки, демографії, культури, а також даних, отриманих шляхом спеціальних вибіркового досліджень.

На основі кримінально-статистичної інформації, обробленої та дослідженої за допомогою статистичних методів, можна точно оцінити стан злочинності, виявити закономірності її розвитку й визначити заходи боротьби з нею.

Контрольні питання

- 1. Предмет правової статистики.*
- 2. Етапи статистичного дослідження у кримінології.*
- 3. Види статистичного спостереження.*
- 4. Складові програми статистичного спостереження.*
- 5. Сутність статистичного зведення і групування.*
- 6. Сутність статистичного аналізу.*
- 7. Які завдання розв'язують шляхом статистичного вивчення злочинності?*

1. *Поняття злочинності.*
2. *Показники злочинності.*
3. *Латентна злочинність.*

5.1. Поняття злочинності

Оскільки злочинність є одним із центральних об'єктів дослідження науки кримінології, важливого й актуального значення набирає питання про визначення поняття “злочинність” у кримінології. Серед вчених-кримінологів як України, так і Росії не існує єдиної думки щодо визначення цього поняття. Розглянемо найпоширеніші з них і аргументи, які наводять для їх обґрунтування.

Якщо виключити ідеологічні елементи, то до 90-х років ХХ ст. за часів існування СРСР тривалий час у радянській кримінології панувало таке визначення **поняття злочинності**: це *соціально-правове явище, яке змінюється й охоплює сукупність злочинів, що вчинені в суспільстві за певний період і характеризуються певними кількісними та якісними показниками.*

Піддаючи критиці наведене визначення, А. Зелінський [8] обґрунтовує свою думку так:

1. У наведеному формулюванні визначення злочинності як *соціально-правового явища* є “логічним монстром”, оскільки словосполучення “соціально-правове явище” позбавлене сенсу через те, що все правове, тобто те, що регулюється правом, є соціальним, бо як правова норма є різновидом соціальних норм. Водночас усі аномалії в житті суспільства (техногенні катастрофи і природні катаклізми) набувають соціального значення і можуть вважатися соціальними явищами.

2. Точнішим буде визначення злочинності не як “сукупності злочинів”, а як системи, що підпорядковується статистичним закономірностям, тобто ймовірнісної системи.

3. Наведене формулювання не розкриває змісту поняття злочинності.

4. Кримінальну злочинність, що складається з діянь, які каралися в усі часи і в усіх країнах, не можна не визнати найнебезпечнішим проявом деструктивних сил людини.

5. Злочинність, що складається з великої кількості різних злочинів, вчинених у суспільстві, є не механічною сумою анти-суспільних вчинків, а множиною, якій притаманні ознаки ймовірнісної системи — певна цілісність, сталість параметрів, взаємодія підсистем, що є складовими цієї множини.

6. Як загальне поняття злочинність існує через окреме, тобто через конкретні вчинки винних осіб. У кожному конкретному випадку виявляються ознаки, що притаманні злочинності, тобто загальному. До цих ознак належать злісність, протиправність, винність, караність. Водночас кожний окремий злочин за змістом має множину ознак, що перебувають за межею загального поняття злочинності. Окремий злочин — подія завжди випадкова, а злочинність є закономірною й неминучою.

На підставі наведених аргументів А. Зелінський пропонує таке визначення злочинності [8]: *це масовий прояв деструктивності в поведінці людей, що виявляється в системі передбачених кримінальним законом діянь, які вчинені на конкретній території або серед членів певних соціальних груп протягом одного року або певної його частини.*

Відомий вчений-кримінолог Н. Кузнецова пропонує інше визначення злочинності: *це соціальне і кримінально-правове явище, що змінюється історично й становить систему злочинів* [19]. Це визначення ґрунтується на таких основних положеннях:

1. Історична змінюваність злочинності адекватно простежується у кримінальному законодавстві різних соціально-економічних формацій і режимів. Так, принаймні в Росії (і в Україні) протягом ХХ ст. кримінальне законодавство кардинально змінювалося відповідно до політичних та соціально-економічних революцій, а також режимів влади щонайменше п’ять разів: у період військового комунізму, нової економічної політики,

державно-партійного монополізму й тоталітаризму, початку демократизації суспільства у 50-х роках, коли було прийнято Основи законодавства Союзу РСР 1958 року і Кримінальні кодекси республік 1959–1961 рр., і в пострадянський період, коли набрав чинності Кримінальний кодекс Російської Федерації (проект Кримінального кодексу України).

2. Злочинність — це не механічна множина конкретних злочинів, які входять у неї, а соціальне явище, що як підсистема входить у систему відповідного суспільства і світової спільноти загалом. Злочинність є соціальною за походженням, суб'єктами злочинів, потерпілими громадянами, суспільством і державою, причинами й умовами.

3. Система злочинів як первинних елементів злочинності зумовлює її кримінально-правовий характер і системну взаємодію всередині кримінальної системи між злочинами (наприклад, між хуліганством і насильницькими діяннями, між кримінальним обігом зброї і насиллям).

4. Кримінально-правова властивість злочинності перешкоджає заміні поняття і явища злочинності на поняття “відхилення у поведінці”, яке часто застосовують у зарубіжній кримінології. Виключно кримінальний закон визначає, що є злочинним. Не існує “власне кримінологічних” понять злочинів, і тому спроби внести кримінологічні категорії у Кримінальний Кодекс не мають перспективи.

Поширене серед кримінологів і таке визначення злочинності: *це соціально-правове, відносно стійке антагоністичне явище, що самодетермінується й охоплює сукупність злочинів, вчинених у конкретному суспільстві в певний період, що характеризуються кількісними та якісними показниками.*

Розкриємо детальніше зміст останнього пропонованого визначення поняття злочинності.

1. Згідно з *першою* соціологічною ознакою злочинність є соціальним явищем, наслідком причин і умов, що мають соціальний характер.

Позиція соціального детермінізму у кримінології зумовлює важливі висновки, основний з яких полягає в тому, що неможливо намагатися вплинути на злочинність, не змінивши соціальних умов, що породжують її. Якщо в основі злочинності лежать об'єктивні фактори, то ні жорстокі покарання, ні най-

досконаліше кримінальне законодавство самі по собі не зможуть радикально вплинути на стан злочинності.

Другою соціологічною ознакою є специфічний спосіб посягання на встановлений у суспільстві соціальний порядок. Він охоплює тільки ті дії, що об'єктивно порушують або можуть порушити домінуючі суспільні зв'язки.

Третя соціологічна ознака розкриває особливості суб'єкта суспільно небезпечного діяння.

Отже, злочинність є наслідком конфліктів у суспільстві, соціальних відносин, взаємовідносин людей.

2. Злочинність має також правову характеристику, оскільки коло злочинів, з яких вона складається, визначається чинним кримінальним законодавством. Тому криміналізація або декриміналізація тих чи інших діянь суттєво впливає на всі показники злочинності.

3. Злочинність виявляється в сукупності злочинних діянь, вчинених на конкретній території за певний період. Зміна хоча б одного з аспектів злочинності неминуче спричиниться до зміни інших її аспектів і відповідно злочинності взагалі.

4. Злочинність як соціальне явище характеризується відносною самостійністю, що виявляється насамперед в її походженні.

5. Стан злочинності залежить від загальних закономірностей розвитку суспільства. Але ця залежність не позбавляє злочинність елементів стихійності та сталості.

6. На відміну від окремого злочину злочинності притаманна самодетермінація, тобто самовідтворення, що особливо характерно для злочинності з боку неповнолітніх і рецидивістів.

7. Відносна масовість злочинності означає, що вона виявляється не в окремих ексцесах, а у множині діянь (сукупності), кількість яких постійно змінюється. Тому одиничні ексцеси не можна вважати злочинністю.

8. Сталість як ознака злочинності полягає в тому, що не можна очікувати різкої зміни структури і стану злочинності через невеликі проміжки часу (місяць, квартал, рік). Такі відносні явища не можуть змінюватися дуже швидко. Коливання деяких показників злочинності з великою вірогідністю може свідчити про недоліки в обліку злочинів, ніж про реальні зміни у злочинності.

З наведеного аналізу випливає, що пропонувані найпоширеніші визначення поняття злочинності і аргументи, що їх обґрунтовують, мають багато спільних рис і ознак, проте водночас і суттєві розбіжності.

5.2. Показники злочинності

Стан злочинності характеризують кількісні та якісні показники.

Кількісні показники стану злочинності визначаються кількістю злочинів, зареєстрованих на певній території за певний час, і кількістю виявлених осіб, які вчинили злочини на певній території за певний час. Ці показники характеризують два основних аспекти злочинності — правопорушення їх “авторів”, тобто осіб, які їх вчинили. Кількісне вираження цих показників не збігається, оскільки не всі злочини розкриваються і відповідно не всі особи, які їх вчинили, виявляються. Ці кількісні показники є *абсолютними* й іноді їх ще називають показниками *рівня злочинності*. Проте останні доцільно використовувати лише в аналізі стану злочинності та її динаміки в межах одного регіону, оскільки їх неможливо порівняти з відповідними показниками в інших регіонах через те, що вони однобічні, тобто враховують географічні й часові межі, проте не враховують чисельності населення регіону. З метою усунення цього недоліку і уможливлення співвіднесення абсолютних показників з чисельністю населення регіону для кількісної характеристики стану злочинності застосовують відносні показники — коефіцієнти (індекси) інтенсивності злочинності й злочинної активності населення.

Коефіцієнт (індекс) інтенсивності злочинності — це кількість зареєстрованих злочинів на 10000 або 100000 населення регіону, яке досягло віку кримінальної відповідальності. Розраховують цей коефіцієнт так:

$$K_i = (З/Н) \cdot 10000 \text{ (або } 100000),$$

де З — кількість злочинів; Н — чисельність населення регіону віком старше 14 років (вік, з якого настає кримінальна відповідальність).

Коефіцієнт злочинної активності населення відображує частоту вчинення кримінальних правопорушень мешканцями регіону, іншими словами, це кількість виявлених осіб, що вчинили злочини, з розрахунку на 10000 або 100000 населення регіону, яке досягло віку кримінальної відповідальності, тобто

$$K_a = (O_3 / H) \cdot 10000 \text{ (або } 100000),$$

де O_3 — кількість виявлених осіб, що вчинили злочини.

Наприклад, щоб визначити в яких областях України рівень злочинності найвищий, необхідно розрахувати відповідні коефіцієнти інтенсивності злочинності й порівняти їх. Рівень злочинності різних груп населення в певних регіонах можна визначити за допомогою коефіцієнтів, які розраховують стосовно відповідної групи і порівнюють з рівнем злочинності в регіоні загалом. Наприклад, можна визначити коефіцієнти інтенсивності злочинності серед неповнолітніх, чоловіків і жінок, міських і сільських мешканців, серед осіб, що раніше були засуджені.

До кількісних показників злочинності можна зарахувати і так звану ціну злочинності.

Ціна злочинності — це економічні, соціальні, моральні, фізичні й інші шкідливі наслідки вчинених злочинів. Обчислюється цей показник за кількістю вбитих і покалічених потерпілих, пограбованих, обкрадених і принижених внаслідок вчинення злочинів; розмірами матеріальної шкоди, завданої злочинами, і витратами держави на лікування потерпілих і поновлення їх здоров'я; витратами на утримання відповідних установ і правоохоронних органів, що здійснюють боротьбу із злочинністю. Ціну злочинності необхідно визначати для характеристики її суспільної небезпечності, а також для розрахунку бюджетних асигнувань на боротьбу із злочинністю. Без відповідного фінансового забезпечення програми попередження злочинності неможливо реалізувати.

Структура злочинності є її *якісним* показником. Сутність структури злочинності полягає в описі співвідношення між групами й видами злочинів, вчинених різними категоріями правопорушників. Цей показник відображує співвідношення часток цілого. Найпоширенішими підставами для виокремлення

певних груп злочинів у структурі злочинності є соціально-демографічні ознаки засуджених, юридичні властивості злочинів і кримінологічна класифікація злочинів. Згідно з цими критеріями розрізняють три основних типи структур злочинності: соціально-демографічну, кримінально-правову та кримінологічну.

Соціально-демографічна структура розкриває співвідношення між кількістю злочинців за статтю, віком, родом занять (жінки, чоловіки, повнолітні, неповнолітні, службовці, робочі, працівники сільського господарства, підприємці, особи, які не працюють, та ін.).

Кримінально-правова структура охоплює такі критерії, як спрямованість, тяжкість злочинів, форма вини, мотивація злочинів.

За спрямованістю розрізняють злочини, передбачені відповідними главами Особливої частини КК України: злочини проти особи, власності, громадського порядку, посадові, господарчі та ін.

За тяжкістю розрізняють злочини тяжкі, менш тяжкі і такі, що не становлять значної суспільної небезпеки.

За формою вини злочини бувають умисні та з необережності.

За мотивацією розрізняють злочини, вчинені з корисливих мотивів, із хуліганських спонукань і антидержавні.

Загальновизнаної *кримінологічної структури* поки що не розроблено. На думку А. Зелінського [8], підставою для такої класифікації повинна стати кримінологічна класифікація злочинів за ознаками способів вчинення злочинів, мотивації, особливостей особи злочинця. А. Зелінський пропонує класифікувати злочини шляхом розподілу на такі кримінологічно однорідні групи: крадіжки і шахрайство; корисливі насильницькі злочини (пограбування, розбій, бандитизм, вимагання); привласнення, розтрата, розкрадання через зловживання службовим становищем, а також крадіжки на виробництві; посадові корисливі злочини, що не є розкраданням (хабарництво); господарчі злочини, що вчиняються без використання службового становища; вбивства і тілесні ушкодження, що вчиняються умисно; статеві злочини; хуліганство й інші агресивні посягання на порядок управління і громадський порядок; умисні насильницькі порушення порядку управління і громадського по-

рядку; умисні посягання на особу, що вчиняються без застосування насилля; умисне знищення і пошкодження матеріальних та культурних цінностей (вандалізм); злочини проти держави; злочини з необережності.

О. Литвак [26] пропонує розрізняти чотири відносно однорідних блоки злочинності:

- загальнокримінальна корислива (крадіжки, шахрайство, пограбування, розбої, вимагання);
- агресивна некорислива (умисні вбивства, тілесні ушкодження й інші, які вчиняють без корисливих спонукань);
- економічна (корупція посадових осіб, розтрата, привласнення чужого майна, контрабанда, наркобізнес);
- неагресивна і некорислива (усі інші некорисливі й ненасильницькі злочини, у тому числі й ті, які вчиняють з необережності).

Підставами для такої класифікації вибрано особу винного, особливості мотивації і способи вчинення злочинів.

У кримінологічній структурі виокремлюють ще й такі кримінологічні групи: злочинність професійна, організована, рецидивна, побутова, пов'язана з наркотиками і алкоголізмом, транснаціональна та ін.

Географія злочинності — це поширеність злочинності на певній території, що характеризується кількісними та якісними (структурними) показниками злочинності в різних регіонах. Географія злочинності може зумовлюватись економічними, історичними, етнічними особливостями регіонів, концентрацією міського населення й іншими особливостями (наприклад, наявність транспортних вузлів, безпосереднє розташування поблизу державного кордону).

Динаміка злочинності — це рух злочинності в часі в бік її зменшення, збільшення або стабілізації. Динаміку характеризують зміна рівня і структури злочинності в часі, тобто зміна кількісних та якісних показників злочинності на певній території за певний час.

На динаміку злочинності впливає багато *детермінант*, які за механізмом дії і змістом можна згрупувати у три напрями:

- *правового характеру*;
- *соціально-демографічні*;
- *соціально-економічні, політичні, управлінські*.

Детермінанти правового характеру пов'язані зі станом кримінального законодавства і правозастосовчою практикою. Розширення або звуження сфери кримінальної відповідальності, криміналізація або декриміналізація діянь неминуче впливають на рівень і структуру злочинності. Недоліки у правозастосовчій практиці органів, що здійснюють боротьбу із злочинністю, nereагування на окремі нетяжкі злочинні прояви так само позначаються на динаміці злочинності.

Демографічні зміни справляють не причинний, а функціональний вплив на злочинність. Так, низька питома вага злочинності неповнолітніх у країні в 1958 р. — 5 % — пояснюється ще й тим, що після війни серед населення країни значно зменшилася кількість неповнолітніх осіб.

Соціально-економічні, політичні та управлінські детермінанти чинять найістотніший, причинно зумовлений вплив на злочинність і її динаміку як у країні загалом, так і в окремих її регіонах. Проаналізувавши ці детермінанти, можна спрогнозувати динаміку злочинності.

5.3. Латентна злочинність

Дані про злочинність отримують зі статистичної звітності відповідних правоохоронних органів. Проте загальновідомо, що кримінальна статистика не відбиває повністю справжнього стану злочинності, оскільки не всі злочини, що вчинені, а також особи, які їх вчинили, реєструються відповідними державними органами. Незареєстрована частина злочинності створює так звану латентну злочинність. В юридичній літературі латентну, тобто приховану, злочинність визначають як частину всієї злочинності, інформація про яку не надійшла до органів, що реєструють злочини і злочинців.

Реальний рівень латентної злочинності визначається кількістю злочинів, що залишилися поза сферою застосування кримінального закону, і кількістю злочинців, яких не було приєднано до кримінальної відповідальності.

Латентна злочинність — це сукупність злочинів, які не ввійшли у процесі аналізу злочинності до статистичних даних через відсутність до певного моменту інформації про них.

А. Зелінський [8] пропонує таке визначення латентної злочинності: *це сукупність передбачених кримінальним законом діянь, які з різних причин не були враховані органами внутрішніх справ, прокуратурою, службою безпеки, судом.*

Латентну злочинність розраховують за формулою

$$Z_{л} = Z_{ф} - Z_{з},$$

де $Z_{ф}$, $Z_{з}$ — злочинність відповідно фактична і зареєстрована.

Рівень латентної злочинності визначають так:

$$P_{л} = Z_{з} / Z_{ф}.$$

В юридичній літературі розрізняють три види латентності: природну (об'єктивну); граничних ситуацій; штучну (приховану).

Природна латентність — це сукупність випадків, коли правоохоронним органам не були відомі факти вчинення злочинів (неповідомлення потерпілими та іншими особами про вчинений злочин).

Латентність граничних ситуацій — це випадки, коли факт злочину виявляється певною особою, але з різних причин не сприймається нею як злочин (пожежі, кишенькові крадіжки).

Штучна латентність — це сукупність випадків, коли правоохоронний орган, маючи інформацію про вчинений злочин, не реєструє його і не ставить на облік з будь-яких причин.

Практика діяльності правоохоронних органів дає підстави виокремити три *рівня латентності*:

- *низький* — очевидно вчинені тяжкі злочини, інформація про які швидко поширюється (вбивства, розбійні напади, пограбування тощо);
- *середній* — злочини, вчинення яких не є таким очевидним, як при низькому рівні латентності. Потерпілі з різних причин не звертаються за захистом до правоохоронних органів, хоча й не приховують факт вчиненого злочину (незначна шкода, завдана злочинцем; відсутність віри у можливість розкриття злочину правоохоронними органами; злочини проти особи тощо);
- *високий* — злочини, про вчинення яких в більшості випадків відомо тільки злочинцю й потерпілому, причому

останній зацікавлений у приховуванні факту злочину з різних мотивів (сором'язливість, наявність хвороби, корисливі мотиви — шахрайство, хабарництво, статеві злочини тощо). Ця категорія злочинів через їх неочевидність і практично “нульову” активність з боку потерпілого має найменшу інформативність і найвищу латентність.

Під *причинами латентності злочинів* необхідно розуміти сукупність обставин соціального, правового, особистого та іншого характеру, що перешкоджають виявленню, реєстрації й обліку злочинів, а також їх розкриттю, у тому числі й забезпеченню повноти та всебічності їх розкриття. Під обставинами соціального характеру необхідно також розуміти й недоліки у діяльності правоохоронних і судових органів, в обов'язки яких входить виявлення, реєстрація злочинів і осіб, які їх вчинили, а також здійснення правосуддя.

Фактори, які впливають на латентність злочинів, можна в певний спосіб класифікувати, якщо взяти за основу вивчення поведінки суб'єктів кримінально-правових відносин. Головними їх учасниками є суб'єкт злочину, потерпілий, особи, що причетні до злочину, і державні органи кримінального переслідування та правосуддя. Саме від цих учасників залежить, чи буде виявлено злочин і покарано злочинця.

Фактори природної латентності злочинів, що пов'язані з *поведінкою злочинця*, мають різноманітний і різноплановий характер. Необхідно враховувати, що ретельне маскування, винахідливість і конспірація злочинів, що вчиняються, є важливими факторами латентності, що набагато ускладнює розкриття і розслідування злочинів, особливо тих, що вчиняються у кредитно-фінансовій та банківській сферах. Важливою складовою латентності злочинів, що безпосередньо пов'язана з якостями особи злочинця, є вмілий вибір злочинцем жертви. Об'єктом злочинного посягання в таких випадках стають особи, які незаінтересовані в оприлюдненні факту вчиненого злочину. Злочинець враховує, що для такої жертви завдана їй шкода буде незначною порівняно з тим, що вона опиниться в центрі уваги правоохоронних органів.

На латентності окремих злочинів істотно позначається психологічний тиск на потерпілих з боку злочинця: умовляння, підкуп, шантаж, погрози, залякування. При вчиненні тяжких

злочинів або настанні тяжких наслідків злочинці можуть застосовувати матеріальні стимули. Факт неповідомлення жертвою злочину у правоохоронні органи про злочинне посягання на її права й інтереси, а також про заподіяння їй матеріальної чи іншої шкоди у кримінологічній літературі дістав назву латентної віктимності.

Мотивами, що утримують *потерпілих* від заяви про вчинений злочин, можуть бути небажання оприлюднення інтимного боку життя, страх, відсутність віри у професіоналізм правоохоронних органів і їх здатність розкрити злочин, бажання уникнути зайвих проблем тощо. Іноді характер вчиненого злочину обумовлює причетність до нього потерпілого, який за несприятливого вирішення справи опиняється в ролі жертви. До таких злочинів належать, зокрема, шахрайство і хабарництво. Причетність потерпілого до вчиненого злочину в таких випадках є основною причиною їх латентності.

Одним з важливих факторів латентності злочинів, який безпосередньо стосується поведінки *свідків, осіб, причетних до злочинів*, а також *потерпілих*, є відсутність дієвого механізму забезпечення безпеки осіб, які сприяють розкриттю злочинів і здійсненню правосуддя. Незахищеність цих осіб від протиправного впливу, який може здійснюватись у вигляді підкупу, умовляння, погроз, шантажу, тимчасової ізоляції й навіть фізичного усунення, спонукає їх ухилятися від виконання громадянського обов'язку.

До факторів об'єктивного характеру, що сприяють латентності злочинів, належать також *незадовільна матеріально-технічна забезпеченість як оперативно-розшукових підрозділів, так і правоохоронних органів взагалі*. На ефективність їх діяльності істотно впливає недостатність спеціальних технічних засобів, автотранспорту, сучасних засобів інформаційного забезпечення, криміналістичної техніки.

На особливу увагу заслуговує штучна латентність, що зумовлюється як *недоліками у реєстрації, обліку і статистичній звітності, так і суттєвими прорахунками й недоліками в діяльності правоохоронних органів, а також зловживанням і халатністю з боку посадових осіб, на яких покладено функції розкриття й розслідування злочинів*. Особливу небезпеку становлять дії посадових осіб, які умисно приховують інформацію

про злочинну діяльність підлеглих, а також умисна переєстрація заяв і повідомлень про злочини, що надійшли до правоохоронних органів, під різними приводами, що здійснюється з метою створення уявної ефективності діяльності правоохоронних органів, пов'язаної з розкриттям і розслідуванням злочинів. На латентність злочинів впливають також односторонність і неповнота у розкритті й розслідуванні злочинів правоохоронними та судовими органами, внаслідок чого не встановлюються всі епізоди злочинної діяльності й не всі винні особи притягуються до кримінальної відповідальності. Одним з факторів, що впливають на латентність злочинів, є також неправильна юридична кваліфікація злочинів (умисна або помилкова) відповідним органом розслідування або судом. Так, пограбування кваліфікується як крадіжка, злісне або особливо злісне хуліганство — як звичайне хуліганство.

Належний рівень організації реєстрації й обліку злочинів є однією з *центральної організаційно-управлінської проблеми боротьби із злочинністю*, оскільки відіграє важливу роль у забезпеченні повноти й об'єктивності інформації про показники стану злочинності та реального контролю за нею.

Досліджують латентну злочинність за допомогою прийомів і методів, які умовно можна поділити на дві групи.

До *першої, соціологічної групи* належать соціологічні прийоми і способи вимірювання латентної злочинності й визначення латентності окремих видів злочинів. Це спостереження, опитування, анкетування, експертні оцінки, огляди віктимізації населення, контент-аналізи матеріалів преси.

До *другої, оперативної-слідчої групи* входить сукупність прийомів і способів виявлення прихованих злочинів, які застосовують в оперативній та слідчій діяльності правоохоронні органи. Серед них вирізняють способи виявлення латентних злочинів, які тією чи іншою мірою пов'язані з господарською діяльністю юридичних осіб. З огляду на важливість об'єкта дослідження вони створюють підгрупу *методів економіко-правового аналізу*.

Необхідно також урахувати сучасні розробки методики вимірювання латентної злочинності на основі *модульного аналізу конструювання соціуму*, в основу якого покладено системний підхід до дослідження суспільства загалом і, зокрема, та-

кого соціального явища, як злочинність. При цьому широко використовують сучасні комп'ютерні технології, за допомогою яких можна не тільки розраховувати показники, що стосуються латентних злочинів і латентних злочинців, а й визначати тенденції розвитку латентної злочинності.

Контрольні питання

1. *Що означає поняття “злочинність”?*
2. *Які показники стану злочинності є кількісними?*
3. *Що таке рівень злочинності?*
4. *Як розраховують коефіцієнти інтенсивності злочинності та злочинної активності населення?*
5. *Сутність поняття “ціна злочинності”.*
6. *За якими основними критеріями розрізняють типи структур злочинності?*
7. *Що таке географія злочинності?*
8. *Які основні детермінанти впливають на динаміку злочинності?*
9. *Латентна злочинність і основні її види.*
10. *Які фактори впливають на латентність злочинності?*

- 1. Детермінація і причинність злочинності.*
- 2. Концепції причин злочинності.*
- 3. Основні сучасні теорії причин злочинності в Україні та Росії.*

6.1. Детермінація і причинність злочинності

Проблема причин злочинності є центральною для кримінології. Те чи інше вирішення цієї проблеми визначає науковий зміст кримінологічної теорії і її спрямованість.

Як складне явище злочинність є наслідком дії багатьох обставин, факторів і причин. Зауважимо, що кримінологія приділяє багато уваги категорії причинності. Це зумовлюється тим, що злочинність і її причинність є основними елементами предмету науки кримінології, і для дослідження сукупності кримінальних правопорушень необхідно встановити якомога більше обставин, що визначають зміст і структуру досліджуваного явища.

Як правило, під причинністю розуміють генетичний зв'язок між окремими станами видів і форм матерії у процесах її руху й розвитку. Сутністю причинності є породження причиною наслідку. Причинність завжди має об'єктивний характер.

У загальнофілософському розумінні причинність є всезагальною, бо не існує явищ, які б не мали певних причин. І водночас не існує явищ, які б не породжували тих чи інших наслідків. У дослідженні злочинності важливо виходити з того, що необхідним є зв'язок між причиною і наслідком. Злочинність у цьому комплексі є наслідком дії відповідних причин і умов.

У сучасній юридичній літературі існують різні поняття, що відображують зміст причинно-наслідкового комплексу: детермінація, причини й умови, фактори злочинності.

Детермінація (від лат. *determinare* — визначати, обумовлювати) — найбільш загальна категорія, що характеризує походження явищ, які вивчаються у природі і суспільстві. Ідеться про залежність одних явищ, процесів і станів від інших, про зв'язок між речами і явищами.

Кримінологічна детермінація використовує в основному три види зв'язку: причинний, обумовлений і функціональний.

Як зазначалося, *причинний зв'язок* є зв'язком генетичним, і причина сама по собі вже породжує наслідок.

Умова — це явище, яке формує причину або створює можливість її дії, і цей зв'язок з наслідком *обумовлений*.

Функціональний зв'язок явищ полягає в тому, що зміна одних явищ спричиняє зміну інших.

Однією з найчастіше використовуваних у кримінології категорій є "*причина*": це явище, що безпосередньо зумовлює, породжує інше явище — наслідок. Причина як основа і сутність наслідку є вихідним і визначальним елементом взаємозв'язку явищ.

Таким чином, якщо *причини злочинності* — це негативні явища, що породжують її, то *умови злочинності* — це явища, які безпосередньо не породжують злочинності (наслідку), але у певний спосіб впливають на розвиток причинного зв'язку, сприяючи або не перешкоджаючи породженню злочинності. Умови злочинності, як правило, поділяють на *об'єктивні* та *суб'єктивні*. Такий розподіл дає можливість у кожному конкретному випадку встановити умови впливу на поведінку людини як зовні, так і вплив внутрішніх особливостей індивіда на його вчинки.

Розглядаючи злочин як соціальне явище, необхідно враховувати, що оцінка одних явищ як причин, а інших як умов завжди матиме відносний характер, оскільки в одних випадках певне явище може бути причиною злочинності, а в інших — її умовою. Проте зауважимо, що явище стає причиною тільки за наявності конкретних умов, що сприяють їй.

У кримінологічній теорії, як і в суспільних науках взагалі, широко використовують термін "*фактор*", під яким розуміється

причина, рушійна сила будь-якого процесу, що визначає його характер або окремі риси.

Факторний підхід у кримінології виник ще у ХІХ ст. (Ч. Ломброзо, Е. Феррі, І. Фойницький), коли сформувалася так звана теорія факторів. Ця теорія передбачає наявність концепцій, які беруть за основу певну ознаку або групу певних ознак (обставин) і пояснюють їх дією зміст, природу і характер змін досліджуваного явища або процесу. Таким чином, у теорії факторів перевага надається тільки певному аспекту дії одного чи кількох факторів.

У сучасній кримінології термін “фактор” різні вчені сприймають по-різному. Дехто під цим терміном розуміє і причину, рушійну силу, що визначає характер та окремі властивості досліджуваного процесу, явища, і групу причин, що об’єднуються за певною ознакою і сприймаються як домінанти розвитку та зміни досліджуваного явища. Іноді терміном “фактор” підмінюють категорії “причина”, “умова”, “обставина”. На думку кримінолога К. Горяїнова [13], фактором можна вважати і причину, і умову (необхідну і супутню), і явище, що перебувають у функціональному зв’язку. А. Зелінський [8], вважаючи фактор рушійною силою процесу детермінації, зазначає, що серед факторів того чи іншого явища (у розглядуваному випадку — злочинності) необхідно розрізняти *безпосередню (спеціальну) причину і умову*. Причина в такому вузькому розумінні є вирішальним, активним фактором, який містить реальну можливість наслідку, а *умова* є відносно пасивним фактором, що впливає на розвиток причинного зв’язку, але не породжує наслідку. Умова виконує роль каталізатора процесу: без наявності необхідних умов не настане і наслідок.

Важливе методологічне значення має розподіл факторів злочинності на *об’єктивні й суб’єктивні*. Об’єктивні фактори існують незалежно від волі людини. До них належать стан екології, економіки, соціальний устрій, спадковість, клімат та ін. Суб’єктивні фактори охоплюють все особистісне, що залежить від волі людей: свідомість, звички, нахили, ціннісні орієнтири, мораль, право, політичні погляди, традиції та ін. А. Зелінський вважає, що до суб’єктивної детермінанти поведінки обов’язково належать також несвідомі елементи психіки людини, її психічне здоров’я, а також спадкові особливості.

У сучасній кримінології існує кілька методологічних підходів до встановлення причинного комплексу злочинності. Окремі вчені уявляють причинний комплекс різнорідним і тому вважають, що його потрібно поділити на ієрархічні рівні: *причини злочинності взагалі; причини окремих категорій злочинів; причини окремого злочину*. Дехто вважає, що природа злочинів однорідна і тому недоцільно поділяти фактори на такі, що впливають на одиничну протиправну поведінку, і такі, що формують злочинність як множину актів протиправної поведінки. Оскільки причини досліджуваного процесу є одними й тими ж, розбіжності полягають в інтенсивності їх впливу та ступені залежності поведінки людей від цих факторів.

Так, висловлюючи свою думку щодо класифікації криміногенних факторів залежно від їх рівня, А. Зелінський зазначає, що ця класифікація позбавлена логіки, оскільки не можна зараховувати до одного класифікаційного ряду поняття, що різняться за обсягом. Він піддає також критиці пропонований окремими вченими розподіл причин злочинності на корінні (класові суперечності) і некорінні (усі інші). Свою думку він обґрунтовує тим, що можна й необхідно чітко розрізнити причину і умову: причина породжує, а умова забезпечує генетичний зв'язок. Але явище, що породило наслідок, завжди є корінним й іншим воно бути не може.

6.2. Концепції причин злочинності

Існуюче розмаїття поглядів на причини злочинності залежно від того, як визначається пріоритетна причина злочинності, можна поділити на два основних напрями: *соціологічний і біологічний (біопсихологічний)*.

Перший напрям — це *соціологічні теорії*, що ґрунтуються на кримінологічних школах і концепціях, які причину злочинності вбачають в умовах життя суспільства. Видатний кримінолог Т. Мор визначив причинну зумовленість (детермінованість) злочинності певними соціальними явищами. Такою причиною він вважав насамперед приватну власність, яка породжує глибокий антагонізм у суспільстві. Аналогічної точки зору дотримувались відомі вчені Т. Компанелла, Д. Верас і Ж. Мельє. Подальший розвиток ця теорія дістала у працях засновників марксизму.

Соціологічне пояснення природи злочинності запропоновано в теорії аномії, яку розробив Е. Дюркгейм у 1897 р. Явище аномії (розрегульованості) виникає під час криз і різких соціальних змін, коли загальноприйняті норми соціальної поведінки не відповідають очікуваним результатам.

Теорія аномії дістала значного поширення на Заході. Р. Мертон [7] основною причиною девіації (відхилення поведінки) вважав наявність розриву між культурними цінностями суспільства і соціально схваленими засобами їх досягнення.

Близькі до соціологічних теорій *культурологічні концепції* причин злочинності кримінологи пояснюють конфліктом між нормами культури суспільства і субкультури окремих соціальних груп, навчанням протиправній поведінці при сприйнятті норм і цінностей злочинних груп (Е. Сатерленд).

Біологічні концепції причин злочинності в чистому вигляді кримінологи формулюють дуже рідко. Біологічної теорії причин злочинності в чистому вигляді дотримувався тільки на початковому етапі своїх досліджень її засновник Ч. Ломброзо. Біологічні теорії причин злочинності не дістали великого поширення у кримінології (у тому числі у вітчизняній та російській). Більшість прихильників цієї теорії визнають значущість соціальних факторів і тому такі теорії правильніше називати *біосоціальними* або *соціально-біологічними* залежно від того, якому витоку — соціальному чи біологічному — надається пріоритет. *Згідно з біопсихологічними теоріями* причина злочинності полягає в особистості й природі людини.

6.3. Основні сучасні теорії причин злочинності в Україні та Росії

Проблема причинності у вітчизняній кримінології тривалий час перебувала під впливом ідеологічних чинників. Існування причин злочинності як соціально-правового явища в умовах розвинутого і повного соціалізму тривалий час взагалі викликало заперечення або їх існування визнавалося з великою кількістю застережень. Причини злочинності при соціалізмі й капіталізмі різко протиставлялися. Стверджувалося, що злочинність відтворюється власне капіталістичним суспільством і її неможливо ліквідувати, не ліквідувавши систему існуючих у цьому

суспільстві відносин. Серед соціально-економічних причин називалися приватна власність, наявність експлуатації, безробіття, серед ідеологічних — панування індивідуалістичної ідеології та психології. Ці причини вважались корінними причинами злочинності, які було ліквідовано при соціалізмі. Основне місце відводилось ідеологічним факторам. До основних причин злочинності, як правило, зараховувались історична зумовленість соціальних явищ; дія закону відставання свідомості від буття, що конкретно виявлялось у наявності комплексу пережитків у свідомості та поведінці людей; вплив антагоністичної капіталістичної суспільно-економічної формації, яка існує одночасно із соціалізмом. Це так звані причини першого порядку. Причинами другого порядку вважались неантагоністичні суперечності, що існують при соціалізмі і зникають у міру зміцнення соціалізму, але на певному етапі зумовлюють можливість виникнення тих чи інших негативних явищ, у тому числі й злочинності.

Причини злочинності поділялися кримінологами того часу на повні та специфічні. Повною причиною вважалася сукупність соціальних явищ, що перебували у причинному й зумовленому зв'язку із злочинністю. Специфічна причина (власне причина) стосувалася соціальної психології (дрібнобуржуазних традицій, моралі, звичаїв, егоїзму тощо). При цьому зазначалося, що жодне із соціальних явищ не може призвести до злочинності поза сферою соціальної психології.

Як вважає А. Зелінський, помилковість і заідеологізованість викладених основних положень очевидні. Так, посилаючись на таку причину, як відставання суспільної свідомості від суспільного буття, можна пояснювати будь-які дії людей, що не відповідають інтересам суспільства й держави. Обґрунтованій критиці піддав А. Зелінський і розподіл причин злочинності на повні та специфічні (або неповні). Така термінологія, на його думку, розмиває відмінність між поняттями “причина” і “умова”, оскільки умова підноситься до рангу причини (“повної”). Крім того, викликає сумнів логіка поняття “повна причина”. Якщо визнати її існування, то необхідно погодитись із реальністю “неповної причини”. Але неповна причина не може породити жодного наслідку.

Сучасними представниками соціологічного напрямку є науковці-кримінологи Національної академії внутрішніх справ

(НАВС) України [16]. Вони вважають, що основні причини злочинності полягають насамперед у соціальних умовах життя суспільства й тому недоцільно шукати причини злочинності у криміногенних якостях людей і генетичних факторах людської індивідуальності. На їхню думку, розгляд соціальної проблеми причин злочинності не можна підмінювати ні біологічними (генетичними) властивостями особи, ні психологічними (індивідуальними). Біопсихологічні фактори є тільки умовами, які сприяють або ускладнюють формування особистості. Самі по собі вони не визначають і не можуть визначати зміст поведінки, відбиваючись на формі поведінки вольових актів, у тому числі злочинності. Злочинцями не народжуються, а стають, і жодна людина від цього не убезпечена.

Вчені-кримінологи НАВС України зазначають, що при вирішенні проблеми причин злочинності необхідно враховувати відповідні положення, порушення яких може призвести до помилкових висновків:

- причинно-наслідковий зв'язок соціальних, психологічних та інших явищ, що мають кримінологічне значення, є об'єктивно існуючою залежністю у природі й суспільстві, яка має загальний універсальний характер; кримінологічна специфіка не повинна підмінити закономірності власне причинного зв'язку;
- оскільки злочинність є явищем не лише соціальним, а й правовим, соціально-психологічним, вона має певні не тільки соціальні, а й інші причини;
- розглядати цю проблему неможливо, ігноруючи особу злочинця, який взаємодіє із зовнішнім середовищем, коли зовнішнє (соціальне) відбивається через внутрішнє (суб'єктивне) і породжує єдиний результат — злочин. Разом з тим включення до причинної залежності особи злочинця не повинно призводити до абсолютизації як її значення, так і зовнішнього впливу на неї.

Вчені НАВС України вважають, що загальними причинами злочинності є соціальні суперечності, які супроводжують розвиток суспільства, або, навпаки, деградацію: застій, що безпосередньо впливає на злочинність і її зміну. На їхню думку, причини злочинності містяться насамперед в економічних відносинах суспільства, прорахунках і недоліках економічного

планування, розбалансованості господарського механізму, у системі розподільчих відносин. Істотний вплив на можливість здійснення особою акту протиправної поведінки, а відповідно і на злочинність взагалі, справляє й соціально-моральний стан суспільства.

Представниками *соціологічного* напрямку є також вчені-кримінологи Санкт-Петербурзької академії МВС Росії [17]. Вони вважають, що єдиною причиною злочинності є ступінь розвитку соціальних суперечностей, які породжені розшаруванням суспільства на класи, що з необхідністю спричинилося спочатку до появи небезпечних для суспільного устрою посягань, а потім (або разом з цим) і виникнення особливої галузі права — кримінального, що підтримується державою.

Водночас міжкласові суперечності не вичерпують спектра соціальних суперечностей. До них належать також міжрасові, міждержавні (або між групами і блоками держав), міжнаціональні, міжконфесійні, внутрішні класові, міжособисті та внутрішні особистісні суперечності, які впливають на стан злочинності та її поширення.

Умови і явища, що сприяють існуванню злочинності й визначають її стан, вчені Санкт-Петербурзької академії МВС Росії поділяють на дві групи: зовнішні (об'єктивні) і внутрішні (суб'єктивні).

Зовнішніми (об'єктивними) є умови і явища, які повністю або майже повністю не залежать від волі індивіда. До них належать економічна ситуація в державі й регіоні; господарчі, фінансові, зовнішньоторговельні умови, що характерні для певної держави та її суб'єктів; безробіття; незаконна міграція; екологічні проблеми; урбанізація; житлово-комунальні проблеми та ін.

Внутрішніми (суб'єктивними) є умови і явища, що впливають на злочинність і пов'язані зі способом життя людей. Здебільшого це пияцтво і алкоголізм. До цих умов належать також наркоманія і проституція; пропаганда культу насилля, жорстокості та порнографії у пресі, кіно- та відеопродукції; мілітаризація населення; корумпованість частини посадових осіб і працівників правоохоронних органів; недосконалість кримінального законодавства; недоліки в роботі правоохоронних органів й існуючому порядку реєстрації та обліку злочинів та ін.

Кримінолог Н. Кузнецова, яка є представником *соціально-психологічного* напрямку, визначає, що причини злочинності мають *соціально-психологічний зміст* [18]. Причинами злочинності (у сучасній Росії) вона вважає систему негативних соціально-психологічних явищ, що пов'язані із суперечностями суспільства й держави і породжують злочинність. Іншими словами, причини злочинів і злочинності полягають у соціально негативних суперечностях психології суспільства, спільноти, окремого громадянина. Зміст умов злочинності може бути найрізноманітнішим — соціально-психологічним, економічним, соціальним, правовим, організаційним тощо. За близькістю до злочинності й злочинів вчена розрізняє умови *безпосередні* й *опосередковані*. На її думку, суттєву роль у механізмі причинно-наслідкового зв'язку відіграють внутрішні та зовнішні суперечності, що виникають як всередині суспільства й держави, так і при їх взаємодії із зовнішнім світом. Причини і умови злочинності Н. Кузнецова класифікує на рівні: причини і умови злочинності взагалі; причини і умови окремих груп злочинів; причини і умови окремого конкретного злочину. Криміногенні умови вона класифікує на дві групи: умови, що сприяють вчиненню злочинів (ситуаційні умови), і умови, що формують криміногенну мотивацію. До ситуаційних умов вона зараховує також віктимогенні, тобто поведінку потерпілих.

На сучасному етапі розвитку суспільства (у Росії) причини і умови злочинності Н. Кузнецова групує в чотири основні підсистеми: економічні; кримінальної агресії; кримінальної небезпеки; правові детермінанти.

1. Економічні причини і умови.

- *Причини:* психологія здириництва, паразитизму, злиднів.
- *Умови:* помилки у стратегії й тактиці економічних реформ, приватизації, банківській системі та акціонуванні, виробничій сфері, сфері споживання і податковій системі; безконтрольність; безкарність.

2. Причини і умови кримінальної агресії.

- *Причини:* психологія агресивності корисливої, побутової, націоналістичної та сексуальної.
- *Умови:* безконтрольність обігу зброї і наркотиків; пропаганда культу насилля, порнографії, проституції; відсутність ефективної ранньої профілактики.

3. *Причини і умови кримінальної необережності.*

- *Причини:* психологія легковажного ставлення до дотримання вимог громадської безпеки; егоїстично недбале задоволення власних інтересів.
- *Умови:* недоліки в матеріальному, технологічному, організаційному, правовому забезпеченні особистої та громадської безпеки.

4. *Правові причини і умови.*

- *Причини:* психологія правового нігілізму, правової легковажності та правового безкультур'я.
- *Умови:* недосконалість законодавства; прорахунки правозастосовчої практики; неефективність правового виховання; неефективність громадської профілактики; неефективність ранньої профілактики на стадії правопорушень.

А. Зелінський є представником *біопсихологічного напрямку* в сучасній вітчизняній кримінології. Піддаючи критиці сучасні кримінологічні концепції причинності, вчений зазначає, що у філософській і кримінологічній літературі зберігається панування вульгарно-соціологічних тенденцій у поглядах на співвідношення об'єктивного (середовища існування) та суб'єктивного (людського, у тому числі й біологічно зумовленого) у детермінації злочинності [9]. Як рух вперед він оцінює погляди Н. Кузнецової, яка на перший план кримінологічної детермінації висуває суб'єктивний фактор. А. Зелінський вважає, що людські вади завжди були й залишаються найближчою та визначальною причиною всіх видів антисоціальної поведінки, у тому числі й злочинної, не заперечуючи при цьому впливу на поведінку людей обставин, що об'єктивно від них не залежать. Обґрунтовуючи свою думку, вчений зазначає, що методологічно обґрунтованішим був би пошук першопричини злочинності в суб'єктивному факторі — недосконалості людської природи, оскільки якщо основну причину зростання злочинності пояснювати виключно об'єктивно існуючими економічними суперечностями, то поза увагою залишаються проблеми культури, моральності, психічного здоров'я, тобто фактори, які безпосередньо породжують девіантну поведінку.

Отже, А. Зелінський основною причиною злочинності визнає суб'єктивні фактори: психічну невірноваженість, негідні

пристрасті, прагнення до влади, агресивність, користоловство, бездуховність, безкультур'я, шкідливі звички, конформізм.

Як зазначалося, людські вади притаманні власне природі людини, вони існували й існуватимуть завжди. Разом з тим зауважимо, що на стан психічного і соматичного здоров'я населення держави впливає стан генофонду нації. Найбільшої шкоди генофонду українського народу було завдано в період перебування України у складі СРСР під час голодоморів, колективізації і знищення куркулів як класу. Значних втрат зазнала Україна і під час Великою вітчизняної війни. Усе перелічене істотно позначилось на психічному і моральному здоров'ї населення України (біологічне спадкування).

Піддаючи критиці погляди представників соціальної парадигми, А. Зелінський наголошує, що їх звинувачення в бік прихильників біопсихологічної теорії стосовно того, що вони визнають уроджені злочинні схильності людей, є безпідставними, оскільки жоден з них, за винятком Ч. Ломброзо, цього не стверджував. Успадковуються не злочинні нахили, а такі особливості психіки та тілесної конституції людини, які за несприятливих умов середовища значно підвищують ризик формування особистості *соціопата*, який постійно конфліктує із суспільством та іншими людьми. Суб'єктивно-особистісні фактори, які належать до безпосередніх причин злочинності (причин першого порядку), у свою чергу, є наслідками біологічного й соціального спадкування (причини другого порядку) і тісно взаємопов'язані.

Умови криміногенної детермінації А. Зелінський поділяє на суб'єктивні та об'єктивні.

Суб'єктивні умови злочинності, тобто ті, що залежать від волі людей, породжуються тими самими негативними моральними та психологічними явищами і особистісними властивостями, що й причини злочинності. Таким чином, суб'єктивні причини злочинності об'єктивуються не тільки у злочинності, а й в умовах, які їй сприяють. До таких умов належать пияцтво і алкоголізм; наркоманія; криміногенність засобів масової інформації; пропаганда жорстокості, насилля, розпусти; втрата освітою авторитету; корупція державних службовців і правоохоронних органів; низька ефективність діяльності органів здійснення кримінальних покарань; незаконна міграція; мілі-

таризація населення за рахунок поширення незаконного зберігання зброї, що надходить з інших держав через “прозорі кордони”, та ін.

Об’єктивними умовами є соціальні суперечності, які безпосередньо не залежать від свідомості й волі населення, а успадковані з минулої доби, підтримують стан напруження в суспільстві та сприяють злочинності. До таких факторів належать негативні аспекти урбанізації та прогресу; економічні, екологічні проблеми та інші об’єктивно зумовлені труднощі переходу до ринкової економіки. Швидкий розвиток великих міст на загальному тлі руйнування сільського побуту призвів до демографічної диспропорції: з одного боку, перенаселення, дефіциту житла, транспортних та екологічних проблем у містах, з іншого — нестачі робочих рук, занепаду сільського господарства. До негативних наслідків урбанізації належать психологічні переважання, інформаційна перенасиченість, сурогати масової культури, які не сприяють моральному вдосконаленню людини. Економічна криза в Україні призвела до безробіття й різко розшарування суспільства на багатих та бідних.

Розподіл кримінологічних факторів на суб’єктивні та об’єктивні А. Зелінський вважає умовним, оскільки суб’єктивні фактори детермінуються не тільки особою, а й умовами буття, що об’єктивно склалися, і навпаки. Разом з тим, на його думку, пояснити причини і умови злочинності, а також її динаміку в різні історичні періоди неможливо без відокремлення того, що здійснюється закономірно під впливом сил, які не залежать від людей, і того, що люди самі ускладнюють собі існування.

Отже, розглянуті сучасні теорії вирішення проблеми детермінації злочинності мають як прихильників, так і супротивників. Проте зазначимо, що вчені-кримінологи як України, так і Росії при вирішенні проблеми детермінації злочинності надають перевагу теоріям соціологічного напрямку.

Контрольні питання

- 1. Відмінність понять “причина” та “умова”.*
- 2. Сутність терміну “фактор”.*
- 3. На яких вихідних положеннях базуються соціологічні теорії причин злочинності?*
- 4. Які положення є основою біологічних концепцій причин злочинності?*
- 5. Сутність основних теорій соціологічного напрямку.*
- 6. У чому полягає особливість поглядів представників біопсихологічного напрямку на причини й умови злочинності?*

1. *Поняття особи злочинця.*
2. *Соціальне і біологічне в особі злочинця.*
3. *Типологія особи злочинця.*
4. *Практичне значення кримінологічного аналізу особи злочинця.*

7.1. Поняття особи злочинця

Особу злочинця можна розглядати лише як суб'єкта злочину, тобто людину, яка вже вчинила злочин. До вчинення злочину певні властивості особи можна тільки характеризувати як криміногенні, але поки злочин не вчинено, особи злочинця відповідно ще не існує. Не можна ототожнювати поняття “особа злочинця” і “злочинна особа”, бо перше не існує поза вчиненого злочину і властивостей суб'єкта злочину.

Розкрити поняття “особа злочинця” неможливо без тлумачення і засвоєння поняття “особа”. Особа злочинця є складним поняттям, що утворюється поєднанням загальносоціологічного поняття “особа” і юридичного “злочинець”. Вчинення злочину характеризує певну особу як антисупільну, але не розкриває при цьому її повного змісту. Розв'язання проблеми про сутність і поняття особи злочинця потребує вирішення питань, які логічно взаємопов'язані: що таке особа злочинця; чи існує вона взагалі; які її ознаки; роль у вчиненні злочину; як можна вплинути на неї, щоб запобігти злочину.

Кримінологічне вчення про особу злочинця виходить з основних положень матеріалістичної філософської концепції людини. Особа як цілісне утворення становить соціальну якість людини, яка не дається від народження, а формується у процесі діяльності й завжди пов'язана із суспільством, тобто є

продуктом соціалізації людини. Разом з тим людина є продуктом подвійної детермінації, бо її природа біологічна. Отже, природа і сутність особи не тотожні поняття. Детальніше питання про співвідношення у людині соціального й біологічного розглянемо далі.

Людині як суспільній істоті властиві *свідомість* і *самосвідомість*. Для того щоб бути особою, людина повинна усвідомлювати не тільки навколишню дійсність, а й себе у відносинах з цією дійсністю. Але висновок, що особа неможлива без свідомості, не можна ототожнювати з висновком, що свідомість дорівнює особі, оскільки діє не свідомість, а особа, яка регулює власну діяльність за допомогою свідомості. З цього логічно випливає, що *свідомість є внутрішньою (інтраіндивідуальною) сутністю людини*.

Інший бік сутності особи — *зовнішня (інтеріндивідуальна) сутність* — пов'язаний із *соціальною діяльністю людини*. Загалом людина як особа характеризується здебільшого як діючий суб'єкт, тобто такий, що живе в суспільстві і взаємодіє з іншими людьми, створює умови для свого існування і сам себе.

Таким чином, проаналізувавши питання про сутність особи, доходимо висновку, що вона має два основних аспекти: *інтеріндивідуальний*, що виявляється в *соціальній діяльності людини*, і *інтраіндивідуальний*, що виражає внутрішній світ особи і виявляється в її *соціальній спрямованості*.

З огляду на викладене **особу людини** можна визначити як *систему соціально-психологічних властивостей і якостей, в яких відображені зв'язки та взаємодія людини із соціальним середовищем через практичну діяльність*.

Як і будь-яка система, особа має структурну будову, що складається з окремих елементів і називається *структурою особи*. Вчені-кримінологи Санкт-Петербурзької академії МВС Росії й деякі інші дотримуються думки, що структура особи має такі елементи:

- *соціальний статус*, тобто сукупність ознак, що визначають місце людини в системі суспільних відносин (стать, сімейний стан, рівень освіти, належність до певної соціальної групи та ін.);
- *соціальні функції*, які виражаються через показники реальних проявів особи в основних сферах діяльності (профе-

сійно-трудовій, соціально-культурологічній, соціально-побутовій);

- *морально-психологічні установки*, що відбивають ставлення людини до її проявів в основних видах діяльності (ставлення до загальногромадських обов'язків, державних органів, правопорядку, праці, культурних та інших цінностей).

Перші два елементи (соціальний статус і соціальні функції) характеризують зовнішній (інтеріндивідуальний) рівень особи, а третій становить сукупність елементів її соціальної спрямованості, які визначають ставлення людини до основних видів її соціальної діяльності.

Кримінологічний аналіз особи злочинця ґрунтується на цих основних положеннях з урахуванням певних особливостей. Найсамперед відмінність особи злочинця від особи незлочинця полягає власне у факті вчинення злочину. Злочин як специфічний різновид діяльності людини дає підстави для міркування, які саме особистісні якості людини виявляються в ньому. Ці відмінності можна зафіксувати в особі злочинця на зовнішньому та внутрішньому рівнях. На внутрішньому рівні відмінністю є *негативна (антисуспільна) соціальна спрямованість*, а на зовнішньому — специфічний вид діяльності — *злочинна діяльність*. Отже, основна відмітна риса особи злочинця полягає в її *негативній соціальній спрямованості*, носіями якої є властивості особи, що називаються *суспільною небезпечністю особи злочинця*.

З огляду на викладене пропонуємо таке визначення **особи злочинця**: *це сукупність соціально-психологічних властивостей особи, що за певних ситуативних обставин (або поза ними) призводять до вчинення злочину*.

Але в реальному житті люди з такими властивостями не завжди вчиняють злочини. Вичерпної відповіді на питання чому так відбувається кримінологія не може дати. Більшість кримінологів вважають, що в особі злочинця ці властивості набирають критичної маси, яка створює нову якість — здатність вчинити злочин. Цю якість названо *криміногенністю особи*.

Подібну до наведеної раніше структури особи злочинця пропонують вчені-кримінологи НАВС України, в якій частково використано структуру особи, яку запропонував К. Платонов [17]:

- спонукальна сфера особи (потреби, інтереси, мотиви, установки, світогляд, правосвідомість, схильності й звички);
- соціальні ролі й соціальні статуси особи;
- ступінь суспільної небезпечності особи (інтенсивність і тривалість злочинної діяльності);
- морально-психологічний аспект особи (морально-політичні, світоглядні й моральні риси та властивості: погляди, переконання, цілі; психологічні, емоційні, вольові та інтелектуальні особливості; наявність психічних аномалій);
- психофізіологічний аспект особи (стать, вік, стан здоров'я, особливості фізичної конституції).

Від попередньо розглянутої пропонована структура відрізняється виокремленням таких підструктур, як спонукальна сфера, ступінь суспільної небезпечності та психофізіологічний аспект особи.

Поняття особи злочинця кримінологи НАВС України визначають як *сукупність соціальних властивостей, ознак, зв'язків і відносин, що характеризують особу, яка порушує кримінальний закон, і в поєднанні з іншими (неособистісними) умовами й обставинами призводять особу до антисуспільної поведінки.*

Іншої точки зору на вирішення цієї проблеми дотримується А. Зелінський. Найбільш слушною він вважає динамічну функціональну структуру особи, яку запропонував К. Платонов. Ця структура складається з чотирьох підструктур (груп властивостей, що різняться зумовленістю соціальних або біологічних факторів):

- соціально зумовлені якості особи (спрямованість, моральні властивості, інтереси, схильності, мотиви, потреби);
- підструктура підготовленості або досвіду (знання, навички, вміння, звички);
- особливості окремих психічних процесів (сила й особливості здійснення інтелектуальних, вольових та емоційних процесів);
- біологічно зумовлені властивості особи (темперамент, органічні патологічні зміни і властивості, здібності, обдарованість).

Схематично ця структура відображується у вигляді чотирьох рівнів: найвищим є соціально зумовлений рівень спрямованості

особи, від якого залежить вибір лінії поведінки, а під ним у зазначеному порядку інші рівні, що зумовлюються соціальними й біологічними факторами. У нормі поведінка особи внутрішньо регулюється структурою особи загалом — усіма чотирма рівнями.

Як стверджує А. Зелінський, оскільки не будь-який злочин є діяльністю — цілеспрямованою вольовою поведінкою, а види злочинної діяльності різняться мотивацією і способом вчинення, неможливо виокремити таку якість особи, яка була б притаманна всім правопорушникам поза фактом порушення ними закону. Піддаючи критиці поширене в багатьох підручниках визначення “особа злочинця — це особа людини, що вчинила злочин”, вчений обґрунтовує свою точку зору тим, що в такому разі наявна логічна помилка (тавтологія): злочинець і є особою, що вчинила злочин. А Зелінський підкреслює також, що твердження “сутністю особи злочинця є її суспільна небезпечність” парадоксальне: до вчинення злочину була наявна суспільна небезпечність особи, яка збиралася вчинити злочин, але не було ще особи злочинця, а після вчинення злочину є особа злочинця, але вже немає реальної небезпеки. Не всі особи, що порушили закон, суспільно небезпечні. Про *особу злочинця*, на думку вченого, може йтися тільки стосовно людини, винної у злочинній діяльності, тобто такої, що вчинила систему передбачених кримінальним законом умисних цілеспрямованих дій, спрямованих на реалізацію загального для них мотиву. В інших випадках А. Зелінський пропонує розглядати *осіб, що вчинили злочини*. Вчений визнає умовність такого поділу, але пояснює його необхідність відсутністю відповідної термінології, за допомогою якої можна було б відрізнити випадкових злочинців від професійних. Універсальні злочинці, які завжди готові до вчинення будь-якого злочину, є винятком, а не правилом. Внаслідок відмінностей між типами злочинної діяльності можна розрізняти осіб певних типів залежно від характеру злочинної діяльності й морально-психологічних особливостей правопорушників.

Виходячи з наведених положень А. Зелінський пропонує таке визначення **особи злочинця**: *це сукупність соціально-демографічних, психологічних і моральних характеристик, які*

тією чи іншою мірою типово притаманні людям, що винні у злочинній діяльності певного типу.

7.2. Соціальне і біологічне в особі злочинця

Питання про співвідношення соціального й біологічного в особі злочинця дискутується протягом усього розвитку науки кримінології. Вирішення цього питання полягає у визначенні, що саме впливає на злочинну поведінку особи — якості, що були набуті особою протягом життя або які вона успадкувала. Це питання для кримінології має принципове значення, оскільки від його вирішення залежать рекомендації щодо обрання шляхів і засобів впливу на злочинність.

Якщо виходити з положень вульгарного матеріалізму (все залежить тільки від зовнішнього середовища), то відповідно особа злочинця виникає тільки внаслідок впливу зовнішнього середовища, і подолання злочинності залежить тільки від усунення відповідних соціальних факторів. У такому разі неможливо обґрунтувати відповідальність і заходи, спрямовані на коригування особистісних характеристик.

Аналогічною буде ситуація, якщо виходити з тези про те, що злочинна поведінка зумовлена тільки біологічними факторами. У таких випадках особиста відповідальність втрачає будь-який сенс з таких міркувань: якщо генетичні або інші біологічні особливості особи однозначно визначають характер її злочинної поведінки і позбавляють її можливості вибрати інший вид поведінки, таку особу не можна визнати суб'єктом злочину.

Виходячи з того, що визначення особи людини як біосоціальної системи високого рівня складності є загальноприйнятим, більшість вчених-кримінологів визнають, що особа злочинця органічно поєднує соціальне й біологічне, а головне питання дискусії полягає в такому: що є визначальним в особі злочинця — соціальне чи біологічне і як вони співвідносяться. Це питання вирішується представниками соціологічних і біологічних (біопсихологічних) напрямів у кримінології по-різному.

З погляду представників першого напрямку суть відмінності злочинної поведінки від правомірної полягає в її спрямованості,

цілях і системі мотивів. Злочинцям притаманні потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, погляди зовсім іншого характеру, ніж законослухняних громадян. Вольові фізичні характеристики можуть сприяти або перешкоджати вчиненню злочинів, проте за їх допомогою неможливо визначити чому саме вчинено злочин.

Отже, предметом кримінологічного вивчення, що допоможе відповісти на питання про причини злочинної поведінки, повинна бути така система особистісних характеристик, що закономірно виявляються в ній:

- сфера потреб і мотивації (потреби, інтереси, мотивація);
- ціннісно-нормативна сфера свідомості особи (погляди, установки, переконання, ціннісні орієнтації, спрямованість особи);
- соціальні позиції особи з відповідними соціальними нормами;
- діяльність особи, що має значення в соціальному, моральному та правовому аспектах, її місце і роль у цій діяльності.

Представники цього напрямку не заперечують можливостей впливу на злочинну поведінку психічних аномалій особи. Але на їх думку, власне психічні аномалії здебільшого не успадковуються, а набуваються, тобто мають соціально зумовлене походження внаслідок впливу умов у сім'ї, форм виховання, обстановки в колективі тощо. На їхню думку, у боротьбі зі злочинністю осіб, що мають психічні аномалії, необхідно вживати заходів як правового, так і медичного характеру.

Розглянемо й іншу точку зору на вирішення цього питання, яку пропонує А. Зелінський. Він вважає, що у кримінології, як і в інших науках про людину, домінує вульгарно-соціологічний підхід до трактування особи. Піддаючи критиці тезу, що самі по собі біологічні властивості особи не можна вважати причинами злочинної поведінки, вчений пояснює такий підхід неправильною оцінкою соціального й біологічного в особі людини. Соціальне — це ні що інше, як особливо організоване біологічне, а особа людини формується під впливом двох одночасно діючих потоків інформації — соціальної і генетичної.

Генетично успадковується темперамент, від якого значною мірою залежить характер людини, зокрема така його особливість,

як залежність поведінки від зовнішнього впливу. Саме за цією ознакою людей поділяють на екстравертів (велика залежність) та інтровертів (незначна залежність). Успадковує людина й інтелектуальні та інші здібності, талант, обдарованість. Багато людей народжуються із соматичними та психічними захворюваннями, які ускладнюють процес їх соціальної адаптації. Так, за даними судово-психіатричної експертизи, 50–70 % вбивць і осіб, що вчинили насильницькі злочини, є особами із психічними аномаліями, які вчинили злочини в “межових станах”. Успадковується також фізична організація індивіда, яка має велике, а іноді вирішальне значення для формування особи злочинця. Крім того, життя дає приклади природженої схильності до вчинення злочинів — це випадки вчинення злочинів неповнолітніми в ранньому віці, коли стверджувати про вплив соціального середовища недоцільно.

На підтвердження своєї тези А. Зелінський наводить також приклади підвищеної кримінальної активності серед окремих національних груп (мігрантів з Кавказу, Середньої Азії, циган) на теренах колишнього СРСР, негрів та іммігрантів з країн Латинської Америки (особливо пуерториканців) у США, що неможливо пояснити виключно соціальними факторами. Але ця тема залишається практично недослідженою через побоювання звинувачень у расизмі.

Твердження, що будь-який злочин є результатом свідомої антисоціальної спрямованості (установок) особи, А. Зелінський так само вважає помилковим. Спрямованість є однією з підструктур особи, яка хоча й визнається основною у процесі внутрішньої регуляції діяльності, проте не є єдиним її регулятором. Вибір певних вчинків здійснюється за участю всіх елементів біосоціальної системи, якою є особа людини. Зокрема, такий вплив здійснюють як підструктура досвіду, так і підструктура особливості здійснення інтелектуальних, вольових та емоційних процесів. Підструктура біологічно зумовлених якостей особи — темпераменту, здібностей, типу нервової системи, а також патології психіки — бере діяльну участь у процесі саморегуляції, а іноді є визначальною. Окремі види психопатії за певних умов визначають протиправну поведінку особи, а патологічні відхилення психіки зумовлюють підвищений ризик насильницьких посягань на життя, здоров'я, честь і гідність інших.

Отже, маємо два протилежних погляди на співвідношення соціального й біологічного в особі злочинця, а також аргументи на їх підтвердження і спростування протилежних точок зору.

З огляду на те що прихильники обох поглядів визнають вплив на злочинну поведінку особи психічних аномалій (відповідно з урахуванням специфіки обох поглядів), а також на важливість цього питання потрібно розглянути його детальніше.

Інтерес кримінології до психічних аномалій зумовлюється тим, що велика кількість осіб з тих, хто вчиняє злочини, мають такі аномалії. Так, за даними досліджень Ю. Антоняна і С. Бородіна, серед осіб, що вчинили вбивства, хуліганства, зґвалтування, крадіжки, пограбування та інші тяжкі злочини, понад половину мають розлади психіки, які не позбавляють їх осудності. Вивченням злочинної поведінки осіб з психічними аномаліями займається судова патопсихологія.

Судова (кримінальна) патопсихологія — це самостійна наукова дисципліна, що виникла на межі патопсихології, судової психіатрії і кримінології. *Предметом* судової патопсихології є особливості психології особи і злочинної поведінки осіб з психічними аномаліями у зв'язку з питаннями кримінального й цивільного права, які мають криміногенне значення і передбачають розробку заходів профілактики такої поведінки. Таким чином, судова патопсихологія вивчає психологічну природу, психологічні закономірності й механізм впливу психічних аномалій на вчинення кримінально каранних діянь. *Об'єктом* вивчення судової патопсихології є психологічні особливості особи і злочинної поведінки осіб з психічними аномаліями [2].

Під *психічними аномаліями* розуміють такі розлади психічної діяльності особи, які не виключають осудності, але спричинюють особистісні зміни, які можуть мати криміногенне значення. Такі аномалії ускладнюють соціальну адаптацію індивіда і зменшують його здатність усвідомлювати власні дії й керувати ними (Ю. Антонян, В. Гульдан).

На думку сучасного російського кримінолога Л. Балабанової [2], психічні аномалії спричинюються до виникнення і розвитку таких рис характеру, як подразнювальність, агресивність, жорстокість і водночас підвищують навіюваність і послабляють контрольні механізми й вольові процеси. Вони перешкоджають нормальній соціалізації особи, засвоєнню нею суспільних

цінностей, встановленню нормальних зв'язків і відносин, заважають займатися певними видами діяльності або взагалі працювати, внаслідок чого підвищується ймовірність вчинення протиправних дій і ведення антисуспільного образу життя.

За певних умов психічні аномалії зменшують опір до впливу ситуацій, у тому числі конфліктних; створюють перешкоди щодо розвитку соціально корисних рис особи, особливо щодо її адаптації до зовнішнього середовища; послаблюють механізми внутрішнього контролю; звужують можливості вибору рішень і варіантів поведінки; полегшують реалізацію імпульсивних, випадкових, у тому числі протиправних вчинків. Усе це негативно позначається на розвитку особи і може призвести до злочинної поведінки.

Вивчення впливу психічних аномалій на злочинну поведінку особи має важливе значення для визначення їх місця й ролі серед причинного комплексу явищ, що породжують злочинність. На думку вітчизняних кримінологів, кримінологічне дослідження психічних аномалій може бути плідним тільки тоді, коли вони розглядаються у структурі особи, оскільки поведінка людини залежить від того, на якому особистісному ґрунті в неї виникають і розвиваються розлади психіки.

Злочинні дії осіб з психічними аномаліями більшою мірою, ніж дії здорових людей, зумовлюються ситуаційними факторами. Це пояснюється тим, що розлади психіки людини призводять до загострення особистісних рис і водночас звужують адаптаційні можливості особи, а це призводить до збільшення кількості ситуацій, в яких людина з такими розладами може поводитись дезадаптивно. Що більшою мірою ситуація не відповідає цьому типу особи, то більше вона є нестерпною для суб'єкта і сильніше він прагне зруйнувати її, навіть через вчинення протиправних діянь.

Л. Балабанова [2] наголошує, що при оцінюванні криміногенності психічної аномалії необхідно пам'ятати, що незалежно від її виду й місця у структурі особи осудного індивіда вона не може фатально призводити до вчинення злочину. Щоб визнати психічні аномалії причинами злочинів, необхідно довести, що їх наявність завжди призводить до злочинної поведінки, а відсутність сприяє суспільно корисній поведінці. Криміногенність психічних порушень завжди залежить від осо-

бливостей особи, а в кінцевому підсумку — від умов її формування, виховання, зовнішнього впливу протягом усього життя індивіда.

Психологічні особливості особи і поведінка злочинців з патологією психіки у кримінологічній літературі ще не вирізнилися в окрему проблему. Це пов'язано з тим, що перед кримінологами постає потреба діагностування психічних аномалій при наявності знань про спеціальні психологічні методики.

На думку відомих російських кримінологів Ю. Антоняна і С. Бородіна, саме відставання у вивченні психології і психопатології особи є однією з основних причин недостатньої наукової розробки проблем індивідуальної профілактики злочинів, виправлення і перевиховання злочинців.

Питання впливу особи злочинця з психічними аномаліями на вчинення ним протиправних дій глибоко досліджували Ю. Антонян і В. Гульдман. Вони вважають, що психічні аномалії будь-якої природи не можуть жорстко й однозначно визначати злочинну поведінку, яка є результатом взаємодії соціально набутих особистісних якостей і психічних аномалій (за їх наявності) із зовнішніми обставинами.

7.3. Типологія особи злочинця

Важливим аспектом дослідження проблеми особи злочинця є узагальнення і систематизація її властивостей й якостей. Практичне значення мають категорія “типологія особи злочинця” і класифікація злочинців. Профілактична діяльність, що пов'язана із запобіганням злочинності на рівні особи, залежить від розробки типології особи злочинця, яка є основою методики прогнозування індивідуальної поведінки, і застосування заходів профілактичного та правового впливу.

У кримінологічній літературі розрізняють *типологію* і *класифікацію*. Відмінність між цими поняттями полягає в тому, що типологія узагальнює сукупність типових для всіх або певних груп соціальних особливостей, а класифікація поділяє злочинців на групи за певною одиничною, індивідуальною ознакою. Класифікація передуює типології.

У науковій і навчальній літературі наводяться різні класифікації злочинців:

- за соціально-демографічними ознаками (стать, вік, освіта) — чоловіки, жінки, неповнолітні; різноманітні вікові категорії, у тому числі 18–24, 25–29, 30–49 і понад 50 років; з початковою, середньою, вищою освітою;
- за ознаками соціального становища і роду занять — робочі, службовці, працівники сільського господарства, військовослужбовці, працівники сфери торгівлі, приватні підприємці, студенти, фермери, безробітні, пенсіонери;
- за ознаками місця проживання і тривалості проживання — житель міста, селища міського типу, села; місцевий житель, мігрант, переселенець;
- за інтенсивністю і характером злочинної діяльності — повторність, рецидив (спеціальний або особливо небезпечний), у складі групи, організованого злочинного угруповання;
- за даними про стан особи в момент вчинення злочину — у стані алкогольного, наркотичного сп'яніння, під час відбування покарання у виправно-трудовій установі;
- за видами вчиненого злочину — злодії, грабіжники, вбивці, гвалтівники, хулігани, хабарники тощо.

Наведені класифікації не вичерпні, оскільки злочинців можна класифікувати й на інших підставах.

У кримінологічній літературі наводяться різні варіанти типології особи злочинця, що поділяються на групи залежно від критерію типологізації. Так, російські вчені-кримінологи Санкт-Петербурзької академії МВС Росії розрізняють три групи типології.

До *першої групи* належать топології, в яких злочинці диференціюються залежно від *характеру особистісно-мотиваційних властивостей, що виявляються у вчиненому злочині*. За цим критерієм розрізняють особливо небезпечних, насильницьких, корисливих, які вчинили злочини проти суспільного порядку, необережних.

Друга група об'єднує топології, в яких злочинці розподіляються за *характером взаємодії криміногенної особи з різним ступенем вираження з факторами ситуації вчинення злочину або залежно тільки від ступеня вираження криміногенних викривлень особи*. Як приклад такої типології можна вважати варіант, запропонований для неповнолітніх злочинців, коли

розрізняють два основних типи: *криміногенний* і *випадковий*. У свою чергу, криміногенний тип поділяється на три підтипи: *послідовно криміногенний*; *ситуаційно-криміногенний*; *ситуаційний*.

До *третьої групи* входять типології, де критерієм типологізації є *соціальна спрямованість особи злочинця*. Один з варіантів такої типології — розподіл злочинців *за співвідношенням негативної й позитивної спрямованості особи*. Така типологія передбачає:

- *професійний тип* — найнебезпечніший тип особи, до якого належать професійні злочинці й особливо небезпечні рецидивісти. Спрямованість особи деформована і репрезентується у вигляді негативної спрямованості. Virізняється правовим нігілізмом, низькою загальною і моральною культурою, антисуспільною установкою. Для цього типу характерний внутрішній потяг до вчинення повторних злочинів і створення власними зусиллями ситуацій, що сприяють вчиненню злочинів;
- *звичний тип* — для особи характерна значна деформація структури соціальної спрямованості, позитивний компонент слабкий, а соціально-психологічні властивості нестійкі й суперечливі. Virізняється низьким рівнем правосвідомості, відсутністю чітких меж між моральним і аморальним, поняттями “можна” та “не можна”. Від професійного типу відрізняється тим, що використовує життєві ситуації, але не активний у самостійному створенні таких ситуацій. До цього типу належать особи, що вчиняють повторні злочини, у тому числі й рецидивісти;
- *нестійкий тип* — для особи не характерні наявність стійких і значних деформацій структури спрямованості особи. Компоненти негативної і позитивної спрямованості приблизно однакові, що однаковою мірою може спричинити як до послаблення, так і до підсилення криміногенності. Між злочином і особою завжди є “привід”, особистісна інтерпретація якого може або призвести до вчинення злочину, або ні. До вчинення злочину така особа може вчиняти різні правопорушення або аморальні дії;
- *необережний тип* — у соціальній спрямованості цього типу переважає позитивний компонент, а негативна спря-

мованість мінімальна. Для цієї особи характерне легко-важне ставлення до соціальних норм, що регулюють поведінку в суспільстві. Може вчиняти, як правило, нетяжкі злочини як умисно, так і з необережності;

- *випадковий тип* — особа характеризується позитивною соціальною спрямованістю, без деформації з боку негативного компонента, має стійкий рівень правосвідомості, злочини вчиняє виключно через тиск критичної життєвої ситуації. Це, як правило, злочинні дії, вчинені у стані сильного душевного хвилювання, що викликаний неправомірними діями потерпілого, або з перевищенням меж необхідної оборони.

Пропоновані типології особи можна застосовувати до будь-якої категорії злочинців (корисливих, неповнолітніх тощо), тобто вони універсальні.

Українські вчені-кримінологи (НАВС України) виокремлюють дві підстави типологізації: *характер вчинених злочинів; глибина і стійкість антисоціальності особи.*

За першим критерієм виокремлюють таких злочинців:

- *насильницьких* (агресивних), які посягали на життя, здоров'я, честь і гідність людини — це вбивці, гвалтівники, хулігани, засуджені за вандалізм;
- *корисливих*, які вчинили крадіжки і розкрадання майна ненасильницькими способами — хабарники, контрабандисти, фальшивомонетники та ін.;
- *корисливо-насильницьких* — бандити, грабіжники, рекетири, корисливі й наймані вбивці;
- *що вчинили злочини проти суспільного порядку управління;*
- *необережних.*

За другим критерієм виокремлюють таких злочинців:

- *випадкових* — вперше вчинили нетяжкі злочини під впливом несприятливих зовнішніх обставин всупереч власним ціннісним орієнтаціям;
- *ситуативних* — схожі з випадковими, але вчиняють тяжкі злочини (умисне вбивство з ревнощів);
- *нестійких* — вчиняють умисні злочини вперше, але раніше вчиняли правопорушення і проступки;

- *злісних* — здійснюють злочинну діяльність тривалий час (у тому числі рецидивісти, лідери організованих злочинних груп);
- *особливо злісних* — “зłodії в законі”, “авторитети”, лідери організованих злочинних угруповань.

Як бачимо, розглянуті типології по суті збігаються. Проте на думку А. Зелінського, запропоновані підстави класифікації відбивають тільки спрямованість і характер злочинної діяльності, її тяжкість і тривалість, але не враховують психології особи. Тому вчений пропонує власний варіант типології, що ґрунтується на запропонованому ще у 20-х роках ХХ ст. вітчизняним кримінологом А. Лазурським понятті “збочений тип особи”. За морально-поведінковою підставою А. Зелінський розташовує представників цього типу на трьох рівнях психологічної активності — вищому, середньому й низькому з урахуванням сили, стійкості та динамічності психічних процесів. Оскільки вищий рівень становлять “унікальні зłodії” масштабу Калігули, Нерона, Івана Грозного, Сталіна й Гітлера, то із загальної кримінологічної класифікації їх можна викреслити. Залишаються два рівні — середній і низький. З урахуванням домінуючої властивості осіб *збоченого типу* поділяють на розсудливих, слабовільних, імпульсивних та емоційних.

Розсудливих злочинців поділяють на *корисливих егоїстів* (низький рівень) і *лицемірів* (середній рівень). Відповідно *слабовільних злочинців* поділяють на *апатичних* (низький рівень) і *неприсосованих* (середній рівень). До *імпульсивних злочинців* належать *безладні імпульсивні* (низький рівень) і *афективні* (середній рівень). *Емоційних злочинців* низького рівня називають *зосереджено жорстокими*, середнього — *енергійно розлюченими*. У такий спосіб було виокремлено вісім відносно однорідних підтипів людей, яким притаманні моральні й психологічні особливості, що перешкоджають їх соціалізації. Внаслідок цього вони дістали назву “збочені”.

А. Зелінський слушно зауважує, що належність індивіда до тієї чи іншої соціальної групи, наявність у його особи тяжких вад можуть спричинити несприятливий кримінологічний прогноз, проте не свідчать про неминучість злочинної поведінки.

7.4. Практичне значення кримінологічного аналізу особи злочинця

Розробка проблеми особи злочинця має важливе значення не тільки для розвитку кримінологічної науки, а й для практичної діяльності правоохоронних органів. У практичній діяльності з розкриття і розслідування злочинів, призначення і виконання покарання, профілактики злочинності урахування особистісного фактора відіграє майже вирішальну роль, що виявляється в таких основних напрямках: у статистичному аналізі злочинності за особою злочинця; при вивченні особи підозрюваного й обвинуваченого під час попереднього розслідування кримінальної справи і встановленні причин та умов, що сприяли вчиненню злочину; в діяльності судів при призначенні покарання; у діяльності працівників кримінально-виконавчої системи під час відбування засудженими покарання (особливо у вигляді позбавлення волі); в оперативно-розшуковій діяльності.

За допомогою статистичного аналізу злочинності за особою злочинця можна створити узагальнений кримінологічний портрет сучасних злочинців. Сучасний злочинець — це молода людина з низьким рівнем освіти і соціального статусу, як правило, неодружений або розлучений, що не займається суспільно корисною діяльністю, перебуває під час вчинення злочину в нетверезому стані, вчиняє злочин у складі групи і раніше вже притягався до відповідальності.

Встановлення відомостей про факти, що характеризують особу обвинуваченого (підозрюваного), належить до обставин, які входять у предмет доказування в будь-якій кримінальній справі. Ґрунтовне вивчення і врахування психологічних особливостей особи обвинуваченого під час попереднього розслідування надає слідчому можливість передбачити ту чи іншу позицію обвинуваченого під час розслідування справи, спрогнозувати поведінку обвинуваченого під час проведення тієї чи іншої слідчої дії і згідно з цим вибрати правильну тактику як розслідування загалом, так і тактику здійснення окремих слідчих дій, що, у свою чергу, сприяє швидкому й повному розкриттю злочинів, забезпеченню принципу всебічного, повного й об'єктивного встановлення істини у справі. Знання генезису особи

злочинця і її кримінологічних особливостей допомагає слідчому отримати суттєву інформацію про причини й умови, що сприяли вчиненню конкретного злочину, які в більшості випадків пов'язані з особою злочинця.

Однією з цілей покарання є перевиховання і ресоціалізація засуджених, що передбачає копіткий і тривалий процес здійснення впливу на особу засудженого. Досягти дієвих успіхів у цій сфері можна буде лише тоді, коли перевиховання і ресоціалізації засуджених ґрунтуватимуться на індивідуалізації застосовуваних до них заходів виправно-трудового впливу з обов'язковим урахуванням особливостей і властивостей особи засудженого. Без урахування цього фактору не слід також сподіватися на позитивні результати профілактичної діяльності з криміногенно орієнтованими особами, а також особами, звільненими з місць позбавлення волі, що пов'язано із запобіганням вчинення ними нових злочинів і забезпеченням їх швидкої й повної адаптації в суспільстві після звільнення.

При вирішуванні завдань профілактики доцільно застосовувати типологічний метод вивчення особи. На основі визначення типу особи та її основних характеристик вибирають відповідні профілактичні заходи, які застосовують до конкретної особи. У процесі здійснення профілактичної діяльності необхідно оцінювати проміжні результати і вже з їх урахуванням коригувати процес застосування профілактичних заходів.

Важливу роль особа винного відіграє також при призначенні судами законного й обґрунтованого покарання. Використання типології особи у процесі призначення покарання створює наукову базу для суб'єктивної думки суду і, отже, усуває або мінімізує "різнобій" у каральній практиці судів. Необхідність урахування особи винного при призначенні покарання законодавець зараховує до загальних основ призначення покарання (ст. 39 КК України). Можливість застосування до винного більш м'якого покарання, ніж передбачений законом, законодавець так само пов'язує з особою винного (ст. 44 КК України).

Останнім часом у діяльності правоохоронних органів дедалі ширше застосовується метод формування психологічного портрету розшукуваного злочинця, який ґрунтується на положеннях про те, що при вчиненні злочинів, насамперед тяжких

(таких як вбивства, зґвалтування), виявляються психологія і патопсихологія злочинців. На основі дослідження оперативних матеріалів і матеріалів кримінальної справи складають портрет можливого злочинця, де зазначають його можливі психологічні й фізіологічні якості, а також соціальні характеристики (рівень освіти, культури, можлива сфера діяльності тощо). Найефективніше цей метод застосовувати при розслідуванні серійних злочинів.

Контрольні питання

- 1. У чому полягає відмінність понять “особа злочинця” і “злочинна особа”?*
- 2. Суть основних сучасних поглядів вчених-кримінологів на структуру особи.*
- 3. Як у сучасній кримінології вирішується питання про співвідношення соціального й біологічного в особі злочинця?*
- 4. Що таке психічні аномалії і як вони можуть впливати на злочинну поведінку особи?*
- 5. У чому полягає відмінність понять “типологія” і “класифікація”?*
- 6. За якими найпоширенішими ознаками класифікують злочинців?*
- 7. Основні критерії типологізації особи злочинця.*
- 8. Практичне значення кримінологічного аналізу особи злочинця.*

1. *Причини і умови окремого злочину.*
2. *Обставини формування особи.*
3. *Зовнішні обставини вчинення злочину (ситуація).*
4. *Мотивація злочину.*

8.1. Причини і умови окремого злочину

Як зазначалося, з усіх різноманітних зв'язків, що існують між явищами, кримінологія найбільше уваги приділяє причинному зв'язку, сутність якого полягає в тому, що одне явище (подія) за певних умов породжує інше явище, яке є наслідком цієї причини. Важливим у цьому аспекті є розмежування понять “причина” і “умова”. Умова супроводжує дію причини в часі та просторі й сприяє появі наслідку, але на відміну від причини не містить реальної можливості настання наслідку, яка реалізується у процесі розвитку причинного зв'язку.

Серед вчених-кримінологів не існує єдиної думки щодо однозначного визначення причин і умов конкретного злочину. Різні погляди науковців-кримінологів на питання про причини й умови конкретного злочину, як і на питання про причини й умови злочинності взагалі, зумовлюються приналежністю вчених до напрямку кримінології — соціологічного чи біологічного. Загальним для представників двох основних напрямів є визнання того, що індивідуальна злочинна поведінка детермінується особливостями особи й конкретною (криміногенною) ситуацією.

Розглянемо позиції вчених-кримінологів НАВС України і Санкт-Петербурзької академії МВС Росії, які, як зазначалося, є представниками першого напрямку. Оскільки злочин є результатом взаємодії індивідуальних властивостей особи й об'єктивної

(зовнішньої для індивіда) ситуації, вчені визначають, що окремий злочин детермінується, з одного боку, особистісними властивостями індивіда — його потребами, інтересами, мотивами, цілями, поглядами і ставленням до соціальних цінностей, які набирають форми негативної, суспільно небезпечної спрямованості особи, а з іншого — сукупністю зовнішніх об'єктивних обставин, пов'язаних з особистісними потребами. При цьому особливості особи становлять інтерес для кримінології не тільки з позицій їх вивчення на статистичному рівні, а й у динаміці у зв'язку з умовами морального формування особи.

Отже, вчинення конкретного злочину є результатом взаємодії негативних морально-психологічних властивостей особи, що утворюються під впливом несприятливих умов морального формування індивіда, і зовнішніх об'єктивних обставин, що створюють ситуацію злочину (криміногенну ситуацію). Отже, існує два рівні взаємодії особи із соціальною дійсністю при вчиненні конкретного злочину: перший — умови морального формування індивіда, другий — конкретна ситуація вчинення злочину. На рівні несприятливих умов морального формування особи утворюються психологічні передумови, можливості вчинення злочину конкретною особою. На рівні конкретної ситуації ця можливість реалізується в дійсність. Причини й умови злочинності належать до індивідуальних умов морального формування особи, виявляються в їх змісті і водночас визначають конкретні ситуації, в яких опиняється й діє індивід. У свою чергу, причини окремих злочинів відображують на індивідуальному рівні причини злочинності й конкретні ситуації, що виникають.

З урахуванням зазначених рівнів взаємодії особи із соціальною дійсністю і потрібно аналізувати причини окремого злочину.

Отже, в індивідуальній злочинній поведінці причинно значущо виявляються як ситуація, так і негативні психологічні деформації особи, що набирають форми суспільної небезпечності особи, а визначальну роль у детермінації конкретного злочину відіграють соціальні фактори.

Іншої точки зору на розглядувану проблему дотримується А. Зелінський. Він не погоджується з тезою, що причина злочину криється у зовнішніх обставинах, а особа винної люди-

ни є тільки умовою розвитку причинного зв'язку, бо такий підхід, на його думку, необґрунтовано припинює роль особи і робить її іграшкою зовнішніх сил. Визначаючи, що для пізнання процесу детермінації індивідуального злочину достатньо обмежитися двома ланками причинного зв'язку — формуванням особи людини, яка в подальшому порушує кримінальний закон, і вчиненням злочину в конкретній ситуації — А. Зелінський акцентує увагу на тому, що в першій ланці особа є наслідком, а у другій — причиною. Загальну схему розвитку причинного зв'язку він подає в такому вигляді. У першій ланці генетичні передумови формування особи, до яких належить, зокрема, спадковість, разом з факторами макро- та мікросередовища впливають на формування особи і наслідком такого впливу є утворення особи, людини з її системою диспозицій й якостей. У другій ланці саме ця особа з її диспозиціями й якостями є причиною вчинення конкретного злочину за наявності об'єктивних та суб'єктивних умов, що сприяють або полегшують вчинення злочину.

8.2. Обставини формування особи

На процес формування особи людини, яка в подальшому вчиняє злочин, визначально впливають негативні особливості макро- та мікросередовища, де ця людина постійно перебуває і здійснює свою діяльність.

До явищ макросередовища належать особливості економічного розвитку, політичні погляди та концепції, що панують як на загальнодержавному рівні, так і на рівні окремих регіонів, певних соціальних груп.

Частина соціального середовища, з якою індивід (людина) підтримує прямі та безпосередні контакти, є ні чим іншим, як мікросередовищем цієї людини.

На особу впливають і в кінцевому підсумку виявляються в причинах злочинної поведінки фактори соціального середовища як на макро-, так і на мікрорівні, тим більше, що відмінність між мікро- та макросередовищем відносна: те, що для одного індивіда є колом його безпосереднього та прямого спілкування — мікросередовищем, для іншого може бути обставиною макросередовища.

Макро- та мікросередовище людини змінюються, іноді навіть дуже суттєво. Зміни макросередовища майже не залежать від можливостей і бажання окремого суб'єкта, а зміни мікросередовища зумовлюються бажаннями суб'єкта в їх поєднанні з відповідними об'єктивними факторами.

Саме мікросередовищу належить визначальна роль у механізмі формування особи людини. Розглянемо основні складові мікросередовища, які найактивніше і найістотніше впливають на формування особи.

Насамперед таким соціальним середовищем, що вирішально впливає на формування особи, є *сім'я*, яка впливає на людину з моменту її народження. Якщо сім'я впливає позитивно, то особа дитини формується в позитивному плані, і навпаки. Вплив сім'ї може відбуватися у двох основних варіантах: шляхом педагогічного, виховного впливу, спрямованого на формування у дитини певних моральних принципів і способів поведінки; через стихійний вплив на особу образу життя, що притаманний сім'ї. На формування особи в дитячому та юнацькому віці негативно впливають різні фактори й обставини, основними з яких є такі:

- негативні форми поведінки безпосередньо в сім'ї (пияцтво, скандали, бійки, наркоманія, деспотизм старших і фізично розвиненіших членів сім'ї тощо);
- відсутність психологічного, емоційного контакту між батьками й дітьми, а також між батьками;
- відсутність належного контролю за поведінкою дітей;
- збочені уявлення про виховання дітей в умовах “ринкової економіки”, прищеплення дітям поглядів про необхідність збагачення будь-якими шляхами, у тому числі й злочинними.

Існуюча в сім'ї система відносин і типові варіанти поведінки сприймаються підлітками як зразок поведінки, певна рекомендація.

Негативні риси характеру особи формуються не лише у проблемних сім'ях, а й у зовнішньо благополучних сім'ях, де культивуються жадоба до влади і психологія всемогутності грошей.

Важливим фактором негативного формування особи є вплив *найближчого побутового оточення* — друзів, знайомих, сусідів

і компаній, з якими суб'єкт контактує постійно й безпосередньо. Залежно від пануючих у побутовому оточенні установок, ціннісної орієнтації, спрямованості, ставлення до законослухняної поведінки тощо воно може становити криміногенне середовище.

Деформуючий вплив на особу можуть чинити як окремі особи, так і *групи осіб*, особливо такі, що створюються за *територіальною, національною або клановою ознакою*. Найістотніше криміногенні групи впливають на неповнолітніх. Криміногенна небезпека негативного впливу на особу виходить і від окремих *неформальних об'єднань молоді з антисоціальною спрямованістю*. Норми і критерії, що є звичними в колі неформального спілкування особи, стають для неї обов'язковими такою мірою, що вона сприймає їх некритично і навіть всупереч своїм оцінкам і установкам. Тому у вчиненні такою групою злочину можуть брати участь особи, які б самотійно ніколи не вчинили злочину.

Негативно впливають на формування особи й *недоліки сучасної системи освіти і суспільно-виховної роботи*.

Суттєве кримінологічне значення має також своєчасне *формування професійних інтересів та схильностей у підлітків і юнацтва*. Якщо професійне самовизначення формується в позитивному плані під впливом батьків, школи та інших позитивних елементів мікросередовища, то воно сприяє законослухняності особи. І навпаки, що менше суб'єкт зорієнтований на професійну зайнятість, то більшою мірою можлива його криміналізація.

Недоліки у формуванні професійної орієнтації суб'єкта, що формують у нього неадекватне ставлення до праці, що само по собі має негативне кримінологічне значення, можуть підсилити негаразди у *трудовах колективах*, де спостерігаються пияцтво, кругова порука, порушення трудової дисципліни, крадіжки тощо.

Несприятливо впливає на особу і *некваліфікована, важка фізична праця*. Вона не потребує професійного вдосконалення, підвищення освітнього рівня та культури й обмежує перспективні уявлення суб'єкта про майбутнє.

До умов негативного формування особи належать також відсутність необхідних побутових умов, уваги з боку адміністрації до проблем працівників, низький рівень правової освіти.

На формування особи негативно впливає ще й *кримінальна субкультура* з її злочинськими традиціями, збоченими поняттями про честь, товариство, жаргоном та іншими атрибутами, яка останнім часом виявляється серед широких верств населення.

Специфічну роль у механізмі злочинної поведінки відіграють психічні аномалії особи, які не виключають осудності. Наслідками наявності таких аномалій у осіб можуть бути їх підвищена навіюваність, емоційна нестриманість, конфліктність, агресивність, позбавлення можливості реально оцінити ситуацію. Ці емоційно-інтелектуальні деформації особи за певних обставин можуть спровокувати суб'єкт на вчинення злочину. Але водночас необхідно враховувати, що психічні аномалії та пов'язані з ними негативні риси особи, що реалізуються в механізмі індивідуальної злочинної поведінки, здебільшого не є вирішальними у такій поведінці. Найістотнішими є якості особи, сформовані в неї у процесі життєдіяльності.

А. Зелінський, не заперечуючи впливу соціальних факторів на формування особи, наголошує, що соціально значущі властивості особи формуються на фундаменті, що закладений природою. На думку вченого, на формування особи вирішальний вплив чинять *біологічні фактори* — стан генотипу нації, вроджені патології і відхилення психіки, тілесні аномалії.

8.3. Зовнішні обставини вчинення злочину (ситуація)

Злочинець під час вчинення злочину завжди діє у певній “кримінальній” ситуації. Однак до цієї ситуації він немовби вносить власні особистісні якості, які є результатом формування його як особи.

Отже, конкретна ситуація — це сукупність зовнішніх для суб'єкта обставин, що безпосередньо передують злочину і взаємодіють з особистісними якостями суб'єкта, що вчинив злочин. Ситуації, що передують злочину, виходячи з їх змісту поділяються на *криміногенні* (такі, що створюють об'єктивні передумови злочину) і *некриміногенні* (нейтральні або такі, що навіть створюють перешкоди для злочину).

Криміногенна ситуація має певний *об'єктивний зміст* і тому в ній існують обставини, що реально впливають на особу. Разом з цим ситуація має також *суб'єктивний зміст* — певну оцінку ситуації, яка залежить виключно від суб'єкта і не обов'язково збігається з її об'єктивним змістом. В цій оцінці виявляється результат формування особи і саме цим можна пояснити, що один суб'єкт у певній ситуації вчиняє злочин, а інший відмовляється від його вчинення.

Поява мотиву і прийняття рішення про вчинення протизаконного діяння здійснюються під впливом ситуації (зовнішніх умов), що є в даний конкретний момент. Причому, в одних випадках злочинець сам навмисно створює умови для здійснення свого наміру, а в інших випадках обставини можуть суттєво обмежувати можливість обрання суб'єктом того чи іншого варіанта поведінки. Законодавцем останні обставини конкретної ситуації можуть визначатись як такі, що пом'якшують кримінальну відповідальність або взагалі виключають суспільну небезпечність чи протиправність діяння. Так, згідно з ч. 1 ст. 40 КК України вчинення злочину через збіг тяжких особистих або через сімейні обставини, під впливом погрози чи примусу або через матеріальну залежність, у стані сильного душевного хвилювання, що викликане неправомірними діями потерпілого, при захисті від суспільно небезпечного посягання, хоча і з перевищенням меж необхідної оборони визнаються обставинами, що пом'якшують кримінальну відповідальність. Вчинення діяння, що містить ознаки злочину, особою, що перебувала у стані необхідної оборони чи крайньої необхідності (ст. 15, 16 КК України) або діяла під впливом непереборної сили, є підставами, що виключають суспільну небезпечність або протиправність такого діяння. У перелічених ситуаціях блокується чи обмежується можливість обрання способу дії.

Конкретна життєва ситуація може містити привід, що безпосередньо викликає в особи рішучість вчинити злочин, або умови, що сприяють вчиненню злочину. *Привід* — це події, стани або вчинки людини, що стають останнім імпульсом до дії. *Умови*, що сприяють злочину, роблять можливим здійснення злочинного посягання. Розрізняють умови необхідні й достатні. *Необхідними* вважаються умови, без яких вчинення

злочину взагалі неможливе. Наприклад, для крадіжки такою умовою є наявність предметів крадіжки. *Достатні* умови в конкретній, певній ситуації полегшують вчинення злочину.

Ситуації, в яких починається, триває й завершується злочин, класифікують на різних підставах. Наведемо деякі з них.

За *джерелом походження* криміногенні ситуації можуть бути такими, що створені:

- внаслідок дій злочинця;
- за волею інших осіб;
- внаслідок дії природних і техногенних факторів (пожежі, аварії, катастрофи, повінь тощо);
- ситуації змішаного походження — такі, що виникли через поведінку людей, дію природних і техногенних факторів.

За *змістом* криміногенні ситуації поділяються на проблемні, конфліктні та ін.

За *характером впливу на діючу особу* розрізняють такі криміногенні ситуації:

- екстремальні;
- провокуючі;
- сприятливі;
- перешкоджаючі;
- нейтральні.

Дослідження і вивчення криміногенних ситуацій є необхідною передумовою ефективною профілактичної діяльності органів внутрішніх справ, що здійснюється шляхом запобігання виникненню таких ситуацій або нейтралізацією криміногенних ситуацій, що вже виникли.

У кримінології не існує однозначного погляду щодо значення ситуації в механізмі вчинення злочину. Беззаперечним є тільки те, що в механізмі індивідуальної злочинної поведінки наявна взаємодія зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) факторів. Як свідчить практика, може існувати багато співвідношень між властивостями особи і обставинами (ситуацією), що передували вчиненню злочину. Крайніми точками таких співвідношень можуть бути сильний вплив конкретної життєвої ситуації за відсутності антисуспільної установки і глибока та стійка антисуспільна установка без будь-якого впливу зовнішньої ситуації. Між цими крайніми точками існують перехідні випадки, коли взаємодіють більш-менш напру-

жена ситуація і більш-менш розвинені антисупільні якості особи.

Отже, ситуація відіграє певну роль як детермінаційний елемент у механізмі злочину й іноді ця роль може стати вирішальною. Однак не може існувати випадків, коли б дія суб'єктивного фактора в механізмі злочину була повністю виключена. Суб'єктивне ставлення як рушійний, спонукальний елемент присутній завжди. Взаємодії ситуації і особи може й не бути, якщо все вирішує особа внаслідок реалізації своїх негативних якостей. Не може бути детермінації злочину тільки за рахунок прояву криміногенної ситуації, оскільки ситуація завжди опосередковується особою. Якщо ж це не так, то немає й вини суб'єкта, бо ситуація не надає йому можливості вибору.

8.4. Мотивація злочину

Складовою механізму злочинної поведінки є *мотивація* вчинення злочину, що відбиває для кожного індивіда його потреби й інтереси, які реалізуються в конкретизованому мотиві вчинення злочину. Мотивація — це процес внутрішньої (суб'єктивної) детермінації дій.

Мотиваційний процес може мати вигляд сукупності послідовних ланок (етапів): актуалізація певної потреби — вибір способу й засобів для задоволення потреби — виникнення мотиву поведінки — формування мети дії — планування діяльності (у разі вчинення умисного злочину) — прийняття рішення — реалізація рішення.

Злочин, як і будь-який вчинок, є актом свідомої вольової діяльності людини. Кожний такий акт пов'язаний із задоволенням певної людської потреби. Отже, джерелом активності людини є її потреби. Система індивідуальних потреб людини відбиває ціннісну орієнтацію особи і її соціальну позицію.

Потреби людей найрізноманітніші — від найпростіших і життєво необхідних біологічних та фізичних потреб до складних соціальних потреб матеріального й духовного характеру.

Усвідомлена людиною потреба *актуалізується*, тобто визнається нею як така, що є суттєвою, значущою і підлягає задоволенню. Така потреба набуває значення інтересу. *Интерес*

є безпосередньою суб'єктивною причиною конкретного вчинку або певної лінії поведінки.

Розбіжності між індивідуальним і суспільним інтересами, їх суперечливість і надання переваги індивідуальному інтересу, а не суспільному, що закріплений і охороняється правом, утворюють конфлікт, який може призвести до злочину. Це зумовлює необхідність покладання на кожну людину обов'язку регулювати свої потреби та інтереси, задовольняти їх тільки дозволеними способами й засобами і відмовлятися від таких потреб та інтересів, задоволення яких суперечить суспільним інтересам.

Отже, безпосередньою психологічною причиною окремого злочину є прагнення особи задовольнити свої потреби всупереч суспільним інтересам.

За соціальним змістом потреби можуть бути:

- життєво необхідними, що забезпечують умови існування людини (їжа, тепло і та ін.);
- нормальними, соціально схваленими (здобуття знань, спілкування, належні побутові умови);
- деформованими, збоченими за рахунок гіпертрофованих життєво необхідних нормальних потреб;
- збоченими антисоціальними, задоволення яких суперечить як суспільним інтересам, так і інтересам особи — пияцтво, наркоманія.

Найнебезпечнішими з позицій соціальності є антисоціальні збочені потреби. Проте їх задоволення в загальному масиві всіх злочинів становить 10–12 %. У більшості випадків злочинність діяння пов'язана не із змістом потреби, а з характером, способом і засобами її задоволення.

Щоб задовольнити певну потребу, особа усвідомлює власні можливості для цього, а також оцінює, що може сприяти чи перешкоджати цьому і ставить перед собою конкретну мету, для досягнення якої вибирає певні способи й засоби. Упродовж процесу, що відбувається з моменту актуалізації потреби до моменту здійснення конкретного вчинку, особа приймає певне рішення: задовольнити свою потребу або утриматися від цього, як саме її задовольнити, а також якими способами й засобами. Можливість такого вибору визначається наявністю різних варіантів поведінки.

Отже, для мотивації злочинної діяльності вибір способу і засобів задоволення актуальної потреби має виключно важливе значення. Наприклад, у особи виникла і актуалізувалася потреба мати автомобіль. Але злочинна мотивація з цього не починається. Автомобіль можна купити за власні або позичені кошти, взяти в оренду тощо. Проте можна придбати автомобіль і злочинним шляхом — крадіжкою, пограбуванням, шахрайством тощо. Якщо особа вибирає останній варіант задоволення потреби, то й виникає *кримінальний мотив*.

Задоволення потреби повинно узгоджуватися з можливостями суспільства. Ігнорування цього принципу і отримання певних благ всупереч інтересам суспільства є злочинним. Навіть життєво необхідні потреби в разі їх задоволення через порушення суспільних інтересів, як правило, не виключають злочинності вчиненого діяння. Ще більшою мірою це стосується випадків задоволення гіпертрофованих потреб, які не відповідають суспільним можливостям, тому найбільше потребують антисоціальних дій певних людей.

Зміст мотиву полягає в обґрунтуванні особою своєї діяльності й відповідає на питання, заради чого здійснюється така діяльність.

Поняття “мотив” і “мета” не тотожні. Якщо мотив виконує роль рушійної сили певної поведінки особи, то мету можна визначити як бажаний результат дій, що передбачається особою і наближає її до задоволення актуальної потреби. Іноді мета збігається з мотивом. У цьому разі виникає феномен *мотиву-мети*.

Наступною ланкою мотивації є *планування* злочинної діяльності. На цьому етапі визначають спосіб, місце, час та інші обставини. За наявності співучасників на цьому етапі здійснюється розподіл їх обов’язків. Найбільш детальним і обміркованим є планування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами.

Кульмінацією мотивації є *прийняття рішення* — це інтелектуально-вольовий акт, що виражає готовність особи вчинити злочин.

Після прийняття рішення відбувається його *виконання*.

Розглянутий механізм мотивації притаманний *вольовій* поведінці особи, яка є цілеспрямованою і називається діяльністю.

У психології крім вольової поведінки особи розрізняють ще *імпульсивну* та *звичну* її поведінку.

Імпульсивні дії вчиняються за першим спонуканням, без роздумів про їх соціальне значення й наслідки. Залежно від того, які психічні стани правопорушників зумовили імпульсивну реакцію, розрізняють чотири види імпульсивних злочинів:

- вчинені у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння;
- афективні — вчинені у стані сильного душевного хвилювання;
- зумовлені хворобливим станом психіки, що не виключає неосудності;
- “парадоксальні” — такі, які вчиняють раптово під впливом неусвідомлених агресивних імпульсів.

Мотиваційний процес при вчиненні імпульсивних злочинів складається з таких ланок: актуалізації потреби, формування мотиву й негайної його реалізації без постановки мети, планування, прийняття рішення та коригування поведінки з урахуванням зміни ситуації. Наприклад, більшість умисних вбивств, що вчиняються під час бійки, спільного вживання спиртних напоїв, як правило, є результатом імпульсивної реакції на ситуацію.

Звичні протиправні вчинки особа здійснює здебільшого свідомо, але під впливом неусвідомлюваних потягів, що суперечать свідомо вибраній позиції особи. Як встановив вчений фізіолог І. Павлов, в основу звичних форм поведінки покладений динамічний стереотип, що виникає в корі головного мозку людини в результаті неодноразового повторення відповідних дій. За психологічним механізмом звична форма поведінки подібна до імпульсивної — вона так само ірраціональна. Механізм мотивації при звичній поведінці більшою мірою розгорнутий: після виникнення мотиву з'являється мета і без будь-якого обмірковування приймається рішення, що негайно реалізується без урахування ситуації, яка може бути дуже несприятливою для успішного завершення злочину. Стандартні звичні рішення часто виявляються в рецидиві злочинів. Що частіше повторюються ті чи інші види злочинної діяльності, то більше підстав судити про їх звичний характер.

Мотивацію злочину необхідно відрізнити від *мотивування* конкретного злочину, яке є поясненнями обвинуваченого орга-

нам розслідування і суду щодо причин та обставин вчиненого ним злочину.

Контрольні питання

1. Як вирішується проблема причин і умов конкретного злочину представниками соціологічного напрямку кримінології?
2. Чим обґрунтовують представники біопсихологічного напрямку кримінології індивідуальну злочинну поведінку особи?
3. Які явища макросередовища впливають на процес формування особи?
4. Як на формування особи впливає сім'я?
5. Яку роль у механізмі злочинної поведінки відіграють психічні аномалії особи?
6. Що таке ситуація злочину?
7. На яких підставах класифікують ситуації злочину?
8. Що означає мотивація злочину?
9. Етапи (ланки) мотиваційного процесу.
10. Як класифікують потреби за соціальним змістом?
11. Яке значення для мотивації злочину має вибір способу і засобів задоволення потреби?
12. Особливості механізму мотивації імпульсивних і звичних злочинів;
13. Чим різняться поняття “мотивація злочину” і “мотивування злочину”?

ВІКТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ КОНКРЕТНОГО ЗЛОЧИНУ

1. Віктимологія: загальне поняття й історія розвитку.
2. Основні поняття віктимології (жертва, потерпілий, віктимність, віктимізація).
3. Віктимна поведінка і її види. Класифікація потерпілих від злочинів.

9.1. Віктимологія: загальне поняття й історія розвитку

З метою об'єктивного дослідження механізму конкретного злочину необхідно вивчати не тільки злочинця, а й жертву злочину. Це зумовлюється тим, що приводом до злочинного посягання і умовою, що полегшує його вчинення, іноді може бути й поведінка потерпілого. Таку поведінку у кримінології називають *віктимною*, а розділ кримінології, що вивчає пов'язані з цим проблеми, — *віктимологією*.

Буквально слово “віктимологія” означає “вчення про жертву” (від лат. *victima* — жертва і грецьк. *logos* — вчення). Предметом віктимології, а точніше кримінальної віктимології, на відміну від інших її напрямків, є жертви злочинів, відносини, що пов'язують злочинця і жертву, а також ситуації, що передують злочину.

Віктимологія вивчає жертву щодо її морально-психологічних і соціальних характеристик, що впливають на її уразливість, і ситуації, що передують злочину, а також ситуації безпосереднього вчинення злочину. Це дає змогу отримати відповіді на запитання, як у цих ситуаціях, у взаємодії з поведінкою злочинця криміногенно-провокує виявляється поведінка жертви.

Першу спробу системних досліджень проблеми потерпілого від злочину здійснив у 1948 р. німецький вчений Г. Гетіг. Він написав книгу “Злочинець і його жертва”, де звернув увагу на

потерпілого як фактор виникнення злочину, а також висунув ідею про розуміння під злочинністю відносин між особами, що завдають шкоду, і потерпілими.

Г. Гетіг вважав віктимологію галуззю кримінології. Проти-лежної точки зору дотримувався румунський вчений Б. Мендельсон, який вважав віктимологію окремою наукою. На його думку, об'єктом віктимології повинна бути не тільки жертва злочину, а й потерпілий від нещасного випадку, стихійного лиха тощо. Отже, можна вважати, що у віктимології існують два напрями: у широкому розумінні **віктимологія** є окремою дисципліною, що вивчає всі види жертв; у вузькому розумінні **кримінальна віктимологія** — це наука, що вивчає тільки жертв злочинів.

Більшість зарубіжних вчених (Г. Гетіг, Б. Мендельсон та ін.) вважають віктимологію галуззю кримінології і термін “віктимологія” використовують для характеристики саме цього кримінального аспекту, тобто вивчення тільки жертв злочинів. Такого самого погляду на віктимологію і термінологію дотримується російський кримінолог Д. Рівман. Японський вчений Міядзава, поєднавши концепції різних вчених, розрізняє *віктимність особистісну*, що залежить від віку, статі, роду діяльності, соціального статусу тощо, і *спеціальну*, що залежить від нестійкості щодо психіки і психології відставання у розвитку інтелекту, алкогольної інтоксикації, безвілля, емоційної нестійкості тощо. На думку Міядзави, при накладанні цих двох різновидів ступінь віктимності особи підвищується.

Поглиблено до розробки проблем віктимології вчені-кримінологи звернулися наприкінці 60-х років ХХ ст. Засновником розробки проблеми і розвитку віктимології на теренах колишнього СРСР був Л. Франк, який у 1972 р. написав працю “Віктимологія і віктимність”. Значний внесок у розвиток віктимології зробили Д. Рівман, В. Рибальська, В. Мінська, В. Полубінський та ін.

Отже, **віктимологія** — це особливий напрямок кримінологічної науки, який вивчає роль жертви у виникненні криміногенної ситуації і розроблює так званий віктимологічний аспект попередження злочинів, основним завданням якого є максимальне зменшення криміногенних ситуацій, що створюються

безпосередньо потерпілими. Сутність віктимологічного аспекту попередження злочинів полягає в тому, що необхідно здійснювати профілактичну роботу не тільки серед потенційних правопорушників, а й серед потенційних потерпілих — людей, чия поведінка, образ життя, зв'язків, сімейний стан і вид діяльності створюють для них підвищений ризик опинитися в ролі жертви злочинного посягання.

Віктимологічні дослідження значно поширені в багатьох країнах світу. Створене в Мюнстері (Німеччина) Міжнародне віктимологічне наукове товариство починаючи з 1973 р. провело багато міжнародних симпозіумів з питань віктимології. Однією з найактуальніших проблем віктимології є захист законних прав та інтересів осіб, що потерпіли від злочинних посягань. У багатьох розвинених країнах світу прийнято інститут компенсації шкоди, що була завдана жертвам злочину. Ця проблема привертає до себе увагу всього світового співтовариства. Генеральна Асамблея ООН 29 листопада 1985 р. затвердила Декларацію основних принципів правосуддя із захисту жертв злочинів та зловживання владою, згідно з якою визначено такі основні напрями підтримки й допомоги потерпілим:

- введення в національне законодавство міжнародних стандартів із забезпечення потерпілим доступу до системи правосуддя та державної підтримки;
- кримінально-правова реституція;
- компенсація потерпілим з державних фондів;
- подання потерпілим матеріальної, медичної, психологічної та соціальної допомоги державними, громадськими і місцевими установами.

Як зазначалося, більшість розвинених країн вже мають таке законодавство. В Україні, на жаль, робляться лише окремі спроби й окремі заяви щодо намірів відшкодування шкоди, завданої злочинними посяганнями. Реально більш-менш послідовно виконуються тільки правові акти про відшкодування шкоди, завданої зловживанням владою при здійсненні правосуддя, а також жертвам політичних репресій минулих років. Усі інші потерпілі від злочинів залишаються без будь-якої підтримки держави та правового захисту. Основною причиною та-

кого стану є кризове становище економіки держави і недосконалість чинного законодавства.

А. Зелінський слушно зауважив, що для вирішення цієї проблеми хоча б частково необхідно прискорити розробку і прийняття законів про захист прав потерпілих від злочинів. Зокрема, він пропонує враховувати досвід інших країн:

- значно розширити процесуальні права потерпілого як учасника процесу: висловлювати свою позицію щодо розмірів і способів відшкодування збитків, вимагати від суду рішення про забезпечення особистої безпеки і безпеки членів його сім'ї;
- під час відбування злочинцем покарання враховувати позицію потерпілого при застосуванні до засудженого умовно-дострокового звільнення і заміни покарання більш м'яким;
- з метою забезпечення особистої безпеки потерпілого повідомляти йому, де саме засуджений відбуває покарання, коли і на якій підставі його звільнено;
- покласти на адміністрацію виправно-трудових установ обов'язок повідомляти потерпілому про втечу засудженого з установи, де він відбував покарання.

Необхідно зазначити, що вже зроблено певні позитивні кроки у вирішенні питання забезпечення особистої безпеки потерпілого і членів його сім'ї. Законом України "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України" від 13 січня 2000 р. з метою реалізації вимог Закону України "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві" внесено відповідні зміни в КПК і КК України. Зокрема, у ст. 52-1 КПК України ("Забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві") передбачається, що право на забезпечення безпеки поряд з іншими суб'єктами кримінального процесу мають потерпілий і члени його сім'ї. Цією ж статтею передбачається процесуальний механізм прийняття рішення про застосування заходів безпеки. У ст. 52-3 КПК України ("Нерозголошення відомостей про особу, щодо якої здійснюються заходи безпеки") закріплюються основні шляхи і способи забезпечення нерозголошення відомостей про осіб, щодо яких здійснюється захист. Кримінальний кодекс України доповнений ст. 181-1 і 181-2, які передбачають кримінальну

відповідальність за невжиття заходів безпеки щодо осіб, узятих під захист, і розголошення відомостей про заходи безпеки щодо таких осіб.

Разом з цим власне механізм застосування заходів безпеки та їх реалізація в обсязі, передбаченому законом, як щодо потерпілого та членів його сім'ї, так і щодо інших суб'єктів кримінального процесу, залишаються ще нечітко відпрацьованими як через відсутність практики, так і через скрутне економічне становище держави.

9.2. Основні поняття віктимології (жертва, потерпілий, віктимність, віктимізація)

Віктимологія оперує такими основними термінами: “жертва”, “потерпілий”, “віктимність” і “віктимізація”.

Під *жертвою* з позицій віктимології розуміється постраждала від злочину фізична особа незалежно від того, чи визнана вона потерпілою у встановленому законом порядку і чи вважає себе такою.

Потерпілий — це особа, якій злочином безпосередньо завдано моральної, фізичної або майнової шкоди і яка визнана потерпілою у встановленому законом порядку.

Поняття “жертва” і “потерпілий” у віктимології вважаються тотожними. У віктимології потерпілий одночасно є основним об'єктом дослідження і одним із основних її понять.

Певні напрями проблеми потерпілого і раніше вивчалися кримінологією, кримінальним правом, кримінальним процесом і судовою психологією. Проте віктимологія вивчає їх у комплексі на двох рівнях, які співвідносяться як злочин (окреме) і злочинність (загальне).

Потерпілий насамперед вивчається віктимологією на першому, індивідуальному рівні як фактор, що може впливати на виникнення і розвиток наміру у майбутнього злочинця вчинити злочин, а також на механізм злочину. На другому рівні вивчається сукупність жертв, яким злочином завдано шкоди. Цей аспект вивчення необхідний для визначення реальних наслідків злочинності.

У загальних рисах кінцевою метою вивчення жертв злочинів є підвищення ефективності попередження конкретних зло-

чинів і злочинності загалом шляхом здійснення цілеспрямо-ваного впливу як на злочинців, так і на потенційних жертв злочинів.

Віктимність окремої особи (індивідуальна віктимність) — це об'єктивно притаманна людині (реалізована злочинним актом або залишена в потенції) здатність, схильність стати в певних обставинах жертвою злочину. Залежно від особистісних якостей і поведінки конкретного індивіда ступінь його уразливості може перевищувати середній (підвищена віктимність) або бути нижчим від середнього (мінімізована віктимність). Індивід не придбає віктимність у процесі життєдіяльності, а є віктимним з моменту народження і до смерті — він не може не бути віктимним, оскільки живе в суспільстві, де не ліквідована злочинність, отже, існує об'єктивна можливість стати жертвою злочину.

Потенційна індивідуальна віктимність залежно від можливостей її реалізації в ситуаціях більш-менш широкого кола злочинів у зв'язку з особистісними якостями і професійною зайнятістю конкретної особи може розглядатися також з позиції її універсальності. З цієї позиції розрізняють віктимність *загальною* і *вибіркову (спеціальну)*.

Віктимність окремої особи є відносним поняттям, оскільки завжди реалізується в певній ситуації, яка є для цього достатньою. Однакові особистісні якості, аналогічна поведінка можуть привести до різних наслідків залежно від конкретної ситуації (зовнішніх обставин, характеристики злочинця тощо). Іншими словами, необхідно розрізняти віктимність *особисту* і *ситуативну*.

У реалізації віктимних потенцій жертви певну роль відіграє взаємодія її суб'єктивних якостей і зовнішніх обставин. Ступінь віктимності особи є результатом складання ситуативного та особистого компонентів. Тому, як правило, шкода, яку завдано жертві, є наслідком реалізації особистої і ситуативної віктимності. Зокрема, ступінь вибіркової (спеціальної) віктимності значною мірою визначається професійною діяльністю (працівники міліції, охоронці, таксисти, інкасатори, касири та ін.), але разом з тим вибіркова віктимність є ситуативною, оскільки типовим для неї є перебування потенційної жертви в небезпечних ситуаціях. Водночас потенційна жертва

може стати реальною вже тому, що опинилась у несприятливій ситуації, а її особисті якості й поведінка аж ніяк цьому не сприяли.

Віктимізація — це процес реалізації віктимних потенцій у задаванні шкоди і результат цього процесу. Віктимологічні складові механізму злочину складні й різноманітні і тому в цьому механізмі ролі злочинця й жертви іноді так переплітаються, що відмінність між ними малопомітна і тільки випадок вирішує, хто стане жертвою, а хто — злочинцем.

9.3. Віктимна поведінка і її види.

Класифікація потерпілих від злочинів

Роль жертви у кримінологічному механізмі злочину може бути найрізноманітнішою — від нейтральної до максимально провокуючої злочинця на вчинення злочину. Особливе віктимологічне значення має провокуюча поведінка жертви внаслідок її високого віктимного потенціалу. Дуже часто така поведінка є приводом і джерелом конфлікту.

Жертві може бути завдано шкоди і в результаті її необачливих дій, неправильної оцінки ситуації, а через це й неправильної поведінки. До ситуацій, коли в результаті поведінки жертви створюється об'єктивна можливість вчинення злочину, належать також відсутність необхідної реакції на злочинні чи інші негативні дії, невчинення опору діям злочинця.

Віктимологічно значущою може бути також позитивна поведінка жертви, якщо вона полягатиме у здійсненні захисту будь-якої особи від злочинних посягань, при виконанні службових або громадських обов'язків. У таких випадках, якби жертва не діяла певним способом, вона б не викликала відповідної насильницької реакції з боку злочинця.

Українські вчені-кримінологи НАВС України розрізняють такі види поведінки жертви:

- *провокуюча* — образа, приниження, напад, знуцання тощо;
- *позитивна* (не провокуюча);
- *нейтральна* щодо впливу на поведінку злочинця;
- *пасивна* — найхарактерніша для взаємодії близьких родичів.

Схожу класифікацію видів поведінки жертви пропонують вчені-кримінологи Санкт-Петербурзької академії МВС Росії:

- *негативна*, тобто така, що провокує злочин або створює для нього об'єктивно сприяючу ситуацію;
- *позитивна*, що виражається у протидії злочинцю, виконанні громадського обов'язку тощо;
- *нейтральна* — така, що не сприяла вчиненню злочину.

А. Зелінський, класифікує віктимну поведінку за її характером:

- *конфліктна*, коли потерпілий створює конфліктну ситуацію або бере активну участь у конфлікті, що виник (є ініціатором бійки або вступає в бійку на боці однієї зі сторін). Особливими різновидами такої поведінки є необхідна оборона, затримання злочинця, правозахисна активність;
- *провокуюча* (демонстрування багатства, екстравагантна зовнішність, неправильна поведінка жінки, що створює уявлення про її доступність, тощо);
- *легковажна* (довірливість і наївність неповнолітніх та інших осіб, що неспроможні опиратися нападаючому, створення аварійних ситуацій на шляхах пішоходами й водіями тощо).

Кримінологічна значущість віктимної поведінки, що характерна для багатьох жертв злочинів, уможливорює певну їх класифікацію. Класифікація потерпілих від злочинів має важливе значення для запобігання злочинам, оскільки мета її розробки полягає в підвищенні ефективності профілактики злочинів і забезпеченні охорони громадян як потенційних жертв.

Кримінологи Санкт-Петербурзької академії МВС Росії вважають, що до основних підстав для класифікації жертв злочинів належать *стать, вік, професійна приналежність, морально-психологічні особливості особи* (що сприяє швидкому складанню особистісно-віктимологічної типології) та ін.

Класифікація жертв за *статтю* важлива не лише тому, що жертвами окремих деяких злочинів можуть бути тільки жінки, а з огляду на певні елементи, характер поведінки, що типова для ситуації, у якій завдається шкода.

Класифікація жертв за *віком* необхідна вже тому, що підвищена віктимність, наприклад, неповнолітніх і осіб похилого

віку зумовлює необхідність розробки спеціальних заходів віктимологічної профілактики.

Посадове становище і професійна діяльність також можуть зумовлювати підвищену віктимність, і останнім часом ця підстава стає дедалі актуальнішою. Як зазначалося, до такої категорії осіб належать працівники правоохоронних органів, інкасатори, охоронці, касири, водії таксі, що працюють вночі. Останніми роками до професій, що мають підвищену віктимність, додалася й така, як зайняття бізнесом.

Важливе значення має також класифікація жертв за ознаками їх ставлення до особи, що завдає шкоду, і насамперед за *морально-психологічними особливостями*. У механізмі злочину “працюють” статева розбещеність і схильність до вживання алкоголю й наркотиків; жадібність і деспотизм; агресивність і жорстокість; брутальність і боягузливість; сміливість і доброта; фізична сила і слабкість тощо. Усі перелічені якості виявляються в поведінці і за певних обставин можуть сприяти або перешкоджати вчиненню злочинів. Класифікація жертв за морально-психологічними ознаками необхідна насамперед для характеристики категорій злочинів, в яких зазначені риси особи жертви є основою способу й форми вчинення злочину або приводом злочину.

Особистісні якості жертв актуалізуються певними ситуативними факторами, що дає підстави для такої їх класифікації:

- *агресивні жертви* — особи, поведінка яких пов’язана з нападом на особу, що в подальшому завдає шкоду, або інших осіб чи іншими подібними діями (образою, наклепом, знущанням тощо). Для жертв цього типу характерно умисне створення конфліктної ситуації;
- *активні жертви* — особи, чия поведінка, хоча й не пов’язана з нападом або створенням конфлікту, проте активно сприяє завданню їм у кінцевому підсумку шкоди (звертаються з проханням про завдання їм шкоди або вчинення дій, що об’єктивно призводять до завдання шкоди чи в інші способи викликають такі дії, а також завдають шкоди самі собі);
- *ініціативні жертви* — особи, поведінка яких має позитивний характер, але призводить до завдання їм шкоди;

- *пасивні жертви* — особи, які не опираються злочинцю з об'єктивних і суб'єктивних причин;
- *некритичні жертви* — особи, для яких характерні необачливість, невміння правильно оцінювати життєві ситуації;
- *нейтральні жертви* — особи, що не сприяють вчиненню проти них злочину.

Кримінологи України НАВС вважають, що основним критерієм, на підставі якого необхідно класифікувати потерпілих від злочинів, є *ступінь віктимності*, який відбиває в найзагальнішому вигляді віктимогенну деформацію особи, професійну, вікову віктимність і віктимну патологію. На цій підставі вчені пропонують таку класифікацію жертв:

- *випадкова жертва*, тобто особа стає жертвою в результаті збігу обставин. Взаємовідносини, що виникають, не залежать ні від волі бажання жертви, ні від волі й бажання злочинця;
- *жертва з незначними якостями ризику*, тобто особа, якій притаманні, як і всім нормальним людям, фактори ризику й віктимність якої зненацька різко підвищується під впливом конкретної несприятливої ситуації;
- *жертва з підвищеними якостями ризику*, тобто особа, стосовно якої діє комплекс факторів ризику. До цієї групи належать два основних типи жертв: жертви необережних злочинів, коли характер виконуваної ними роботи або їх поведінка у громадських місцях містить підвищену віктимність; жертви умисних злочинів, соціальний статус яких при виконанні ними їх соціальних ролей містить підвищений ризик віктимності (працівники ОВС, охорони та ін.). Віктимність цієї категорії може іноді виявлятися в особливих манерах поведінки жертви, в її зовнішньому вигляді тощо;
- *жертва з високим рівнем ризику*. Морально-соціальна деформація такої особи практично не відрізняється від правопорушників і характеризується стійкою її антисоціальною (повії, наркомани, алкоголіки та ін.).

Як зазначалося, класифікація жертв необхідна не тільки для їх вивчення, а й більшою мірою для організації спеціального напрямку попереджувальної роботи — віктимологічної

профілактики. У віктимологічній профілактиці вирізняються два основні напрями попереджувальних заходів, об'єктами яких є віктимологічні ситуації; безпосередньо потенційні й реальні жертви на індивідуальному (індивідуальна віктимологічна профілактика) і груповому рівнях (загальна або індивідуально-групова віктимологічна профілактика).

При реалізації першого напрямку необхідну увагу приділяють заходам, спрямованим на усунення віктимно небезпечних ситуацій (патрулювання, обладнання технічними засобами охорони й безпеки, поліпшення організації дорожнього руху, залучення громадськості до вирішення завдань колективної й особистої безпеки та ін.).

При реалізації другого напрямку необхідно здійснювати заходи виховного впливу, професійного навчання, правової пропаганди, медичного характеру, забезпечення населення спеціальними засобами захисту тощо.

Отже, *значення вивчення особи потерпілого* полягає у такому:

- визначенні кола осіб, які найчастіше стають жертвами злочинів;
- вивченні зв'язку між поведінкою потерпілого і злочинця;
- вивченні формуючого впливу поведінки й особи потенціальної жертви на особу частини злочинців;
- розробці профілактичних заходів, спрямованих на усунення причин, внаслідок дії яких особа може опинитися в ролі жертви;
- більш повному вивченні особи злочинця й індивідуалізації йому покарання за вчинений злочин.

Контрольні питання

1. *Хто з вчених-кримінологів стояв у витоків розвитку віктимології?*
2. *Що означає віктимологія як напрям кримінології?*
3. *Основні напрями підтримки і допомоги потерпілим, визначені Генеральною Асамблеєю ООН.*
4. *У чому полягає відмінність понять “жертва” і “потерпілий”?*

5. *Сутність поняття “віктимність особи”.*
6. *Що означає поняття “віктимізація”?*
7. *Основні види віктимної поведінки жертви.*
8. *Класифікація жертв злочинів залежно від їх морально-психологічних особливостей (за Д. Рівманом).*
9. *На які групи поділяються потерпілі за ступенем віктимності?*
10. *Значення вивчення особи потерпілого.*

Тема

10

**КРИМІНОЛОГІЧНЕ
ПРОГНОЗУВАННЯ
І ПЛАНУВАННЯ
ПОПЕРЕДЖУВАЛЬНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ**

1. *Поняття і види кримінологічного прогнозування.*
2. *Методи кримінологічного прогнозування.*
3. *Значення кримінологічного прогнозування.*
4. *Поняття, завдання і види кримінологічного планування.*

10.1. Поняття і види кримінологічного прогнозування

Прогнозування злочинності — це передбачення ймовірних змін тенденцій і закономірностей злочинності в майбутньому.

Розроблені кримінологією прогнози про майбутній стан злочинності в тому чи іншому регіоні або у країні загалом є підґрунтям для планування заходів, спрямованих на попередження злочинів.

Прогнозування взагалі — це процес наукового пізнання майбутнього за допомогою вивчення тенденцій розвитку будь-якого явища, а прогноз є підсумковим судженням, висновком прогнозування.

Відповідно *кримінологічне прогнозування* (за А. Зелінським) — це процес отримання, обробки й аналізу інформації з метою визначення майбутнього стану злочинності або ймовірності вчинення конкретного злочину, а *кримінологічний прогноз* — це висновок, який отримують у результаті прогнозування, тобто судження про майбутній рівень, структуру і динаміку злочинності, а також про небезпеку вчинення злочину конкретно особою.

Деякі вчені поняття “прогнозування злочинності” і “кримінологічне прогнозування” вважають тотожними, а інші, навпаки, підкреслюють їх відмінність. Останні аргументують свою

думку тим, що поняття “кримінологічне прогнозування” ширше, оскільки охоплює прогнозування не лише злочинності, а й інших антисуспільних явищ, а також тенденцій і закономірностей розвитку правоохоронних органів, каральної практики, системи органів, що беруть участь у попередженні злочинів, тощо.

Проте умовно вважатимемо ці поняття тотожними.

Отже, основна *мета прогнозування злочинності* полягає у визначенні найзагальніших показників, що характеризують розвиток (зміну) злочинності в майбутньому, виявленні її позитивних і негативних тенденцій, а також у пошуку на цій основі способів зміни або стабілізації цих тенденцій у необхідному для суспільства і держави напрямі.

Особливою наукою про закони й методи прогнозування є *прогностика*. Значення цієї науки в усіх галузях людської діяльності важко переоцінити. Хоча прогноз завжди є ймовірним судженням, це не суперечить його об'єктивності. Злочинність належить до явищ, розвиток яких підпорядковується тільки законам теорії ймовірності. Як масове явище злочинність становить відносно стійку ймовірнісну систему, параметри і динаміка якої підпорядковуються статистичним закономірностям. Визнання злочинності ймовірнісною системою зі стійкими параметрами теоретично обґрунтовує принципову можливість надійного кримінологічного прогнозування.

Максимальне підвищення надійності кримінологічного прогнозування є одним з найосновніших завдань сучасної науки. Ступінь ймовірності кримінологічного прогнозу залежить від урахування комплексу факторів, які використовують у прогнозуванні. У процесі прогнозування необхідно враховувати не тільки статистичні дані про злочинність і осіб, які вчинили злочини, а й дані, що характеризують розвиток (зміну) інших соціальних процесів, які в будь-який спосіб впливають на злочинність. Факторів, що безпосередньо й опосередковано впливають на злочинність, дуже багато. Прогнозуючи, зокрема, злочинність слід ураховувати такі фактори, як появу нових форм власності, підвищення або зниження рівня достатку населення, розшарування населення на багатих і бідних, безробіття, міграцію, стан моралі, ставлення населення до норм права, діяльності правоохоронних органів. Важливою обставиною, що впливає

на прогноз злочинності, є зміни, що вносяться у кримінальне законодавство.

Прогнозування злочинності ґрунтується на статистичних закономірностях масового соціального явища і може здійснюватися на кількох рівнях:

- злочинності загалом;
- певної категорії злочинності (рецидивної, насильницької, неповнолітніх та ін.);
- окремих видів злочинів (вбивство, вимагання, бандитизм та ін.).

Прогнозування може здійснюватися також в межах *різних соціальних груп*, що сформовані за певними ознаками, такими як сімейний стан, вік, професія, освіта.

За територіальною ознакою розрізняють прогнозування *загальнодержавне, регіональне і місцеве*. Існує також *відомче* кримінологічне прогнозування — у відповідній галузі народно-господарства, на окремому підприємстві.

За *тривалістю прогностичного періоду* прогнози злочинності можуть бути *короткостроковими* (на один-два роки), *середньостроковими* (на 3–5 років) і *довгостроковими*, або *перспективними* (на 10–20 років).

Крім *загального прогнозування злочинності* самостійне значення має *індивідуальне прогнозування (передбачення індивідуальної злочинної або правомірної поведінки)*. На відміну від прогнозування злочинності взагалі прогнозування індивідуальної злочинної поведінки теоретично розроблене ще недостатньо, а на практичному рівні зроблено тільки перші кроки.

Методологічне обґрунтування можливості прогнозування поведінки людини пов'язане з детерміністичною концепцією поведінки, яка розглядається як результат складної взаємодії особи, середовища і конкретної життєвої ситуації. Безумовно, складна сутність людини і різні властивості її природи зумовлюють труднощі методології пізнання і прогнозування поведінки, ускладнюють їх практичне здійснення, але не роблять їх неможливими. На думку А. Зелінського, індивідуальне прогнозування повинно виходити з психології особи та її минулої діяльності.

Здійснювати індивідуальне прогнозування злочинної поведінки можна лише щодо осіб, які в минулому вже вчинили злочини

або припускалися антигромадської поведінки. Роль індивідуального прогнозування полягає саме в тому, щоб із зазначеного контингенту осіб визначити тих, до яких необхідно вживати індивідуальних попереджувальних (профілактичних) заходів з метою недопущення вчинення ними злочинів у майбутньому.

На практиці досвідчені працівники органів внутрішніх справ можуть здійснювати чіткий прогноз щодо дій тих чи інших осіб, які скомпрометували себе антигромадською поведінкою. Маючи інформацією про властивості таких осіб і середовище, в якому вони перебувають, працівники органів внутрішніх справ своєчасно виконують профілактичну роботу, запобігаючи тим самим вчиненню злочинів.

Кримінологічне прогнозування повинно бути неупередженим, обґрунтованим і надійним.

Вимога *неупередженості* прогнозування полягає в тому, що прогноз злочинності не повинен залежати від особистих або групових інтересів і видавати бажане за істину.

Вимога *обґрунтованості* прогнозування полягає в тому, що воно повинно ґрунтуватися на аналізі криміногенних факторів в їх динаміці.

Вимога *надійності* полягає в тому, що високий ступінь прогнозу має здійснюватися з достовірності.

10.2. Методи кримінологічного прогнозування

Для кримінологічного прогнозу злочинності використовують дані, які отримують у результаті аналізу й узагальнення соціальної, економічної та правової інформації з використанням методів кримінології.

У процесі прогнозування злочинності застосовують найрізноманітніші методи. Метод — це спосіб, прийом отримання й аналізу інформації, що необхідна для розв'язання завдань прогнозування злочинності. Найширше при прогнозуванні злочинності застосовують методи екстраполяції, моделювання і експертних оцінок.

Необхідно розрізнити прогнозування зареєстрованої злочинності й передбачення її реального стану, оскільки латентна злочинність істотно ускладнює прогнозування і може призвести до спотворення прогнозу.

Для передбачення змін у динаміці й структурі злочинності найчастіше використовують *метод екстраполяції*. Цей метод призначений для пошуку показників майбутнього виходячи з того, що тенденції минулого й теперішнього діятимуть і в подальшому. Аналіз показників динаміки злочинності та її окремих видів за кілька попередніх років дає змогу виявити тенденцію до зміни цих показників (зменшення чи збільшення коефіцієнта злочинності). На підставі цього за допомогою спеціальних математичних розрахунків можна визначити, як коефіцієнти змінюватимуться в майбутньому. Метод екстраполяції дає точні результати за умови відносної стабільності криміногенних факторів, і тому його застосовують тільки для короткострокового прогнозування. Основний недолік цього методу полягає в ігноруванні криміногенних факторів — їх зміни у прогнозованому майбутньому.

Сучаснішим і складнішим є *метод математичного моделювання*, що передбачає побудову кількісної моделі злочинності, яка відбиває її залежність від дії низки факторів. Підставивши в модель значення факторів злочинності на планований період, визначають майбутній стан злочинності. Складність цього методу полягає в недостатньому пізнанні факторів злочинності й механізму їх дії, ступені зв'язку цих факторів із злочинністю. Проте за окремими даними такі моделі можна побудувати. Зокрема, можливою є побудова прогнозу злочинності на основі демографічного прогнозу змін у чисельності та структурі населення. Дані про соціально-демографічний склад правопорушників накладають на припустиму демографічну структуру, внаслідок чого визначають імовірний рівень злочинності. Найефективнішим цей метод є для короткострокових прогнозів.

Перспективне (довгострокове) прогнозування здійснюють здебільшого за допомогою *методу експертних оцінок*, який полягає в отриманні думок спеціалістів щодо можливих змін тенденцій і закономірностей злочинності на планований період. Існують суворі процедури збирання думок експертів, їх аналізу і розрахунку експертних оцінок. Найпопулярнішим є так званий дельфійський метод (метод Дельфі), розроблений у США. Згідно з цим методом опитування експертів здійснюють у такий спосіб: запитання експертам ставлять так, щоб вони мали

будь-яку кількісну характеристику; опитування здійснюється в кілька турів, під час яких питання і відповіді уточнюються; у разі відхилення прогнозів від думки більшості, експерти обґрунтовують свою думку. До експертизи можуть залучати додаткових експертів. Так формується мережа експертів, яких можна використати для повторної експертизи.

Прогнозування індивідуальної поведінки полягає у визначенні ймовірності вчинення конкретною особою злочину або навпаки її виправлення й відмови від злочинної діяльності. З цього приводу заслуговує на увагу думка А. Зелінського, який піддає критиці позицію вчених-кримінологів, які заперечують взагалі можливість індивідуального кримінологічного прогнозування.

Свою позицію А. Зелінський обґрунтовує так. Людські стосунки завжди будуються на передбачуванні вчинків, а характеристика особи в кінцевому підсумку полягає в судженні про імовірну поведінку в певних умовах. Аргументом, яким обґрунтовують свою думку опоненти індивідуального кримінологічного прогнозування, є посилення на унікальність і неповторність індивіду, внаслідок чого до нього не можна застосовувати статистичні закономірності. Безперечно, кожна людина унікальна як особа, проте всі люди мають багато спільного. Імпульсивний, спонтанний характер людських вчинків не перекреслює стандартності поведінки у більшості вчинків, а типовим є те, що часто повторюється. Групові статистичні закономірності і отримані на їх основі прогнози поширюються й на окремих людей, але достовірність прогнозу знижується внаслідок індивідуальних відмінностей. В однорідних групах прогноз індивідуальної злочинної поведінки особи буде достовірніший. Менша надійність прогнозування індивідуальної поведінки (порівняно з прогнозами масових явищ) не перекреслює його пізнавального та практичного значення. Таке прогнозування дає змогу своєчасно зупинити особу на шляху до злочину й попередити злочин.

Імовірні судження про майбутню поведінку підсудного є підставою для прийняття судових рішень при розгляді кримінальних справ, визначають необхідність застосування тих чи інших запобіжних заходів щодо обвинуваченого та підсудного при здійсненні попереднього розслідування.

Побудова прогностичної моделі передбачає два підходи:

- *прогнозування на основі узагальнення біографії індивіда;*
- *прогнозування на основі аналізу внутрішнього духовного життя індивіда, його установок і мотивів.*

Відомості про дії осіб, які раніше вчиняли злочини й були засуджені, можна отримати з офіційних документів (зокрема, вироків, довідок). Ці відомості створюють можливість для прогнозування рецидиву злочинів. Для вирішення такого завдання метод екстраполяції малопродуктивний, у цьому разі ефективніше застосовувати метод моделювання або кібернетичний метод розпізнавання образу.

10.3. Значення кримінологічного прогнозування

Завдання підвищення ефективності боротьби зі злочинністю зумовлює необхідність обґрунтованого прогнозування злочинності. Прогноз злочинності є насамперед інформацією для потреб практики, причому такою інформацією, на підставі якої визначають і оцінюють можливості боротьби із злочинністю в майбутньому з урахуванням усіх наявних сил і засобів.

По суті прогноз злочинності є основою для організації боротьби зі злочинністю взагалі, що здійснюється не тільки державними органами, а й громадськими організаціями. Прогноз є важливим етапом планомірної боротьби зі злочинністю — тільки на основі прогнозу можна вирішити питання прийняття своєчасних рішень про вплив на злочинність, її види, причини, що її породжують, і умови, які їй сприяють.

Кримінологічний прогноз сприяє зміцненню і розвитку системи органів, що реалізують попереджувальні та інші заходи боротьби зі злочинністю. Оцінюючи рівень, структуру, динаміку та інші характеристики злочинності з позицій теперішнього й майбутнього, ці органи в разі потреби ставлять перед законодавцями питання про внесення змін і доповнень у чинне кримінальне, кримінально-процесуальне та кримінально-виконавче законодавство.

Отже, кримінологічне прогнозування забезпечує визначення не тільки оптимального варіанта науково обґрунтованої стратегії й заходів підвищення організаційної діяльності держав-

них і громадських органів у сфері боротьби зі злочинністю, а й тактики і методики цієї боротьби.

Прогнозування злочинності тісно взаємопов'язане з плануванням боротьби зі злочинністю, хоча вони різняться цілями і завданнями. Прогнозування має на меті виявити можливі варіанти зміни злочинності в майбутньому й обставини, які сприятимуть зниженню (збільшенню) рівня злочинності, а план встановлює, що для цього необхідно зробити, в який термін, які потрібні ресурси, засоби тощо. Прогнозування злочинності передуює формуванню плану в часі й визначає його сутність і зміст.

Прогнозування є науковою основою для складання планів боротьби зі злочинністю та її попередження. Між надійністю прогнозу й обґрунтованістю плану існує прямий зв'язок: що точніший прогноз, то більше підстав для забезпечення оптимальності плану.

10.4. Поняття, завдання і види кримінологічного планування

Розглянуте кримінологічне прогнозування є вихідним етапом кримінологічної політики.

Кримінологічна політика (за А. Зелінським) — це науково обґрунтована стратегія і тактика попередження злочинності із застосуванням системи профілактичних заходів соціально-кримінологічного характеру, а також шляхом запобігання й припинення конкретних злочинів. Політика профілактики злочинів реалізується з урахуванням зміни соціальної та економічної ситуації в державі на основі кримінологічного прогнозування і планування.

Кримінологічне планування охоплює процес підготовки, складання і затвердження планів попередження злочинів. План — це окреслена система заходів, що передбачає їх певний порядок, послідовність і строки виконання, а також відповідальних виконавців.

Планування є однією з форм координації попереджувальної діяльності як в окремому регіоні, так і в державі загалом.

Розрізняють *територіальне (регіональне) і відомче (галузе-ве)* планування профілактики злочинів. За змістом такі плани

є комплексними, оскільки охоплюють велику кількість суб'єктів профілактики і передбачають різні заходи впливу.

Відомчі плани, як правило, мають функціональний характер, що відповідає профілю відомства (наприклад, план профілактики дорожньо-транспортних пригод УДАІ УМВС області). Ці плани називають ще *функціонально-відомчими*.

Територіальне кримінологічне планування може здійснюватись у масштабі адміністративного району, міст, областей, Автономної республіки Крим, України загалом.

За строком дії (виконання) розрізняють плани *короткострокові* (на один-два роки), *середньострокові* (до 5 років) і *перспективні* (на 10–15 років).

Можливе також поточне планування профілактичних заходів на нетривалі проміжки часу (наприклад, літній сезон, святкові дні).

Процес планування складається з п'яти основних етапів:

- організаційно-підготовчого;
- інформаційно-аналітичного;
- безпосередньої розробки плану;
- організація виконання плану;
- оцінювання попереджувальної діяльності й висновки.

На *першому, організаційно-підготовчому етапі* відповідний орган виконавчої влади приймає рішення про розробку плану, створює спеціальну комісію (робочу групу), попередньо визначає джерела матеріально-технічного забезпечення роботи комісії, джерела необхідної інформації, розподіляє обов'язки.

На *другому, інформаційно-аналітичному етапі* комісія вивчає й аналізує злочинність у регіоні, її динаміку й тенденції. У разі потреби комісія організовує конкретно-соціологічні дослідження, витребує відомості кримінологічного характеру з правоохоронних органів (суду, прокуратури, органів внутрішніх справ), а також збирає іншу необхідну інформацію: про територіальну, економічну, демографічну характеристики регіону, матеріальні та житлово-побутові умови населення, соціально-політичну ситуацію в регіоні, соціальну інфраструктуру, міграцію населення тощо.

Безпосередньо розробка комплексного плану профілактики злочинів передбачає:

- статистичну обробку й аналіз отриманої інформації, її оцінку і формулювання висновків;
- кримінологічне прогнозування на певний строк;
- розробку планових попереджувальних заходів з визначенням строків виконання і конкретних виконавців;
- узгодження, рецензування й обговорення проекту плану, його коригування і доопрацювання;
- затвердження плану.

Організація виконання комплексного кримінологічного плану полягає в доведенні планових завдань до виконавців, визначенні строків подання звітності, встановленні контролю за виконанням плану, коригуванні планових завдань, проведенні нарад з виконавцями.

Попереджувальну діяльність оцінюють не за формальними ознаками намічених заходів, а на основі реальної ефективності, тобто за станом правопорядку в регіоні.

До кримінологічного планування всіх рівнів висувують такі основні вимоги:

- планування повинно бути колективним як за колом учасників складання плану, так і за колом його виконавців;
- виконавці плану повинні мати необхідні повноваження;
- намічені заходи повинні взаємоузгоджуватись і не суперечити один одному;
- заходи слід планувати з урахуванням конкретної обстановки в регіоні (відомстві) і своєчасно коригувати з урахуванням її змін.

Форми плану можуть бути різноманітними. Найпоширенішою є форма плану, що складається з назв заходів, виконавців, строків виконання, відповідальних за виконання. Можуть використовуватися й інші форми плану.

Контрольні питання

1. *Сутність кримінологічного прогнозування.*
2. *Що таке кримінологічний прогноз?*
3. *На яких рівнях може здійснюватися прогнозування злочинності?*

4. Які види прогнозування злочинності розрізняють за ознаками територіальності й тривалості прогностичного періоду?
5. Сутність індивідуального прогнозування злочинної поведінки.
6. Вимоги, що висувуються до кримінологічного прогнозування.
7. Які методи використовують для побудови кримінологічного прогнозу?
8. Обґрунтування можливості прогнозування індивідуальної поведінки.
9. Значення кримінологічного прогнозування злочинності.
10. Сутність кримінологічного планування.
11. Види кримінологічного планування.
12. Основні етапи процесу планування.

- 1. Поняття попередження злочинності.*
- 2. Об'єкти, рівні й форми профілактики злочинності.*
- 3. Заходи попередження злочинності і їх класифікація.*
- 4. Суб'єкти попереджувальної діяльності і їх класифікація.*
- 5. Правоохоронні органи як суб'єкти попереджувальної діяльності.*

11.1. Поняття попередження злочинності

Визначення злочинності як соціально негативного явища передбачає відповідну стратегію боротьби з нею, основним напрямом якої є вплив на причини злочинності.

Проблеми попередження злочинності багато років становлять інтерес для урядів усіх держав незалежно від їх устрою й широкого кола громадськості.

Думку про те, що попередження злочинності повинно мати пріоритет перед каральною політикою держави, висловив ще Платон у IV ст. до н. е., але її практичне втілення відбулося порівняно недавно. Ця думка дістала правову аргументацію у працях юристів класичної школи кримінального права у XVIII ст., які заклали основу нової політики в боротьбі зі злочинністю. Сутність цієї політики полягає в такій формулі: “мудрий законодавець попередить злочин, щоб не бути змушеним карати за нього”.

Подальшого теоретичного обґрунтування попередження злочинності дістало в межах кримінології, яка стала альтернативою науці кримінального права щодо формулювання основних цілей, завдань і заходів боротьби зі злочинністю в сучасних умовах. Нині попередження злочинності є основним напрямом діяльності держави й суспільства в боротьбі із цим соціально негативним явищем.

Якщо кримінальне покарання впливає на злочинність через дію на особу злочинця, то попереджувальні заходи спрямовані на усунення або нейтралізацію причин і умов злочинності. Тому попереджувальна діяльність за змістом, масштабами заходів і кількістю суб'єктів, що беруть у ній участь, є ширшою і багатшою, ніж практика застосування кримінального покарання.

Кримінологи Санкт-Петербурзької академії МВС Росії пропонують таке визначення поняття *попередження злочинності*: *це спрямована проти злочинності діяльність держави й суспільства з метою утримання її на мінімальному рівні шляхом усунення або нейтралізації її причин.*

За визначенням вчених-кримінологів НАВС України, *попередження злочинності* — це кримінологічна категорія, що означає систему об'єктивних і суб'єктивних передумов локалізації й зниження злочинності, а також комплекс державних і суспільних заходів, спрямованих на викорінення цього соціального явища, його причин і умов.

На думку А. Зелінського, *попередження злочинності* — це система заходів, що вживаються суспільством з метою стримування поширення злочинності і зниження її рівня шляхом запобігання й припинення конкретних злочинів.

Поряд з терміном “попередження” у кримінології використовують терміни “профілактика”, “превенція”, “запобігання”. У кримінологічній літературі немає єдиної думки щодо тлумачення і співвідношення цих термінів.

Наприклад, вчені НАВС України вважають, що коли поняття “попередження злочинності” використовують для визначення як об'єктивних передумов ліквідації злочинності, так і суб'єктивних факторів боротьби з нею, то поняття “профілактика” антигромадських явищ стосується лише особливої соціально керованої діяльності, що характеризується як свідомий, цілеспрямований процес попередження будь-яких порушень соціальних норм.

На думку А. Зелінського, *профілактика* — це діяльність з усунення, нейтралізації або послаблення факторів, що породжують злочинність або сприяють їй. Отже, кримінологічна профілактика, як правило, не має адресного характеру, тобто не спрямована на конкретний злочин і полягає в усуненні криміногенних факторів взагалі. Вона забезпечується через запо-

бігання криміногенним ситуаціям, їх усунення, послаблення дії криміногенних факторів і їх нейтралізації, захисту можливих об'єктів від посягань, правової та кримінологічної пропаганди серед населення.

Кримінологи Санкт-Петербурзької академії МВС Росії вважають, що таке розмежування термінів “попередження” і “профілактика” має умовний характер і їх можна використовувати як рівнозначні. У подальшому виходитимемо саме з цієї точки зору.

Здійснення політики у сфері попередження злочинності повинно ґрунтуватися на певних принципах. До основних принципів попередження злочинності належать гуманізм, наукова обґрунтованість, законність і економічна доцільність.

Принцип гуманізму полягає в тому, що профілактика як особливий вид діяльності, як правило, пов'язана із завданням конкретним особам позбавлень та правообмежень і спрямована на попередження з боку конкретних осіб.

Профілактична діяльність неможлива без кримінологічних досліджень, за допомогою яких вивчаються стан і тенденції злочинності, причини й умови, що впливають на її територіальні особливості, тощо. За допомогою таких досліджень конкретизуються завдання й об'єкти профілактики, основні напрями й засоби попереджувального впливу, коло суб'єктів. У цьому виявляється *принцип наукової обґрунтованості*.

Важливе значення для ефективної попереджувальної діяльності має *принцип законності*. Правові основи профілактики повинні регламентувати її основні напрями й форми, компетенцію суб'єктів, підстави для застосування заходів індивідуально-профілактичного впливу, а також передбачати гарантії захисту прав і законних інтересів осіб, стосовно яких вони здійснюються.

Принцип економічної доцільності полягає в тому, що при плануванні профілактичної діяльності необхідно враховувати майбутні витрати на плановані заходи, оскільки вони можуть залишитися невиконаними через надмірну вартість.

11.2. Об'єкти, рівні й форми профілактики злочинності

Попередження злочинності є системою, що об'єднує *об'єкти профілактики, основні рівні й форми профілактики, заходи*

попереджувального впливу, суб'єктів профілактики, які виконують цю роботу.

До об'єктів попередження злочинності належать процеси і явища різного порядку. По-перше, це *економічні, політичні, психологічні та інші фактори, що зумовлюють стан і динаміку злочинності*. Ступінь зв'язку цих факторів із злочинністю може бути різний. Її пізнання за допомогою кримінологічного аналізу визначає масштаби профілактичної діяльності та її ефективність. По-друге, до об'єктів попереджувальної діяльності можна зарахувати *діяльність людей, що повинна відповідати нормам права й соціальної взаємодії*. Характер діяльності при цьому може бути різноманітний: професійний, адміністративний, технологічний тощо. І, по-третє, це *особа злочинця*.

Залежно від ієрархії причин і умов злочинності розрізняють *три основних рівня її попередження: загальносоціальний, соціально-кримінологічний та індивідуальний*.

Загальносоціальний рівень попередження злочинності (загальна профілактика) охоплює діяльність держави, суспільства та їх інститутів, що спрямована на розв'язання суперечностей в галузі економіки, соціального життя, у моральній сфері тощо. Цю діяльність здійснюють різні органи державної влади й управління, громадські формування, для яких функція попередження злочинності не є основною або професійною. Профілактичний ефект досягається завдяки ефективній соціально-економічній політиці загалом.

Спеціально-кримінологічний рівень (кримінологічна профілактика) полягає в цілеспрямованому впливі на криміногенні фактори, пов'язані з окремими видами й групами злочинної поведінки, наприклад насильницькою або економічною злочинністю. Такі комплекси специфічних причин і умов злочинної поведінки усуваються або нейтралізуються у процесі діяльності відповідних суб'єктів, для яких профілактична функція є виконанням їх основних професійних завдань.

Індивідуальний рівень попередження злочинності (індивідуальна профілактика злочинів — ІПЗ) охоплює діяльність щодо конкретних осіб, поведінка яких вступає в конфлікт з правовими нормами. Залежно від стадії генезису особи злочинця ІПЗ поділяється на чотири види.

Перший вид ІПЗ стосується об'єктів, які перебувають на початковому етапі криміналізації особи. У цей період вони вчиняють різні правопорушення незлочинного характеру, які утворюють загалом певний вид антигромадської діяльності. Умовно цей вид ІПЗ називають *ранньою індивідуальною профілактикою злочинів*.

Другий вид ІПЗ стосується осіб, які вчинили або вчиняють злочини. Суб'єктами цього виду профілактики можуть бути слідчі, оперативні та інші працівники органів внутрішніх справ, судді. Профілактична робота полягає в тому, щоб схилити особу до відмови від вчинення злочину, припинити його на стадії підготовки, а в разі вчинення злочину сприяти формуванню у особи почуття каяття, бажання сприяти розкриттю злочину. Умовно цей вид профілактики називають *судово-слідчим*.

Третій вид ІПЗ охоплює осіб, які вчинили злочини і стосовно них суд прийняв рішення про застосування різних заходів кримінально-правового впливу. Цей вид профілактики по-перше, реалізується в діяльності установ виконання покарань, завдання яких полягає у виправленні та ресоціалізації засудженого, по-друге, здійснюється відповідними державними та громадськими організаціями при звільненні особи від реального виконання кримінального покарання (умовне засудження, відстрочка виконання вироку, примусові заходи виховного характеру). Цей вид профілактики умовно називають *пенітенціарним*.

Четвертий вид ІПЗ стосується осіб, що відбули кримінальне покарання, але підлягають нагляду з метою запобігання рецидиву. Умовно цей вид профілактики називають *постпенітенціарним*.

Підхід до попередження злочинності з урахуванням рівнів профілактики відбивається в побудові структури органів і організацій, що здійснюють цю діяльність. Від правильного вибору рівня профілактики залежить її ефективність.

Профілактична діяльність втілюється у відповідних формах, характер яких залежить від рівня попередження злочинності та практики відповідних суб'єктів.

Загальносоціальна профілактика реалізується за допомогою *державних планів економічного та соціального розвитку*. Такі

плани складаються як на державному, так і на регіональному рівні. Профілактичне значення такого плану полягає в тому, що він передбачає стратегію і тактику соціально-економічного розвитку країни (регіону) з урахуванням можливих криміногенних наслідків від реалізації закладених у нього заходів. За допомогою такого плану досягається єдність впливу на загальносоціальні причини злочинності всіх попереджувальних заходів: економічних, соціальних, ідеологічних, культурологічних, технологічних та ін.

Спеціально-кримінологічна профілактика здійснюється у формі *відомчих і міжвідомчих планів або програм підсилення боротьби зі злочинністю*. У них передбачається система заходів, спрямованих на профілактику конкретних видів і груп злочинності, злочинності взагалі, на певній території (держава, регіон). Передбачувані програми заходів реалізуються за рахунок взаємодії і взаємоузгодженості діяльності окремих суб'єктів профілактики. Прикладами є Державна програма боротьби зі злочинністю, ухвалена Верховною Радою України 25 червня 1993 р., і затверджена Президентом України Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки. Безумовно, ефективність попередження злочинів залежатиме від узгодженості програми боротьби із злочинністю з концепцією державного плану економічного та соціального розвитку країни.

Індивідуальна профілактика реалізується, як правило, у двох формах.

Якщо йдеться про усунення причин і умов, які сприяли вчиненню конкретних злочинів, що були виявлені у процесі діяльності спеціальних суб'єктів, то це вимоги про вжиття заходів організаційно-управлінського, економіко-технологічного й ідеологічного характеру, які втілюються в особливому процесуальному акті — *прписі прокурора, поданні слідчого, окремій ухвалі суду*.

Якщо йдеться про особу конкретного злочинця, то застосовують програми індивідуального коригування правопорушуючої поведінки. У програмі відбиваються детальний портрет особи, характеристика основних факторів мікросередовища формування її негативних рис, передбачаються диференційо-

вані заходи профілактичного впливу і критерії ефективності їх застосування.

11.3. Заходи попередження злочинності та їх класифікація

За характером соціальної детермінації злочинності заходи профілактичного впливу поділяють на *загальні* та *спеціальні (кримінологічні)*. Відмінність між ними полягає в тому, що загальні заходи спрямовані на позитивний розвиток соціально-економічної системи загалом і цим сприяють зниженню рівня злочинності, а спеціальні (кримінологічні) безпосередньо впливають на причини й умови наявного стану злочинності та її окремих видів з метою їх усунення, нейтралізації або обмеження.

За конкретним змістом розрізняють такі заходи профілактики: економічні, соціальні, ідеологічні, технічні, організаційні, правові. Зазначимо, що за такої класифікації попереджувальні заходи поділяються на загальні та спеціальні.

Економічні заходи попередження злочинності спрямовані на нейтралізацію криміногенних наслідків функціонування економічної сфери і мають велике значення як на макрорівні (наприклад, оздоровлення економіки країни загалом, економічний захист найменш забезпечених верств населення шляхом уведення науково обґрунтованого рівня прожиткового мінімуму), так і на мікрорівні (наприклад, пільги і допомога конкретним особам, які перебувають у критичній ситуації).

Соціальні заходи профілактики позитивно впливають на різні соціальні інститути (сім'ю, колективи, громадські організації та ін.). Наприклад, значний профілактичний потенціал містять заходи, що сприяють створенню культури сім'ї, розвитку громадських засад місцевого самоврядування.

Ідеологічні заходи профілактики повинні формувати у членів суспільства моральну свідомість на основі суспільних цінностей; обмежувати негативний вплив на поведінку осіб стандартів масової культури (обмеження часу показу фільмів з еротичним змістом і сценами насилля); виправляти моральні деформації у осіб з правопорушуючою поведінкою за допомогою індивідуально-

виховної роботи (психолого-педагогічні та правообмежувальні заходи).

До *технічних заходів* профілактики належать різні технології, правила, засоби і пристосування, що перешкоджають суспільно небезпечним наслідкам у процесі соціальної діяльності людей, а також вчиненню злочинів та інших правопорушень (наприклад, технології, що виключають аварійність на виробництві; правила дорожнього руху; засоби охоронної та пожежної сигналізації; запираючі пристрої).

Організаційні заходи попередження злочинності повинні сприяти нейтралізації або мінімізації криміногенних наслідків від непрофесійної організаційно-управлінської діяльності (наприклад, заходи удосконалення процесів керованої міграції населення; відпрацювання дієвого механізму забезпечення соціальної адаптації осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі; формування критеріїв ефективності діяльності правоохоронних органів).

Правові заходи попередження злочинності за змістом поділяють на такі:

- що сприяють нейтралізації умов, які полегшують вчинення злочинів (норми різних галузей законодавства, що обмежують дієздатність алкоголіків, позбавляють батьківських прав, регламентують порядок придбання і зберігання вогнепальної зброї та ін.);
- що стимулюють до дій, які перешкоджають або припиняють вчинення злочинів (норми кримінального права про добровільну відмову від злочину, необхідну оборону, затримання злочинця);
- що регламентують процес попередження злочинів.

Правову основу профілактики злочинів становлять такі документи:

- окремі положення Конституції України;
- закони України і підзаконні нормативні акти (наприклад, закони України “Про міліцію”, “Про оперативно-розшукову діяльність”, “Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі”, “Про прокуратуру”, акти Кабінету Міністрів України щодо питань боротьби зі злочинністю);

- окремі норми галузевого законодавства України (наприклад, ст. 23 КПК України, ст. 6 КАП України);
- відомчі та міжвідомчі нормативні акти (накази МВС України, Генерального прокурора України, Державного департаменту України з питань виконання покарань та ін.).

Зазначимо, що до цього часу процес попередження злочинності в Україні не має самостійної правової бази. Ще в 1995 р. було розроблено проект Закону України “Про профілактику злочинів”, у преамбулі якого закріплювалось: “Українська держава забезпечує своїм громадянам захист від посягання на їх життя, здоров’я, волю, гідність, майнові та інші права”. Проте, на жаль, цей закон ще не прийнятий. Існуючі правові норми з цього питання, як правило, містяться в різних галузях права, часто є фрагментарними і не узгоджуються між собою, що не сприяє ефективності профілактичної діяльності.

А. Зелінський відокремлює ще один критерій класифікації заходів попередження злочинності — *масштаб їх здійснення*:

- серед населення країни;
- у межах певного відомства або стосовно певних прошарків населення (наприклад, серед неповнолітніх, безробітних; силами працівників органів внутрішніх справ, прокуратури, Державного департаменту України з питань виконання покарань);
- у малих соціальних групах (на підприємствах, в установах, організаціях, сім’ях, неформальних групах);
- стосовно окремих осіб.

11.4. Суб’єкти попереджувальної діяльності та їх класифікація

Суб’єктами діяльності з попередження злочинності є юридичні й фізичні особи, які здійснюють таку діяльність. До них належать органи виконавчої влади, адміністрація державних, колективних та приватних підприємств, установ, організацій, громадські організації й утворення, приватні особи, приватні розшукові та охоронні установи.

Суб’єктів попередження злочинності поділяють на три основні групи. До *першої групи* належать *суб’єкти загальносоціальної профілактики* — державні, регіональні та місцеві органи

влади й управління, а також громадські формування, які не виконують безпосередньо правоохоронних завдань (міністерства, департаменти, органи місцевого самоврядування, партії, профспілки, церква та ін.).

До *другої групи* належать *суб'єкти спеціально-кримінологічної профілактики*:

- державні органи, що виконують правоохоронні функції (Міністерство внутрішніх справ, Служба безпеки України — СБУ, прокуратура, Державна податкова адміністрація, Державний департамент з питань виконання покарань, суд та ін.);
- державно-громадські органи, що виконують правоохоронні функції (служби у справах неповнолітніх, комісії у справах молоді, спостережні, адміністративні комісії та ін.);
- приватні й громадські структури та організації, що сприяють виконанню правоохоронних завдань (загони самооборони, добровільні народні дружини, товариські суди, приватні розшукові й охоронні підприємства).

Третя група об'єднує *суб'єктів, які здійснюють індивідуальну профілактику* — працівники державних правоохоронних органів (дільничні інспектори міліції, оперуповноважені служб карного розшуку, державної служби боротьби з економічною злочинністю, кримінальної міліції у справах неповнолітніх та ін.) та інших державних установ і організацій (наприклад, спеціальних навчальних закладів для неповнолітніх правопорушників), а також окремі громадяни (громадські інспектори державної автоінспекції та ін.).

Запропонований розподіл суб'єктів на групи за рівнем профілактики умовний, оскільки окремі аспекти індивідуальної, спеціально-кримінологічної та загально-соціальної профілактики стосуються в діяльності кожної із зазначених груп. Крім того, перелічені суб'єкти перебувають у взаємодії.

На думку А. Зелінського, класифікувати суб'єктів профілактики необхідно з урахуванням місця, яке попередження злочинності посідає серед функціональних обов'язків суб'єктів профілактики. На цій підставі вчений поділяє суб'єктів профілактики на *спеціалізованих* і *неспеціалізованих*.

Спеціалізованими суб'єктами є державні правоохоронні органи, а також недержавні об'єднання і організації, створені для

охорони правопорядку, приватних осіб та підприємств; спеціалізовані комісії і комітети, що створюються на різних рівнях виконавчої влади для планування, координації та здійснення спеціально-кримінологічного попередження злочинності (Координаційний комітет боротьби з організованою злочинністю та корупцією при Президенті України, Національна координаційна рада боротьби з наркоманією при Кабінеті Міністрів України, Координаційні комітети боротьби з організованою злочинністю та корупцією в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі). Органи місцевого самоврядування також створюють комісії, що виконують профілактичні функції — комісії у справах молоді, спостережні, адміністративні та ін. До спеціалізованих громадських суб'єктів належать загони самооборони, добровільна народна дружина, товариські суди та інші громадські формування, основне завдання яких полягає в попередженні злочинності й охороні громадського порядку.

До *неспеціалізованих суб'єктів* належать всі інші структури, що здійснюють функції управління економікою, обороною, освітою, культурою та іншими сферами життя суспільства.

11.5. Правоохоронні органи як суб'єкти попереджувальної діяльності

Найсуттєвіший внесок у попередження злочинності роблять правоохоронні органи. Для окремих з них (наприклад, для органів внутрішніх справ) попередження злочинності є одним з основних обов'язків. Профілактичні функції правоохоронних органів реалізуються переважно на спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях.

Найяскравіше виражену профілактичну спрямованість має діяльність прокуратури, суду, органів внутрішніх справ та служби безпеки. Це пояснюється тим, що для цих органів обов'язок здійснювати таку діяльність закріплений законодавством, а також наявністю певного досвіду в цьому напрямі діяльності.

Прокуратура виконує профілактичні функції у процесі розв'язання своїх основних завдань. Згідно з п. 9 Перехідних положень Конституції України прокуратура продовжує виконувати

функції загального нагляду за дотриманням законів і досудового слідства до введення в дію законів стосовно органів державного контролю та досудового слідства. Здійснюючи загальний нагляд за виконанням законів органами влади й управління, юридичними особами, громадськими організаціями, посадовими особами й окремими громадянами, прокуратура зобов'язана реагувати на випадки порушення законності та вживати заходів поновлення порушених прав та інтересів держави, фізичних і юридичних осіб, порушувати стосовно порушників законності дисциплінарне, адміністративне чи кримінальне провадження, опротестовувати незаконні рішення, виносити попередження про неприпустимість порушення закону.

Профілактична функція реалізується і в діяльності слідчих підрозділів прокуратури. У процесі розслідування кримінальних справ слідчі прокуратури зобов'язані виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню злочинів, і вносити відповідним посадовим особам подання для їх усунення.

При здійсненні нагляду за виконанням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання та попереднє слідство, прокурор запобігає випадкам порушення законності з боку відповідних посадових осіб і контролює виконання цими посадовими особами вимог закону щодо встановлення обставин, які сприяли вчиненню злочинів, і їх усунення.

Попередження рецидивної злочинності органами прокуратури досягається у процесі здійснення нагляду за дотриманням законів у місцях позбавлення волі, в органах і установах, що виконують інші види кримінального покарання та заходи кримінально-правового впливу, а також здійснюють контроль і соціальну адаптацію осіб, які відбули покарання.

Крім того, на органи прокуратури покладено обов'язок з координації діяльності місцевих правоохоронних органів з боротьби та попередження злочинності.

Особливе місце в системі правоохоронних органів посідає *суд*. Хоча основним обов'язком суду є здійснення правосуддя і в певному розумінні суд не є суб'єктом боротьби зі злочинністю, це не принижує його внеску у процес профілактики злочинів. Процес розгляду в суді кримінальних справ справляє виховний і загально-попереджувальний вплив на громадян. Виносячи обґрунтований і справедливий вирок у кримінальній чи

цивільній справі, суд забезпечує загальну й спеціальну превенцію, у тому числі й попередження рецидиву. Певний профілактичний ефект має проведення виїзних судових засідань.

Спеціальна кримінологічна функція суду реалізується шляхом винесення поряд з вироком окремих ухвал з вимогами усунути криміногенні обставини, що сприяли або полегшували вчинення злочину, з метою запобігання вчиненню таких злочинів та інших правопорушень у майбутньому.

Широкі повноваження щодо здійснення профілактичної діяльності має *Служба безпеки України*. До основних завдань СБУ, що закріплені у ст. 2 Закону України “Про Службу безпеки України”, крім захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу України, законних інтересів держави і прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб входять також попередження, виявлення, припинення і розкриття злочинів проти миру й безпеки, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління й економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України. Одним з обов’язків, що покладаються на СБУ відповідно до її основних завдань, є здійснення профілактики правопорушень у сфері державної безпеки.

Основний тягар здійснюваної в Україні спеціально-кримінологічної попереджувальної діяльності покладається на *органи внутрішніх справ України*. Згідно з Положенням “Про Міністерство внутрішніх справ України”, затвердженим Указом Президента України від 17 жовтня 2000 р. № 1138, до основних завдань МВС України поряд з іншими належать такі:

- організація й координація діяльності органів внутрішніх справ щодо захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства й держави від протиправних посягань, охорона громадського порядку та забезпечення громадської безпеки;
- участь у розробці та реалізації державної політики щодо боротьби зі злочинністю;
- забезпечення запобігання злочинам, їх припинення, розкриття і розслідування, розшук осіб, які вчинили злочини,

вжиття заходів щодо усунення причин і умов, які сприяють вчиненню правопорушень.

Особливе місце у здійсненні профілактичної діяльності органами внутрішніх справ посідає *міліція*. Згідно із ст. 2 Закону України “Про міліцію” одним із завдань міліції є попередження і припинення правопорушень. Крім того, про спеціально-попереджувальну функцію міліції зазначається в п. 2, 6, 7, 13, 14 ст. 10 Закону України “Про міліцію”, де наведено також перелік основних обов’язків міліції.

Аналіз чинного законодавства, підзаконних актів МВС України та інших документів дає підстави виокремити такі основні напрями попереджувальної діяльності міліції:

- попередження економічних злочинів;
- профілактика особливо небезпечних і тяжких злочинів;
- припинення злочинної діяльності організованих злочинних груп, а також професійних злочинців;
- попередження злочинності неповнолітніх;
- попередження рецидивної злочинності;
- попередження і припинення порушень громадського порядку та громадської безпеки, масових заворушень;
- боротьба з майновими злочинами.

Профілактичну функцію виконують усі підрозділи міліції, які входять в її структуру: кримінальна міліція, міліція громадської безпеки, транспортна міліція, державна автоінспекція, міліція охорони, спеціальна міліція. Найвагомий внесок у профілактичну діяльність міліції роблять підрозділи карного розшуку, державної служби боротьби з економічними злочинами, дільничні інспектори міліції, слідчі, штатні підрозділи дізнання, патрульно-постова служба, підрозділи державної служби охорони і державної автомобільної інспекції.

Контрольні питання

1. Що означає термін “попередження злочинності”?
2. Яким принципам повинна відповідати діяльність з попередження злочинності?
3. Об’єкти попереджувальної діяльності.
4. На яких рівнях здійснюється попередження злочинності залежно від ієрархії причин і умов злочинності?

5. *На які види поділяється індивідуальна профілактика злочинів залежно від стадії генезису особи злочинця?*
6. *У яких формах здійснюється спеціально-кримінологічна профілактика?*
7. *В яких формах реалізується індивідуальна профілактика?*
8. *На які види поділяються заходи профілактики за змістом?*
9. *Які нормативні акти становлять правову основу профілактики злочинів?*
10. *На які групи і на основі яких критеріїв класифікують суб'єктів профілактичної діяльності?*
11. *Сутність профілактичної діяльності органів прокуратури.*
12. *Як здійснюється профілактична діяльність суду?*
13. *Основні напрями попереджувальної діяльності міліції.*

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА І ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАРКОМАНІЇ. НАРКОБІЗНЕС І ЗАХОДИ ЙОГО ЗАПОБІГАННЯ

1. *Кримінологічна характеристика наркоманії: медичні й соціальні аспекти.*
2. *Причини наркоманії в сучасних умовах.*
3. *Шляхи попередження наркоманії.*
4. *Наркобізнес і заходи його запобігання.*

12.1. Кримінологічна характеристика наркоманії: медичні й соціальні аспекти

Наркотичні засоби і їх вплив на людину відомі багато століть. Але тільки у другій половині ХХ ст. наркотики і близькі до них за дією на організм людини речовини визнані силою, що здатна призвести навіть до загибелі людську цивілізацію. Адже серед чинників саморуйнівної поведінки людей наркотики перебувають на одному рівні, а часто-густо й на вищому, ніж алкоголь, соціальні хвороби тощо.

Вживання наркотиків призводить до тяжкої, майже невиліковної хвороби — *наркоманії*.

Наркоманія є хворобливим потягом до наркотиків та похідних з них речовин. Але поруч з вживанням наркотиків останнім часом серед частини людства дедалі частішають випадки вживання психотропних та сильнодіючих речовин. Хворобливий потяг до таких препаратів називається *токсикоманією*.

У лютому 1995 р. в Україні було прийнято дуже важливі щодо розглядуваної проблеми закони України: “Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів”, “Про заходи протидії незаконному обігу нарко-

* Особлива частина підготовлена Ю. В. Александровим.

тичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними», «Про внесення змін та доповнень до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України “Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів” і Закону України “Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними”». Отже, створено базу прогресивного законодавства, що перебуває на рівні міжнародних вимог і дає можливість боротися з наркоманією та токсикоманією як соціальними і медичними явищами, які нині стрімко прогресують в усьому світі.

У перелічених законах (з подальшими їх змінами) поняття наркоманії визначається як хворобливий психічний стан, що зумовлений зловживанням наркотичних засобів і характеризується психічною або фізичною залежністю від них. **Наркоман** — це особа, у якої медичним закладом встановлено діагноз “наркоманія”. Це саме можна сказати про поняття “токсикоман” і “токсикоманія”.

Але наркоманія — це останній етап незаконного (немедичного) зловживання особою наркотичних засобів. Тому існує поняття людини, яка незаконно, без призначення лікаря вживає наркотичні засоби або психотропні речовини, хоча її не діагностовано як наркомана (аналогія з поняттям “алкоголік” і людини, яка зловживає спиртними напоями).

Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів (далі — Перелік) згрупований у списку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, включених у таблиці I–IV згідно із законодавством України і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Перелік затверджує Кабінет Міністрів України за поданням спеціально уповноваженого органу виконавчої влади в галузі охорони здоров'я і публікують офіційні друковані видання (див. Постанову Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 Офіційний вісник України, 2000, № 18 ст. 953).

Наркотичні засоби — це включені в Перелік речовини природного чи синтетичного походження, препарати, рослини, які становлять небезпеку для здоров'я населення в разі зловживання ними.

Психотропні речовини — це включені в Перелік речовини природного чи синтетичного походження, препарати, природні

матеріали, здатні викликати стан залежності й справляти депресивний або стимулюючий вплив на центральну нервову систему або викликати порушення сприйняття чи емоцій, або мислення чи поведінки і становлять небезпеку для здоров'я населення в разі зловживання ними.

Прекурсори — це речовини і їх солі, які використовують у виробництві наркотичних засобів і психотропних речовин, включених у Перелік.

Аналоги наркотичних засобів і психотропних речовин — це заборонені в обігу в Україні речовини природного чи синтетичного походження, не включені в Перелік, хімічна структура й властивості яких подібні до хімічної структури і властивостей наркотичних засобів та психотропних речовин, психоактивну дію яких ці речовини відтворюють.

Вживати окремі види наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів дозволяється лише з метою застосування в медичній практиці або для науково-дослідної роботи, експертної чи оперативно-розшукової діяльності, або з навчальною метою. Цей обіг суворо регламентований і може здійснюватись підприємствами державної та комунальної форми власності за наявності відповідної ліцензії.

Роздрібна реалізація громадянам наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, що дозволені до застосування в медичній практиці, здійснюється лише за рецептом лікаря через аптечні заклади державної та комунальної форми власності за наявності відповідної ліцензії на цей вид діяльності.

В Україні актуальним є культивування таких сільськогосподарських культур, що містять наркотичні засоби, як снотворний мак і конопля (каннабіс).

Відомо близько 100 видів снотворного маку, але всі вони поділяються на дві групи: олійний мак (культивується в Європі, у тому числі в Україні, США, Австралії) — для отримання їстівної олії та зерен для кулінарних потреб і опійний мак (культивується в Азії, Латинській Америці, Африці) — з метою вироблення сировини для медичних препаратів. Обидві групи мають у хімічному складі алкалоїди: морфін, кодеїн, тебаїн та інші, які при вживанні справляють наркотичний вплив.

З макової голівки добувають опіумну сировину, з якої виготовляють так звані важкі наркотики — морфій і героїн. З ма-

кової соломки готують наркотичні засоби для немедичного вживання.

Поряд з цим виготовлені у фабричних умовах на державних підприємствах лікарські препарати — кодеїн, оксикодон, барбаміл, промедол, омнопон — справляють наркотичну дію, є предметами, що підлягають суворому контролю з боку уповноважених на це державних установ та посадових осіб і порядок обігу яких суворо регламентований.

Олійний мак історично широко культивується в Україні, але його використання з метою немедичного вживання наркотиків, які є складовими маку, примусило державу заборонити його неліцензійне вирощування, встановивши за це адміністративну і кримінальну відповідальність.

Конопля (каннабіс) — це однорічна трав'яниста рослина, з різних сортів якої виробляються олія і основа для виготовлення канатів, мішкотари тощо. Окремі сорти коноплі (індійська, південно-манчжурська, південно-чуйська, південно-архонська, південно-краснодарська) більшою чи меншою мірою містять у своєму хімічному складі тетрагідроканабінол, який при вживанні справляє на людину наркотичну дію. Перероблену коноплю називають так: анаша, гашиш, гашишна олія, марихуана.

Нині посіви коноплі в Україні зведені до мінімуму, проте на великих площах росте дика конопля, знищити яку дуже важко.

Перед вченими світу стоїть завдання вивести для різних кліматичних поясів сорти маку і коноплі, які не містять або майже не містять наркотичних компонентів.

Серед рослинного світу планети існує ще кока, яка дістала значного поширення в Південній Америці. Із листя коки шляхом переробки виготовляють наркотичний засіб кокаїн (останніми роками він з'являється в Україні). Назвемо також ефедру хвоцову (надходить з азіатських країн), з якої виробляють окремі наркотичні засоби.

Подальшого поширення дістають наркотики на синтетичній основі — ЛСД, амфетаміни, метамфетаміни та інші, які за впливом повною мірою конкурують з наркотиками, виготовленими з природної сировини. Нині найбільш “модний” метамфетамін — це так званий екстазі, різновидів якого існує близько 40.

Серед сильнодіючих засобів токсикомани вживають лікарські препарати, які належать до снотворних або транквілізаторів: седуксен, реланіум, клофелін, нозепам, похідні барбітурової кислоти тощо. Використовують також хімічні речовини й реактиви: ефіри, ацетон, дихлоретан, хлороформ, бензин, антифриз, толуол, а також побутові хімічні засоби — плямовідники, туалетні води, клеї, розчинники фарб, рідини для чищення одягу, аерозолі тощо.

Наркотичні й сильнодіючі засоби вживають внутрішньовенним або внутрішньом'язовим введенням наркотичного розчину за допомогою шприца, а також через паління, ковтання, нюхання.

Сенс вживання наркотиків і сильнодіючих засобів полягає в тому, що всі вони викликають (або принаймні очікується поява) ейфорію (збудження центральної нервової системи, яке впливає на мозковий “центр радощів”), яка на деякий час змінює уяву людини, наділяючи її незвичайним “почуттям” аж до галюцинацій.

Після цього може настати стан прострації (наркотичного сну). Далі збудження різко змінюється пригнічуванням центральної нервової системи, настає так званий синдром абстиненції. Цей синдром призводить до дуже хворобливого психічного і фізичного стану особи, вийти з якого можна тільки через вживання нової дози наркотику, що глибоко виснажує фізичні й психічні сили людини.

За незначний проміжок часу (подекуди через кілька тижнів) немедичного вживання наркотиків особа (особливо підлітки й жінки) стає хворою на наркоманію (токсикоманію).

Суть наркоманії як хвороби виявляється в такому:

- виникає явище психічного дискомфорту, непереборна потреба у вживанні наркотиків (психічна залежність);
- перебудовується функціональна діяльність організму, порушується нормальна робота його органів і систем, що викликає з часом нестерпно болісні відчуття (настає фізична залежність);
- з кожним наступним вживанням наркотиків організм дедалі більше адаптується до них, і щоб досягти ейфорії, наркоман змушений раз у раз збільшувати дозу їх прийому (відбувається так званий процес толерантності (від лат. *tolerantis* — терплячість)).

Таким чином, створюється замкнене коло: організм хворої людини інтенсивно руйнується і водночас вже не може існувати без нових доз наркотиків.

Небезпечність проявів наркоманії (токсикоманії) полягає в тому, що вона дуже швидко і безповоротно руйнує фізичне і моральне здоров'я людини: смерть здебільшого настає через кілька років (іноді місяців) інтенсивного вживання засобів, але цьому передують деградація особи, відмова від суспільно корисної праці, психічна нестійкість, порушення статевої сфери, втрата пам'яті, тероризування рідних і знайомих тощо.

Крім того, наркоманія тісно пов'язана із злочинністю, адже вона є однією з найтяжчих складових фонових явищ.

Взаємозалежність наркоманії і злочинності неминуче виявляється у протиправних діях наркоманів:

- злочинах, які вони вчиняють під безпосереднім впливом наркотиків (психотропних речовин) на організм — вбивствах, тілесних ушкодженнях, хуліганстві тощо;
- злочинах з метою заволодіння наркотиками або грошима і речами для їх придбання, адже наркотики коштують так дорого, що чесно заробити гроші на їх придбання важко (частка злочинів такого напрямку перевищує 10 % сукупної кількості розкритих злочинів: розбоїв, грабежів, крадіжок, вимагань тощо*. До речі, у США ця частка становить 4/5 загальної кількості майнових злочинів названих видів);
- діях, пов'язаних з виготовленням і збутом наркотиків, найнебезпечніші з яких належать до наркобізнесу і мають ознаки організованої злочинності (щорічно в Україні викривається понад 1000 груп наркоділків, вилучаються десятки тон наркосировини, притягуються до кримінальної та адміністративної відповідальності десятки тисяч осіб, причетних до виготовлення чи розповсюдження наркотиків. Зокрема у 2001 р. міліцією викрито 47,8 тис. злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків, що вдвічі перевищує цей показник за 1994 р.).

Немедичне вживання наркотиків призводить до численних самогубств, побутового і виробничого травматизму, безпосередньої

* Тут і далі цифри, факти, цитування — з відкритих публікацій.

смерті від надмірності доз вживаних засобів (так званий “золотий постріл”, від якого щорічно гинуть до 900 осіб). Практично всі наркомани, що вживають опіати, хворі на гепатит, значна кількість на СНІД і сифіліс.

Нині у світі зареєстровано близько ста мільйонів наркоманів і тих, хто активно вживає наркотики. Нині в Україні їх налічується близько 110 тисяч, кожного дня на облік ставляться близько 50 осіб, проте й знімається багато через смерть. Переважна більшість тих, хто стає на облік як наркоман, — особи до 30 років. Кількість тих, хто вживає наркотики, реально дорівнює кількості зареєстрованих, помноженій щонайменше на десять, тобто близько одного мільйона осіб. На жаль, прогнози ситуації з поширенням наркоманії невтішні. Адже спостерігаються такі тенденції:

- омолодження і фемінізації наркоманії (соціологічні опитування засвідчують, що значна частина студентів і учнів середніх навчальних закладів, особливо училищ, так чи інакше причетні до вживання наркотиків);
- збільшення питомої ваги тяжких форм наркоманії, у тому числі полінаркоманії і вживання будь-якого виду наркотику;
- виникнення ринку “важких” наркотиків (зокрема, героїну, кокаїну);
- поява нових видів токсикоманії серед неповнолітніх і молоді з розширенням асортименту токсинів і способів їх вживання (зокрема, вдихання парів органічних розчинників, групові форми вживання психоактивних препаратів).

Немедичне вживання наркотиків поширюється практично серед усіх соціальних груп суспільства — робітників, службовців, селян, учнів, безробітних, у тому числі серед заможних — комерсантів, бізнесменів та ін.

Принагідно зазначимо, що приблизно три чверті наркоділків — це люди, які полишили суспільно корисну працю і прагнуть заробити на нещасті інших.

12.2. Причини наркоманії в сучасних умовах

По-перше, зауважимо, що наркоманія як явище існувала в Україні упродовж усього ХХ ст., а останніми роками її кількіс-

ні та якісні показники набагато підвищились. По-друге, проблема наркоманії нагальна для людства загалом.

Спробуємо пояснити, що ж призвело до такої ситуації. У глобальному масштабі ХХ століття ознаменоване як час небачених раніше потрясінь і катаклізмів (і не так у природній, як у соціальній сфері). Дві світові війни, що не мали аналогів у попередній історії людства, кровопролитні революції, відчайдушна боротьба класів і партій, мільйони закатованих — один бік проблеми. Другий — це психічний повсякденний тиск наявності зброї масового знищення, поширення невиліковних хвороб, організованої злочинності, що охопила всі країни і континенти.

Ці та багато інших чинників призвели до того, що значна частина людства втратила психологічну стійкість, шукає можливості відійти від жахаючої дійсності, очікує на кінець життя на планеті й тому знаходить порятунок у саморуйнівній поведінці: алкоголі, наркотиках тощо (виявляється ескапізм — прагнення особистості піти від дійсності у світ ілюзій, фантазій).

Чинників, що призводять до поширення наркоманії в сучасних умовах, безліч: і тих, що були раніше, і тих, що виявляються нині.

Так, певним представникам різних верств населення притаманна значна бездуховність, у частини людей спостерігається крах особистих сподівань (фрустрація). У молоді, яка краще адаптується в сучасних умовах, водночас здебільшого відсутні далекоглядні життєві орієнтації та ідеали соціально значущого плану. Невизначеність у багатьох питаннях близького і далекого майбутнього так само властива частині населення. І все це відбувається на тлі різкого зниження життєвого рівня значної частини громадян. Тому певна кількість людей різного віку і соціального становища бажає часом “скинути напруження”, відійти на певний час від дійсності.

Водночас виявляється низький загальний рівень культури певної частини населення, і передусім серед молоді, яка не бачить в оволодінні досягненнями культури можливості розв’язання власних життєвих проблем. Звідси — споживацьке ставлення до культури, незацікавленість у духовному зростанні, потяг до так званої маскультури, що пропонує ігнорування гідності, моралі, насаджує порнографію, насильство,

духовне зубожіння. Саморуйнівна поведінка людини (у тому числі вживання наркотиків) є невіддільним чинником такої культури. Внаслідок цього частині молоді притаманні високий рівень конформізму, невміння опиратися референтній групі, до якої виявляється потяг і де вживають наркотики, відсутність сили волі, щоб протистояти втягуванню в наркотичну залежність, легковажність в оцінюванні ситуації стосовно себе сьогодні й у майбутньому, прагнення до миттєвих розваг, бажання “бути дорослим” і “все випробувати в житті”.

Зазначимо й те, що в колишньому СРСР розглядувана проблема хоча й не була найболючішою, проте фактично повністю замовчувалась упродовж десятиліть. У країні домінував погляд, що наркоманія можлива лише за кордоном, тому й не було вироблено дієвих засобів і методів антинаркотичної пропаганди, прищеплення населенню, особливо молоді, розуміння страшної небезпеки через вживання наркотиків. Саме тому нині у країнах СНД немає антинаркотичного громадського руху, не створено громадської думки, яка б одноставно засуджувала вживання наркотиків і тих, хто їх розповсюджує. Мало того, підвищення порогу терпимості до антисоціальних явищ у суспільстві стосується й проявів наркоманії.

Саме з огляду на викладене у вітчизняних міністерствах охорони здоров'я і внутрішніх справ недостатньо сил і засобів для боротьби з наркоманією. Насамперед замало висококваліфікованих лікарів-наркологів і психіатрів, спеціалістів для боротьби з наркобізнесом в органах міліції, спеціалізованих державних медичних закладів, а також достатньої кількості ліків, препаратів, техніки.

Антинаркотичне кримінальне і адміністративне законодавство було значною мірою недосконале, а головне — не застосовувалося, що певною мірою характерно й нині.

Істотний негативний чинник поширення наркоманії виявляється в тому, що Україна має велику сировинну наркотичну базу: олійний мак і конопля. А погіршення матеріального становища частини населення і можливість збільшити власні прибутки штовхає частину сільського населення до незаконних дій, пов'язаних з культивуванням снотворного маку. Щорічно в Україні виявляється і ліквідується нелегальних посівів маку на площі близько 1300 кв. м. Щодооби реєструється близько

130 злочинів, пов'язаних з наркотиками, і така сама кількість осіб притягується до кримінальної відповідальності у справах цієї категорії.

Дослідження засвідчують, що злочинцями здебільшого є молодь віком до 30 років, серед якої майже 90 % безробітних. З-поміж споживачів наркотиків переважають такі категорії особи без певних занять — 80,9 %, робітники — 12,7 %, учні професійно-технічних училищ і шкіл — 1,9 %, студенти — 1,7 %, інші — 2,8 %.

Щодоби з незаконного обігу вилучається понад 100 кг наркотиків і наркотичної сировини, але (за світовим досвідом) ця цифра не перевищує 1/15 їх реального обсягу.

Виключно великою у сфері наркобізнесу є активність злочинності. Адже жодну іншу злочинну діяльність не можна порівняти з наркобізнесом за рівнем прибутків (за різними оцінками щорічно у світі вони становлять 500–1500 млрд дол. США). Ось чому злочинний світ невпинно активізується і в Україні. Зі стабільністю гривні в Україні активізувалось завезення “важких” наркотиків. Важливо й те, що “відмити” зароблені на наркобізнесі “брудні гроші” в Україні легко, адже в нашій державі тільки зароджується система відслідковування джерел накопичення капіталу. Значна кількість наркоділків так само є наркоманами, а щодо “дрібних споживачів”, то вони з різних причин (через бажання бачити родичів і друзів “такими як самі”, “заробити” на придбанні наркотиків тощо) дуже активно втягують у вживання наркотиків своє оточення. Дослідження свідчать, що за один рік один наркоман втягує у вживання наркотиків у середньому сім осіб.

Зазначимо також, що нині вітчизняна митна служба не має необхідної кількості фахівців і технічних засобів, які б допомагали повністю виявляти товаропотік наркотичних речовин, що йде транзитом через Україну. Проте, як засвідчує світовий досвід, частина транзитного товару залишається у країнах, через які він прямує, і ця частина тим більша, чим більший потік.

12.3. Шляхи попередження наркоманії

В Україні на сучасному етапі проблема боротьби з наркоманією набирає державної важливості. Створена й діє Національна

координаційна рада у справах боротьби з наркоманією при Кабінеті Міністрів України.

У 1992 р. Україну було прийнято до Інтерполу. Беручи активну участь у діяльності багатьох міжнародних організацій, які ведуть боротьбу з поширенням наркотиків, діючи на підставі домовленостей з низкою держав, Україна з ініціативи якої ООН оголосила останнє десятиріччя ХХ ст. “десятиріччям боротьби з наркоманією” і активно співпрацює зі світовим товариством у цьому напрямі. Зокрема, це виявляється в розробці низки міжурядових і міжміністерських угод, у контактах між окремими службами міліції (поліції).

Світове співтовариство здійснює такі основні напрями боротьби з поширенням наркотиків:

- широку профілактичну діяльність, спрямовану на те, щоб запобігти втягненню молоді у вживання наркотиків. З цією метою застосовують найновіші досягнення медицини, психіатрії, педагогіки тощо, долучаючи до цього всі сфери суспільства. Вважається, що цей напрям має бути пріоритетним в усіх державах світу;
- “силову” боротьбу з наркобізнесом із залученням спеціалізованих установ, військової і спеціальної техніки, спеціально підготовлених співробітників; контроль за “відмиванням брудних грошей”; захоплення кур’єрів з наркотичним багажем (іноді до кількох тон) і через них — керівників наркокартелів. Зауважимо, що цей напрям боротьби потребує великих зусиль з боку держави і значних коштів;
- “лібералізацію” наркотичної проблеми, тобто держава доходить висновку, що найкращий спосіб боротьби з наркотизацією населення — легальна реалізація наркотиків через аптеки або спеціалізовані крамниці (ідеться про так звані легкі наркотики). Це немов би “вибиває” підґрунтя наркобізнесу, уможлиблює контроль ринку збуту наркотиків і сприяє повному обліку наркоманів і їх лікуванню. Проте, як свідчить досвід, така депеналізація споживання наркотиків (Голландія, Швеція) не дає бажаних результатів. Так, у наркоманів залишається потяг до “важких” наркотиків. При цьому наркотична кон’юнктура не поліпшується. Здається, що для України така “лібералізація” не прийнятна, хоча в Києві, Одесі й деяких інших містах

країни в межах проекту ВООЗ ООН здійснювалися заходи, пов'язані в видачею наркоманам шприців, презервативів, дезрозчину тощо.

До найважливіших заходів профілактики наркоманії належать організаційні, економічні, культурно-виховні та правові.

Щодо організаційних заходів зазначимо, що в Україні працює єдиний міжвідомчий банк даних про осіб, причетних до незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин, і про факти вилучення цих засобів з незаконного обігу. Цей банк інтегрується в міжнародну систему. Створено також єдиний реєстр хворих на наркоманію у країні.

У системі МВС України функціонує Управління у справах боротьби з незаконним обігом наркотичних засобів, яке має підрозділи в усіх територіальних і транспортних підрозділах МВС України.

У 1995 р. згідно із законом було ліквідовано ЛТП для наркоманів у системі МВС України, а замість них у системі охорони здоров'я створюються спеціалізовані закриті лікувальні заклади для примусового лікування осіб, хворих на наркоманію (для неповнолітніх віком 16–18 років — спеціалізовані лікувально-виховні заклади).

Спеціальні підрозділи боротьби з міжнародною контрабандою наркотиків створені й діють при СБУ.

У Законі України “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” від 24 січня 1995 р. передбачено створення центрів медико-соціальної реабілітації неповнолітніх віком від 11 років для лікування їх від алкоголізму, наркоманії і токсикоманії.

До **економічних чинників профілактики наркоманії** належить розробка нових зразків сільськогосподарської техніки для збирання наркотичних культур з метою зменшення втрат врожаю, термінів його збирання й частки ручної праці. Триває плідна робота з виведення сортів конопель і снотворного маку з низьким вмістом наркотичних сполук. В умовах України важливим напрямом діяльності є створення екологічно безпечних препаратів, розробка агротехнічних заходів і фізико-термічних методів знищення наркотиковмісних рослин, зменшуються площі посівів коноплі й укрупнюються їх плантації з метою якіснішої охорони.

До важливих економічних і водночас культурно-виховних проблем в Україні належить проблема проведення культурного дозвілля і розвитку молоді. Місцеві влади повинні створювати за місцем проживання й відпочинку населення, при навчально-виховних закладах і спортивних спорудах школи здоров'я, спортивні секції та військово-спортивні гуртки, розширювати мережу закладів культури і клубів дозвілля за інтересами, бібліотек, музичних і художніх шкіл, шкіл мистецтв для дітей, підлітків і молоді, забезпечувати їх культурно-спортивним інвентарем, музичними інструментами, книжковими фондами та відповідним обладнанням, активніше вирішувати питання про відвідування підлітками культурно-спортивних закладів на пільгових умовах.

Треба рішуче повертатися до розгляду питань про повернення позашкільним навчально-виховним закладам приміщень, які було передано в оренду підприємствам і організаціям недержавної форми власності, а також тих, що використовуються не за призначенням.

Серед **медичних** заходів найперше потребують розробки методи реабілітації і ресоціалізації хворих на наркоманію, системи навчання молоді здоровому способу життя з метою ранньої профілактики наркоманії.

В установах виконання покарань потрібно глибше вивчати практику лікування осіб, які вживають наркотичні засоби і засуджені за скоєння на цій основі злочинів, щоб за результатами досліджень розробити й реалізувати заходи з підвищення ефективності подання медичної допомоги таким особам.

У системі МОЗ України в Києві створений і діє науково-методичний та клініко-реабілітаційний центр з проблем клінічних залежностей, в інших містах працюють кризові наркологічні центри.

Згідно з постановою Кабінету Міністрів України "Про обов'язковий профілактичний наркологічний огляд і порядок його проведення" здійснюється профілактичний огляд серед осіб груп ризику.

Згідно з програмою Міжнародної організації праці й Програмою з контролю наркотиків ООН МОЗ України впроваджує протинаркотичний і протиалкогольний проекти на робочих місцях, що дає позитивні результати.

Загалом же форми й методи подання допомоги хворим на наркоманію в медичних закладах як загального, так і закритого типу потребують розвитку й оновлення. Очевидно потрібно ефективніше вивчати й запозичувати зарубіжні методи реабілітації наркоманів з широким використанням їх самодіяльного управління у проживанні, праці та інших аспектах життя (за прикладами кооперативу Родольфо в Італії, общин Леві Петруса у Швеції і Делансі-стріт у США). Окремі заходи в цьому плані вживаються у Львові й Одесі.

Серед **культурно-виховних** заходів профілактики наркоманії зазначимо включення у програми вищих і середніх навчальних закладів курсів (розділів курсів) і тем про шкідливість вживання наркотичних засобів. Фахівцями МОЗ України розроблено 10 навчальних антинаркотичних програм для учнів і батьків. На конкурсній основі слід створювати твори антинаркотичної спрямованості (художні, науково-популярні й мультиплікаційні фільми, плакати, проспекти, листівки, календарі тощо). До програм радіо і телебачення для молоді потрібно постійно включати передачі й рубрики про шкідливість наркоманії. Для вчителів і батьків слід видати відповідні посібники і рекомендації щодо антинаркоманійного виховання.

До **правових** заходів боротьби з наркоманією передусім належать три вже зазначені закони, прийняті в лютому 1995 р. Ці закони стали великим кроком вперед у регулюванні проблем, пов'язаних з наркотиками, наркоманією й наркобізнесом; вони приведені до вимог міжнародного стандарту і водночас ураховують реальну ситуацію в Україні. Урегульовано легальний обіг наркотиків, психотропних речовин і прекурсорів, контроль за їх обігом, використанням, а також заходи з безпеки і зберігання зазначених засобів, порядок їх отримання громадянами. Передбачено заходи протидії незаконному обігу зазначених засобів органами, що ведуть боротьбу з їх незаконним обігом, основні напрями цієї боротьби, порядок вирішення питання про лікування осіб, хворих на наркоманію, види цього лікування.

Згідно з п. 76 Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки (затверджена Указом Президента України від 25 грудня 2000 р. № 1376/2000) розроблюється система протидії надходженню в незаконний обіг наркотичних

засобів, психотропних речовин і прекурсорів з підприємств, установ та організацій, які мають ліцензію на діяльність, пов'язану з виробленням, виготовленням, зберіганням, перевезенням, придбанням, пересиланням, експортом, імпортом, відпуском та знищенням таких засобів, речовин і прекурсорів, а також культивуванням, використанням у промислових цілях наркотиковмісних рослин.

У Верховній Раді України з ініціативи МВС і МОЗ України розглядається проект закону “Про обов’язкове лікування хворих на алкоголізм та наркоманію”. Прийняття цього закону сприятиме покращенню наркотичної кон’юнктури, насамперед посиленню відповідних профілактичних заходів.

У країні посилена кримінально-правова боротьба з незаконним обігом наркотиків. У Кримінальний кодекс України введено спеціальні норми про відповідальність за контрабанду наркотичних засобів, психотропних речовин та прекурсорів, незаконне їх отримання, вживання, використання коштів, здобутих від їх незаконного обігу.

На основі законодавства створюється нормативне регулювання окремих проблем за допомогою міжвідомчих і відомчих актів. Наприклад, правові та організаційні основи системи виявлення, обстеження й обліку різних категорій громадян, зокрема учнів середніх загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ та технікумів, які вживають наркотичні засоби.

Щодо органів внутрішніх справ, то вирішення ними профілактичних проблем неможливе без всебічного аналізу ситуації з правопорушеннями, пов’язаними з наркотичними засобами, і особами, які займаються їх незаконним обігом і вживанням. У процесі аналізу збираються дані, що характеризують як злочинців, так і споживачів наркотиків, об’єктивні обставини, що зумовлюють порушення антинаркоманійного законодавства, й умови, які сприяють такому порушенню. Збиранням відомостей у цій сфері займаються всі служби міліції при виконанні своїх функцій, а також органи охорони здоров’я (насамперед наркологічна служба), освіти, керівники виробничих колективів та ін.

Індивідуальна профілактика наркоманії повинна здійснюватися щодо осіб, які зловживають наркотиками і в поведінці яких відсутні ознаки злочину, пов’язаного з наркотичними за-

собами, проте виходячи з антигромадської поведінки цих осіб є ймовірність скоєння ними такого злочину.

Індивідуальну профілактику треба починати з особою раніше, ніж вона починає зловживати наркотиками. Наркомани “прогресують” поступово і зазвичай це відбувається поетапно:

- нездоровий інтерес до наркотиків, їх виготовлення, споживання тощо (група відносного ризику);
- перебування в середовищі наркоманів, схвалення їх поведінки, разові прийоми наркотиків (група підвищеного ризику);
- вживання наркотиків більш-менш постійно, але без явних ознак наркоманії (група тих, хто зловживає наркотиками);
- формування хворобливої психічної й фізичної залежності від наркотиків (група хворих на наркоманію).

Вочевидь, виявляти і починати ранню профілактику наркоманії треба вже з представниками групи відносного ризику, до речі, така профілактика найдієвіша.

Індивідуально-профілактичну діяльність слід здійснювати серед засуджених до покарання без позбавлення волі, звільнених з місць позбавлення волі, відносно яких прийняте рішення про звільнення від кримінальної відповідальності, притягнутих до адміністративної відповідальності, тих, хто примусово лікувався від наркоманії, стосовно яких є інформація, що вони орієнтовані на вживання наркотиків.

Інформація про зазначених осіб надходить з місць позбавлення волі, приймальників-розподільників, наркологічних служб, станцій “швидкої допомоги”, медпунктів навчальних закладів, громадських організацій, окремих громадян тощо.

За наявності достатніх підстав зазначені особи беруться на профілактичний облік (щодо перших двох груп облік нецентралізований), з ними проводять індивідуально-профілактичну роботу працівники служби боротьби з незаконним обігом наркотиків (або працівники карного розшуку), дільничні інспектори міліції, працівники кримінальної міліції у справах неповнолітніх і органів, що виконують покарання.

Профілактика повинна вестися за планом з урахуванням рекомендацій лікаря-нарколога або за його безпосередньої участі в підготовці та виконанні таких заходів. Щодо виявлених наркоманів,

то першочерговим заходом повинно бути їх направлення на лікування з подальшою профілактикою.

Роботу з особами, які перебувають на профілактичному обліку, слід проводити диференційовано з урахуванням їх позитивних і негативних якостей. При цьому методи переконання і виховання слід поєднувати з медичним, правовим і соціальним впливом.

Здійснення індивідуально-профілактичних заходів передбачає:

- нагляд за поведінкою і способом життя особи, яка перебуває на профілактичному обліку, реагування на скоєння нею правопорушень та інших протиправних дій, пов'язаних з наркотиками;
- здійснення оперативно-профілактичних заходів щодо осіб з найближчого оточення розглядуваної особи, які провокують її до вживання наркотиків та інших одурманюючих засобів або до скоєння правопорушень.

Так, дільничний інспектор міліції стосовно таких осіб виконує профілактичну роботу з метою сприяння сім'ям, трудовим колективам, громадським організаціям у їх перевихованні, переконанні в необхідності добровільного лікування, попереджує вчинення ними злочинів, намагається повернути їх до активної трудової діяльності; проводить бесіди за участю лікарів-наркологів, представників трудових колективів, громадськості, членів сімей, інших родичів і осіб, здатних вплинути на розглядуваних осіб; вносить пропозиції щодо обговорення поведінки цих осіб на засіданнях громадських об'єднань за місцем їх роботи і проживання, в яких бере безпосередню участь; оформлює матеріали для направлення на примусове лікування осіб, які ухиляються від добровільного лікування або продовжують вживати наркотичні речовини після проходження курсу лікування і при цьому порушують громадський порядок та права інших громадян.

Загальна профілактика наркоманії потребує ретельного аналізу оперативної обстановки на території обслуговування (адміністративна ділянка, район, область), пов'язаної з нелегальним обігом наркотиків та їх немедичним вживанням. Необхідно вивчати причини й умови, що сприяють порушенню антинаркоманійного законодавства, а також осіб, які його по-

рушують, і наслідки таких дій. Основне завдання загальної профілактики полягає в усуненні зазначених причин і умов або принаймні частковому перешкодженні їх негативного впливу на ситуацію.

Серед профілактичних заходів важливе місце повинна посідати роз'яснювальна робота серед населення про велику шкоду, яку завдає немедичне споживання наркотиків, необхідність дотримання антинаркоманійного законодавства і правові наслідки його порушення.

У трудових колективах і за місцем проживання населення потрібно інформувати про стан оперативної обстановки у зазначеному напрямі, наводити конкретні її причини.

Особливу увагу слід приділяти роботі з батьками, які мають дітей-підлітків і юнаків, роз'яснюючи їм характерні ознаки вживання наркотиків (сліди уколів на тілі, наявність на ньому характерних малюнків або татувань, поява шприців, бинтів, хімічного посуду, різке схуднення, характерний блиск очей, постійне ковтання слини, брехливість, поява великих боргів тощо). У разі виявлення у дітей таких ознак батьки повинні негайно звертатися по допомогу до медичних установ і міліції.

Систематично в місцях збуту і вживання наркотиків (як у приміщеннях, так і навколо них) міліція разом з громадськістю повинна проводити рейди з метою встановлення і припинення таких дій, застосовувати профілактичні заходи або заходи правового примусу.

Слід регулярно проводити планові оперативні перевірки установ, підприємств чи організацій, діяльність яких пов'язана з виробництвом або використанням наркотичних засобів, хімічних реагентів, де можливе виробництво синтетичних наркотиків, а також житлового сектора, гуртожитків, місць проведення дозвілля, де можливе немедичне вживання наркотиків, а також інших місць за результатами попереднього аналізу.

До антинаркоманійної пропаганди треба широко залучати електронні й друковані засоби масової інформації, де разом з порушенням питань наркоманії професійними журналістами повинні постійно виступати медичні працівники, працівники міліції, прокуратури, педагоги. Лекції, бесіди, виступи, статті мають бути ретельно підготовлені, максимально враховувати

аудиторію або читачів. Вони повинні бути спрямовані на розвінчування вживання наркотиків як нібито незвичайного заняття для вибраних, розповідати про конкретні трагедії (уникаючи вказівок на прізвища) без нальоту сенсаційності.

В усіх без винятку заходах загальної профілактики наркоманії активну участь повинні брати представники громадськості, мікрорайону, батьківського активу.

Особливо тісно повинні взаємодіяти органи внутрішніх справ і охорони здоров'я через міжвідомчі зв'язки облікових даних на осіб, які вживають наркотики; обмін інформацією про стан щодо наркоманії на конкретній території (об'єкті) і спільне вивчення цього стану; спільні виступи перед населенням і в засобах масової інформації; обстеження у наркологів осіб, які підозрюються у вживанні наркотиків; індивідуально-профілактичну роботу з хворими після їх лікування і з особами, які перебувають на профілактичному лікуванні.

12.4. Наркобізнес і заходи його запобігання

Наркобізнес можна визначити як кримінально карану корисливу діяльність у сфері незаконного обігу наркотиків, яку здійснює особа (або група осіб) у вигляді промислу.

Часто наркобізнесом займаються організовані злочинні формування, які, отримуючи від цього великі незаконні прибутки, "відмивають" гроші, вкладаючи їх у легальний бізнес. У таких випадках наркобізнес набирає рис організованої злочинності, якій властиві ієрархічна структура, суворі дисципліна, розподіл ролей, утримання корумпованих чиновників тощо.

Але не будь-які злочинні дії навіть групи осіб можна зарахувати до наркобізнесу. Від нього треба відокремлювати таку злочинну діяльність, як внутрішньогруповий і міжгруповий збут наркотичних засобів.

Внутрішньогруповим вважається такий збут наркотиків, коли група наркоманів, що об'єднані спільним вживанням наркотиків (так звана сім'я), посилає за наркотичними засобами своїх заготівників ("гінців"), які їх скуповують або добувають в інший спосіб для вживання цією групою. *Міжгруповий* збут простежується у випадках передавання наркотиків іншим спо-

рідненим “сім’ям” за винагороду, що покликана компенсувати витрати тих, хто передав наркотики, щоб поповнити їх запаси [34].

Жодний з двох розглянутих випадків (на які припадає найбільша частка обігу наркотиків) не має ознак наркобізнесу, оскільки бізнес ґрунтується на наживі, що надходить постійно і характеризується як злочинна професійна діяльність, промисел, постійне джерело прибутків.

Наркобізнес створюється з кількох взаємопов’язаних етапів (стадій):

- виробництво, закупівля або викрадення наркотичних засобів;
- доставляння їх до місця реалізації;
- збут (продаж) цих засобів споживачам.

Залежно від певних особливостей наркобізнес класифікується на три підвиди.

Перший підвид характеризується таким розвитком (необов’язково він проходить всі перелічені етапи): незаконне культивування наркотиковмісних рослин; виготовлення з них наркотичної сировини; транспортування цієї сировини; її збереження; виготовлення придатних до вживання наркотиків (екстрагування, рафінування тощо); створення клієнтури, утримування наркопритонів; оптова і роздрібна торгівля наркотичними засобами.

Другий підвид характеризується викраденням наркотичної сировини або готових лікарських препаратів наркотичної дії з хімфармпідприємств, аптек, лікувальних закладів та їх збутом скупникам-оптовикам, які, у свою чергу, продають їх своїм клієнтам-споживачам.

Третій підвид характеризується викраденням хімічних реагентів, з яких виготовляються синтетичні наркотики в хімічних лабораторіях, що обладнуються безпосередньо на виробництві, у дослідній лабораторії, вищому навчальному закладі або за місцем проживання злочинців.

Щоправда, останнім часом спостерігається також суто спекулятивна діяльність, коли наркотичні засоби постачають з країн СНД або навіть далекого зарубіжжя і продають в Україні. З’явилися у продажу і такі “важкі” наркотики, як героїн і кокаїн, бо окремі покупці платять за них навіть вищу ціну, ніж у країнах Заходу.

Розглянемо, як же на практиці здійснюються окремі стадії злочинної діяльності. Основними джерелами наркосировини є насадження маку і коноплі на всій території України, особливо в південних і західних областях.

Незважаючи на заборону, частина сільського населення України сіє мак і після його збирання й отримання макової соломки самостійно або за попередньою домовленістю з посередниками продає сировину.

Злочинці-заготовлювачі подекуди самостійно збирають сировину на державних ділянках маку чи коноплі або у приватних господарствах. Спостерігаються також факти безпосереднього культивування цих культур ділками наркобізнесу, які охороняють ділянки, а потім збирають урожай, якщо до цього моменту їх не викриє міліція. Після цього сировину транспортують у місто залізницею або автомобільним транспортом. У місті сировину скуповують або оптовики, або продають її дрібними партіями. Наркопритони, як правило, утримують ватажки наркоманної “сім’ї”, за їх відсутності — їх жінки або інші родичі, а також неповнолітні, які лишилися без догляду.

Частина наркоманів активно втягує в незаконне вживання наркотиків родичів і знайомих, отримуючи за це заохочення від тих, хто збуває наркотики. Таке втягнення спочатку робиться безкоштовно, прищеплюючи особі “романтику” наркотичного вживання.

Високі кримінальні прибутки іноді штовхають на злочинний шлях осіб, які за характером роботи причетні до наркотиків.

Насамперед це ті, хто вирощує і збирає урожай наркотиковмісних рослин (мак, конопля), працює на конопляних заводах, у медичних хіміко-фармакологічних підприємствах, складах і базах медичних препаратів. Вони розкрадають зібрані наркотиковмісні рослини, виготовлені з них препарати або, вступаючи у злочинну змову із “заготівельниками”, дозволяють їм по-тай збирати частину врожаю.

Серед медичних працівників викрадачами наркотичних засобів найчастіше є медичний персонал онкологічних лікарень, травматологічних пунктів, станцій “швидкої допомо-

ги”, працівники аптек, аптечних складів, лікарі-анестезіологи, дантисти.

Як засвідчують дослідження, наркобізнес може пройти у своєму розвитку чотири стадії:

- формування злочинної групи;
- створення злочинної групи, що “готова до дії”;
- злочинна група, яка почала виконувати окремі операції зі збуту наркотичних засобів;
- злочинна група з повним “циклом” злочинної діяльності.

Профілактичні заходи органів внутрішніх справ на першій стадії діяльності полягають у впливі на членів групи з метою викликати страх перед втратою здоров’я і життя, неминучістю покарання, дискредитувати лідера тощо. При цьому нарівні з впливом працівників міліції застосовують вплив родичів, друзів, вихователів та ін.

На другій стадії організують такі заходи: підрив авторитету кримінально активних членів злочинної групи, створення у групі обстановки недовіри між її членами, породження сумнівів щодо успішної реалізації “справи”, вилучення знарядь і засобів вчинення злочинів, транспортних засобів, легендування відсторонення членів злочинної групи від посад, посилення охорони об’єктів, оприбутковування надлишків наркотичної сировини тощо [15].

Щодо профілактичної діяльності на третій і четвертій стадіях, то насамперед здійснюють заходи, пов’язані з викриттям і припиненням злочинної діяльності. Це регламентована законом так звана контрольована поставка, коли правоохоронні органи, маючи відомості про надходження наркотичних засобів з-за кордону або з іншого регіону країни з метою транзиту або збуту, контролюють їх транспортування і отримання співучасниками, затримуючи злочинців у найслухніший для документування злочинної діяльності час.

Для припинення злочинної діяльності застосовують також “оперативну закупку”, коли спеціально надіслані працівники міліції, видаючи себе за злочинців або споживачів наркотиків, закупають їх у оптових збутовиків і тим самим викривають їх злочинну діяльність.

Ще одним заходом припинення злочинної діяльності є огляд працівниками міліції транспортних засобів, вантажів і особистих

речей громадян за наявності достатніх підстав вважати, що зазначені особи транспортують наркотичні засоби (найчастіше це здійснюють під час збирання врожаю маку і коноплі).

До важливих профілактичних заходів належать обстеження промислових об'єктів переробки наркотичної сировини, контроль за збиранням післяжнивварських залишків наркотичних рослин, за об'єктами їх збереження і реалізації, видачею рецептів громадянам на право придбання ними наркотичних або психотропних лікарських препаратів.

Результативними в боротьбі з наркобізнесом є цільові оперативно-профілактичні операції, які щорічно проводяться в Україні в кілька етапів і мають кодові назви “Мак” і “Допінг”. Їх здійснюють на основі типових планів з метою виявлення і перекриття джерел та каналів надходження наркотиків у нелегальний обіг, запобігання фактам злочинної діяльності наркоділків, виявлення й усунення обставин, що сприяють незаконному попиту й збуту наркотичних засобів.

Під час операції “Мак” працівники міліції за допомогою місцевої влади і громадськості організовують сільські сходи, подвірні обходи з метою роз'яснення населенню відповідальності за незаконне висівання маку і коноплі, виявляють місця незаконного висівання і самосіву цих культур й знищують їх, здійснюють нагляд за поведінкою осіб, яких узято на облік як учасників наркобізнесу, затримують перевізників наркотичних засобів тощо.

Операцію “Допінг” проводять з метою виявлення, блокування та знищення осередків наркотизації, вилучення наркотичних засобів, запобігання розкраданню цих засобів з виробничих, дослідних, аптекарських і лікарських об'єктів, встановлення фактів і місць виготовлення наркотичних засобів, визначення причин і умов вчинення цих злочинів.

На російсько-білоруському кордоні проводять спільну із силовими структурами цих країн оперативно-профілактичну операцію “Канал”, до якої залучають працівників міліції, підрозділи внутрішніх військ і прикордонників, митну службу, службу безпеки, спеціалістів-кінологів. Мета операції — перекрити канали надходження наркотиків, у тому числі “важких”, виявити і затримати наркокур'єрів.

За підсумками цих операцій у відповідні інстанції вносять-ся обґрунтовані подання, де перелічуються чинники, що зумовлюють наявність проявів наркобізнесу, і пропонуються заходи їх запобігання.

Результативними є також локальні профілактичні заходи: відвідування і перевірка навчальних закладів з метою виявлення в них збувачів і покупців наркотиків, перевірка кафе, барів, казино, нічних клубів, дискотек, де збуваються і вживаються наркотичні засоби з подальшим висуванням питання про їх закриття.

Для правоохоронних органів пріоритетними напрямками боротьби з наркобізнесом залишаються викриття організованих злочинних угруповань наркобізнесу, збувальників-оптовиків, каналів надходження “важких” наркотиків і осіб, що їх транспортують та реалізують, підпільних лабораторій, де виготовляють наркотики, та ін.

Контрольні питання

- 1. Поняття наркоманії і токсикоманії як медичного й соціального явища.*
- 2. Наркотичні засоби та психотропні речовини і поділ їх на категорії.*
- 3. Зв'язок наркоманії зі злочинністю.*
- 4. Тенденції наркоманії.*
- 5. Причини й умови поширення наркоманії в сучасних умовах.*
- 6. Напрями боротьби з наркоманією.*
- 7. Організаційні, економічні, медичні, культурно-виховні та правові заходи профілактики наркоманії.*
- 8. Взаємодія різних відомств і міжнародне співробітництво у профілактиці наркоманії.*
- 9. Поняття наркобізнесу і етапи його злочинної діяльності.*
- 10. Діяльність правоохоронних органів щодо запобігання наркобізнесу.*

Тема | **КРИМІНОЛОГІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА
І ПОПЕРЕДЖЕННЯ
ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ***

13

1. *Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх.*
2. *Причини й умови скоєння злочинів неповнолітніми.*
3. *Попередження злочинів неповнолітніх.*

13.1. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх

Боротьба зі злочинністю неповнолітніх — одна з центральних проблем боротьби зі злочинністю загалом. Показники злочинності неповнолітніх відбивають певною мірою ситуацію в суспільстві загалом, причому не тільки й можливо не так сьогодні, як завтра, післязавтра, тобто в майбутньому.

Злочинність неповнолітніх є самостійною кримінологічною проблемою, оскільки відрізняється від злочинності дорослих, що зумовлюється віком злочинців, який знаменує соціально-психологічні особливості цієї категорії і їх статус у суспільстві.

Вік неповнолітніх злочинців зумовлений правовими чинниками — від 14 років (вік, з якого починається кримінальна відповідальність практично за всі діяння, які реально вчиняють неповнолітні) до 18 (вік юридичного повноліття: ст. 1 Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 15 лютого 1993 р. у редакції від 23 березня 2000 р.). Нині в Україні налічується близько 13 млн неповнолітніх.

Поряд з поняттям “злочинність неповнолітніх” вживається також поняття “підліткова злочинність”. Але це не виправдано,

* Див. також *Александров Ю. В.* Кримінологічна характеристика та попередження злочинності неповнолітніх // *Кримінологія і профілактика злочинів.* — К., 2000. — С. 52–64.

оскільки підліток — це дівчина чи хлопець віком 12–16 років. За підлітковим віком іде юність, але поняття “юнацька злочинність” також буде неправильним, бо юнацький вік не закінчується у 18 років. Іноді вживають термін “дитяча злочинність”, але таким поняттям можна умовно позначити діяння у віці до 16 років, оскільки злочини, які скоюють особи віком 17–18 років аж ніяк не можна вважати дитячими.

Порівнюючи за кількісними показниками злочинність неповнолітніх із злочинністю дорослих, потрібно виходити з того, що перша охоплює чотирирічний період життя людини (14–18 років), а друга — десятиріччя після 18 років. Різняться вони й якісно. Скажімо, злочинність неповнолітніх не стосується практично злочинів у сфері економіки, службових злочинів тощо.

Зазначимо, що для злочинності неповнолітніх характерна підвищена латентність, оскільки багато злочинів, які скоюють неповнолітні, дорослими сприймаються як пустощі через недостатню соціальну зрілість (наприклад, крадіжки у сім’ї, сусідів, навчальних закладах, хуліганські бійки, відбирання грошей і речей у молодших). Через те що цьому не надається належного значення або через небажання “виносити сміття з хати”, про такі дії, як правило, дорослі не повідомляють органи внутрішніх справ. Тому реальнішим є облік тяжких насильницьких і насильницько-корисливих злочинів, які скоюють неповнолітні (вбивства, тілесні ушкодження, зґвалтування, хуліганства, крадіжки, грабежі, розбійні напади). Таких серед урахованих статистикою понад 50 %.

Стан злочинності неповнолітніх багато в чому залежить від стану боротьби з нею і ставлення працівників правоохоронних органів до обліку її проявів. Тому у схожих за багатьма демографічними, економічними, територіальними та іншими показниками регіонах можуть бути значні розбіжності щодо показників розглядуваної злочинності.

Вивчаючи злочинність неповнолітніх, треба також урахувувати, що окремі їх групи істотно різняться. Ось чому значно відрізняється злочинність неповнолітніх віком 14–15 і 16–17 років. Різняться (як кількісно, так і якісно) також злочини, які скоюють учні загальноосвітніх шкіл, технікумів, професійних училищ, ті, хто працює, і ті, хто не має певного заняття.

У структурі злочинності неповнолітніх переважають крадіжки приватного майна (46 %); майна юридичних осіб (23 %), грабежі (6 %), розбійні напади (2 %), зухвалі випадки хуліганства (5 %), чимало вбивств, тілесних ушкоджень, зґвалтувань. Майже 10 % злочинів, скоєних неповнолітніми, так чи інакше пов'язані з наркотиками.

Частка неповнолітніх злочинців серед загальної кількості виявлених становить близько 10 %, жіноча злочинність неповнолітніх співвідноситься з чоловічою такого ж віку у пропорції 1:15, міська до сільської — 3:1, молодшої вікової групи (14–15 років) до старшої (16–17 років) — 1:3. Групова злочинність неповнолітніх становить 60–70 %; 15 % усіх злочинів скоюється у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння; 80 % злочинів неповнолітні вчиняють поблизу місця проживання, навчання чи роботи. Наведені показники мають певні коливання за роками.

Найхарактернішими є такі особливості і тенденції, що спостерігаються у злочинності неповнолітніх в сучасних умовах:

- кількісні показники цієї злочинності підвищувались протягом першої половини 90-х років, нині намітилась тенденція до їх стабілізації (щорічно виявляється близько 30 тис. неповнолітніх, що вчинили злочини);
- дедалі більшою мірою злочинність неповнолітніх орієнтується на корисливу злочинність (крадіжки, грабежі, розбійницькі напади);
- серед злочинів збільшується кількість таких, що потребують “кваліфікації” (квартирні крадіжки, викрадення авто- та мототранспорту, рекет);
- злочинність неповнолітніх має тенденцію до “омолодження”. За даними спостережень одну п'яту суспільно небезпечних діянь неповнолітніх вчиняють малолітні, тобто особи, яким не виповнилось 14 років і які не є суб'єктами злочину, це не пояснюється акселерацією. На думку більшості вчених, період акселерації завершився. Сучасні підлітки за відповідними параметрами не відрізняються від підлітків 60-х років;
- певне збільшення питомої ваги дівчат серед злочинців, їх участь у тяжких злочинах (розбійницьких нападах, зґвалтуваннях і навіть вбивствах);

- зниження порогу мотивації при скоєнні злочинів — вчинення вбивств, нанесення тяжких тілесних ушкоджень через невагомий привід, а то й взагалі без приводу, виключна жорстокість окремих злочинів, цинізм;
- поява “нетрадиційних” злочинів (ритуальних вбивств, самотакоплення, вандалізму тощо);
- кількісне й якісне збільшення так званих фонових проявів (немедичне вживання наркотиків, пияцтво, токсикоманія, проституція, небажання займатися суспільно корисною діяльністю, поширення венеричних хвороб і СНІДу);
- збільшення кількості неповнолітніх з психічними відхиленнями від норми, які перебувають у пограничному з неосудністю стані (обмежена осудність);
- дедалі частіше об’єднання неповнолітніх з дорослими злочинцями, які стають керівниками, порадниками і навіть співвиконавцями злочинів;
- підвищення рівня організованості злочинності неповнолітніх, створення кримінальних груп, які досягають кількох десятків членів, з міцною дисципліною й ієрархією, плануванням злочинницької діяльності та розподілом обов’язків.

Кримінальні групи створюються, як правило, не одразу, не на порожньому місці. Спочатку вони мають так званий передкримінальний характер, дедалі більше культивуючи аморальність, фонові прояви. У такому разі кажуть про створення групи кримінального ризику. Її члени баланують на грані скоєння тяжких злочинів. Причому такі групи, як правило, мають корисливу спрямованість (раніше вони значною мірою мали хуліганський характер). Члени таких груп підкоряють свою поведінку спільним корисливим інтересам: де і як добути гроші; готовність до насильницьких дій; пристрасть до наркотиків, спиртного; відвертий цинізм, який виявляється у спільних “приятельках”, груповому сексі, гомосексуальних зв’язках; зневажливе ставлення до суспільства взагалі, до проблем, що стоять перед ним, до проблем окремих людей, у тому числі близьких, а в кінцевому підсумку — до членів своєї групи; бажання будь-що довести власну зверхність, найчастіше шляхом жорстокості, приниження людської гідності, фізичної розправи.

Стосовно кримінологічної характеристики особи неповнолітнього злочинця зауважимо, що їй властиві певні біологічні

та психологічні особливості: брак соціального досвіду, незавершеність формування соціальних установок; підвищена навіюваність, високий рівень конформізму; орієнтація на неформальну групу; прагнення показати себе дорослим, самоствердитись; продемонструвати незалежність, відсутність почуття страху, зневажливе ставлення до небезпеки, кримінальної відповідальності; злочинна “романтика”, готовність “узяти на себе” чужу провину, плазування перед досвідченими злочинцями-рецидивістами; втрата почуття відповідальності перед сім’єю і суспільством за свою поведінку і майбутнє; орієнтування на єдину мить, невігядливу втіху тощо. Гра на цих почуттях робить неповнолітніх здобиччю дорослих злочинців.

До основних належать такі типи неповнолітніх злочинців:

- особи, які взагалі спрямовані позитивно, скоюють злочин з легковажності, через неспідготовленість до правильного виходу із ситуації, що склалася, а також через випадковий збіг обставин;
- особи, яких до злочину призвела ситуація, що виникла в результаті нестійкості загальної спрямованості особи;
- особи з негативною спрямованістю, що не досягла рівня усталеності (це особи з передкримінальним досвідом);
- особи із сформованою стійкою антисоціальною спрямованістю (мають кримінальний досвід).

13.2. Причини й умови скоєння злочинів неповнолітніми

Причини й умови скоєння злочинів неповнолітніми загалом такі самі, що й зумовлюють злочинність дорослих. Це такі самі негативні явища і процеси, що відбуваються у суспільстві на макро- та мікрорівні. Але з урахуванням особи неповнолітнього вони мають певну специфіку, що пов’язана з особливостями соціально негативних потреб та інтересів неповнолітніх правопорушників.

Найхарактернішими властивостями неповнолітніх є їх бажання утвердитись, романтизм, почуття ліктя (згрупованість), інтерес до забороненого “плоду” та ін. Проте головне — напрям цих бажань та інтересів. Дорослі покликані допомагати молоді розвиватись у позитивному напрямі, блокуючи напрямки, що

мають яскраво виражений негативний характер. Це означає, що потрібен послідовний процес виховання підлітка в сім'ї, школі, на виробництві. На жаль, цей процес здійснюється не завжди. А якщо на неповнолітнього справляється явно негативний вплив або його ігнорують як особистість, психологічні якості його як особи набирають антисоціальної спрямованості.

Залежно від ступеня педагогічної занедбаності неповнолітнього антисуспільна поведінка може спочатку виявитися у дрібних правопорушеннях. Проте у процесі поступової криміналізації неповнолітній “губить” мотиви, властиві законослужняному підлітку. Часто-густо залишаючись безкарним, він швидко засвоює злочинний досвід, який за відсутності життєвого досвіду робить з нього злочинця, який за жорстокістю, рішучістю й зухвалістю не поступається, а часом і перевершує дорослого злочинця. У цьому разі переважають такі мотиви, як бажання жити “на широку ногу”, пиячити, вживати наркотики, вести розпусний спосіб життя (хоча часто це виглядає примітивніше, ніж у дорослого злочинця). І переважну більшість корисливих і корисливо-насильницьких злочинів неповнолітні скоюють вже не з “дитячих” мотивів.

Юнацький максималізм у поєднанні з гіперсексуальністю 16–17-річного неповнолітнього призводить до скоєння зґвалтувань, актів насильницького мужолозтва, знущань над жертвою, прагнення вразити оточуючих низістю й підлістю. Буває так, чим страшніше скоєне, тим більшого ореолу дорослості набуває підліток у власних очах і очах найближчого оточення.

Останнім часом у соціології та кримінології поширився термін “саморуйнівна поведінка”: це такий спосіб буття, коли молода людина не зацікавлена у своєму майбутньому, не замислюється над проблемою позитивної самореалізації власного потенціалу, а іде на конфлікт із суспільством, кидає йому виклик.

Така ситуація, безумовно, впливає на традиційні чинники, що зумовлюють злочинність неповнолітніх, тобто негативний розвиток особи підлітка, його криміналізацію. Розглянемо ці чинники детальніше.

Негативний вплив у сім'ї. Сім'я — це перша соціальна структура, де людина перебуває найбільше часу і значною мірою

формується як особистість. Психологи вважають, що вже у п'ять років характер людини сформований принаймні на три чверті з урахуванням успадкованих моментів. Проте риси характеру і біологічна спадщина ще не визначають майбутньої криміналізації особи. Дуже важливо, яку систему соціальних цінностей і на їх фундаменті які потреби вибудує для себе юний громадянин.

Численні дослідження засвідчують, що переважна більшість неповнолітніх злочинців виховувались у неблагополучних сім'ях. На практиці це виявляється різнопланово. Часто це загальна атмосфера неповаги батьків одне до одного, до дітей, оточуючих, образливі вирази на адресу близьких, биття дітей, жорстокість до них, демонстративна байдужість, зайнятість батьків власними проблемами, дух цинізму, зажерливості й зазвичай пияцтво одного чи обох батьків. Отже, неблагополучною може бути сім'я, де панує злиденність і сім'я матеріально забезпечена. Саме цим можна пояснити, що біля 12 тис. дітей щороку стають фактичними сиротами при живих батьках (соціальне сирітство). Взагалі нормальної родинної опіки позбавлені з різних причин значна частина дітей.

Зазначимо і такий негативний чинник, як неповна сім'я, здебільшого материнська. Мати змушена працювати, і діти залишаються без її впливу й нагляду. Зрозуміло, ідеться про випадки, коли мати характеризується позитивно. Проте так буває не завжди. Як результат до 40 % неповнолітніх злочинців виїшли з неповних сімей, до 5 % взагалі не мають батьків.

На жаль, кількість сімей, які розпадаються, збільшується. В окремих регіонах України кількість розірваних шлюбів майже дорівнює кількості зареєстрованих. До речі, ця тенденція характерна для багатьох країн світу.

Усе зазначене призводить до того, що дитина почувається в сім'ї непотрібною, чужою, стає жорстокою, шукає контактів поза родиною і на противагу їй, переносить власний негативний досвід і накопичену озлобленість на оточуючих, тим самим висловлюючи помсту суспільству за своє занедбане дитинство.

В американській психології і кримінології розглядувані проблеми досліджуються починаючи з 30-х років ХХ ст. Американський вчений Дж. Баулбі є засновником теорії "патоло-

гії раннього дитинства”. Нині загально визнано, що стосунки між дитиною і батьками є, по суті, найважливішим і чи не єдиним у багатьох випадках джерелом розвитку патології характеру, яка здебільшого не змінюється, а тільки виявляється у процесі впливу на особу навколишнього середовища.

Видатний американський психолог Л. Берковиць зауважує: якщо бажання підлітка блокуються вчителем, хазяїном, представником влади, то ворожість, що виникає як наслідок фрустрації (психічного стресу), спрямовується переважно саме на цих осіб і ні на кого іншого. Якщо ж фрустрація виникає з вини батьків, особливо в період раннього дитинства неповнолітніх, то виникає почуття ворожості, яке поширюється не тільки на батьків, а й на інших людей, у тому числі й на однолітків, друзів. У такому разі для неповнолітнього всі оточуючі є фрустраторами і нікому з них він не довіряє.

Истотний вплив на формування особи неповнолітнього чинять середні навчальні заклади: загальноосвітні школи, професійні училища, технікуми. Проте, на жаль, окремі вчителі мають недостатній рівень культури і професійної підготовки. Вони не мають авторитету серед учнів, часто-густо перебувають під пресом вимог щодо добрих показників. Усе це породжує формалізм у роботі, відмову від індивідуального підходу. Доповнюють картину низька заробітна плата вчителів, відсутність бажання у частини учнів здобувати реальні знання. При цьому висококваліфіковані вчителі переходять до елітних шкіл (ліцеїв, гімназій).

У школі відсутня нова стала концепція освіти й виховання учнів. Усе це відчужує дитину від школи, вона втрачає до неї інтерес, ходить до школи лише під тиском. Багатьох школярів охопив бум збагачення, усі свої сили вони приділяють купівлі й продажу, мають потяг до легких заробітків. Їх поведінка балансує на межі злочинної. Кумирами частини підлітків стають удачливі бізнесмени, які розбагатіли нечесними шляхами, і повії, здебільшого валютні. При цьому успіх у житті, як правило, не пов’язується з необхідністю здобуття знань.

У вкрай скрутному становищі перебуває система професійної освіти. Значну кількість професійних училищ ліквідовано або злито з іншими навчальними закладами, не забезпечено достатнім фінансуванням. Проте там перебувають десятки

тисяч дітей з неблагополучних сімей, таких, які потребують постійного нагляду. Культурне дозвілля, розвиток творчих здібностей, спорт дедалі більше втрачають своє виховне значення, тому що комерціалізуються. До того ж велика кількість пропонованого на ринку розваг і дозвілля — книги, кінофільми тощо — має низькопробний характер. Серед засобів масової інформації найзначніше впливає на неповнолітніх телебачення. На жаль, багато в чому воно несе з собою негативний заряд.

Американський дослідник Ф. Уертхем дійшов висновку, що демонстрування насильства, жорстокості й садизму справляє згубний вплив на молодих людей, які у процесі такої “соціалізації” стають щодалі більшою мірою “телеспрямованими”, тобто характеризуються ворожістю до оточуючих, жорстокістю й відсутністю співчуття. Зниження опору до всього цього у дітей пропорційно кількості передач з елементами насильства, які вони дивляться.

Отже, констатує Ф. Уертхем, засоби масової інформації сприяють формуванню і закріпленню у свідомості підлітків впевненості в тому, що жорстокість, агресивність і сила є найдієвішими регуляторами в міжособистісних стосунках. А це, у свою чергу, не може не збільшувати кількість молодих людей, які не тільки “захоплюються насильством”, а й навіть обожнюють його.

Звичайно, засоби масової інформації не є основною причиною поширення насильства серед неповнолітніх, але зважаючи на цей чинник можна зрозуміти природу розглядуваного соціального і психологічного явища.

На боротьбу з певними негативними явищами, що розвиваються в суспільстві, спрямовані Указ Президента України “Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян” від 27 квітня 1999 р. № 456/99, Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Національної програми патріотичного виховання населення, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних сил суспільства” від 15 вересня 1999 р. № 1697 та інші, відомчі нормативні акти.

У Комплексній програмі профілактики злочинності на 2001–2005 роки (п. 62) передбачається вжиття заходів пере-

орієнтації телебачення з демонстрації культу жорстокості, цинізму і насильства на прищеплення молоді загальнолюдських цінностей, національних духовних традицій.

Однією з причин злочинності неповнолітніх є їх незайнятість. Зазначимо, щодо традиційних чинників незайнятості неповнолітніх, коли сім'я або добре забезпечена, щоб утримувати неповнолітнього, або фактично втратила свій соціальний статус і не має змоги контролювати його поведінку, нині додалося безробіття молоді. Щорічно тисячам випускників середніх шкіл і профучилищ не вдається працевлаштуватись, і багато підприємств відмовляються брати на роботу підлітків. Керівництво професійних училищ подекуди попереджає учнів, що роботою вони не забезпечуватимуться. Не можуть знайти постійної роботи і більшість “відсіяних” зі шкіл. Як результат — майже половина неповнолітніх злочинців ніде не вчилися і не працювали.

Виховний вплив на працюючих підлітків безпосередньо на виробництві недостатній, хоча в окремих місцях профспілки намагаються займатися цим питанням. Для підприємств, багато з яких перебуває у важкому економічному стані, основне завдання сьогодні — вижити й зберегти кістяк кваліфікованих працівників. На жаль, неповнолітніх часто не приймають на роботу. І це незважаючи на те, що у ст. 7 Закону України “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” наголошується: “Держава забезпечує працездатній молоді надання першого робочого місця на строк не менше двох років після завершення або припинення навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах...”

Підлітки, які не відчувають інтересу до себе в сім'ї та школі, тягнуться до неформальних угруповань, до однолітків, з якими проводять більшу частину дозвілля. У підлітковому віці людині властиве підвищене прагнення до спілкування з однолітками, що полегшує її соціалізацію. Знайшовши для себе референтну групу, підліток дуже дорожить своїм становищем у ній. Однак часто-густо він не в змозі критично осмислити ситуацію. Груба сила, цинізм, нахабність, знуцання над слабшими, що іноді пропонує йому така група, він сприймає як еталон поведінки, яку потрібно наслідувати. Авторитетами тут є особи, які вже досягли повноліття, раніше були засуджені (“мають

ходку”). Накопичуване внутрішнє негативне напруження шукає виходу, розрядження. Звідси хуліганство, вандалізм, згвалтування, так звана дозвільна злочинність.

Злочинні угруповання неповнолітніх останнім часом змінюють орієнтацію з насильницької на корисливу і агресивно-корисливу. Відходять у минуле “ідеологічні” розборки, протистояння, набіги, “прикордонні” сутички, уся та боротьба, під час якої задовольнялися звірячі інстинкти. Ситуація швидко “перевиховує” делінквентів. За ті самі вбивства, насильства, погрози зараз можна добре “заробити”. І тут роль дорослих щодо втягнення підлітків у злочинну діяльність прослідковується особливо яскраво.

Колишні угруповання підлітків чисельністю до ста осіб з певними ознаками розрізнення — черепами, металевими відзнаками тощо — втрачають сенс. Створюються мобільні групи з 10–20 осіб, які “працюють” під керівництвом дорослих, хоча в багатьох випадках вони виявляють і власну ініціативу: охорона більш “авторитетних” злочинців, обкладання “податками”, знищення “на замовлення” торговельних наметів, участь у розбійних нападах тощо.

Як і раніше, ці групи мають дисципліновану, скуту страхом розправи організацію, законспіровані, створюють у разі потреби алібі, збирають для допомоги засудженим і їх сім’ям касу з грошей (“общак”) і навіть мають озброєння. Частина гуртів має гастролерський характер: угони автомашин, крадіжки в сільській місцевості та інших місцях.

Багато недоліків спостерігається також у роботі правоохоронних органів і судів у профілактиці злочинності неповнолітніх. Іноді безпідставний лібералізм, своєрідну “данину моді” виявляють судді, коли не беруть під варту при провадженні досудового слідства обвинувачуваних неповнолітніх, які скоїли тяжкі злочини, коли виносять невинувато м’які вирoki, якщо покарання не пов’язане з позбавленням волі, хоча це явно потрібно. Звичайно, треба обережно вирішувати питання про позбавлення волі неповнолітнього, проте окремі злочинці-підлітки виявляються так само небезпечними для суспільства, як і їх дорослі “колеги”. Адже значною мірою всепрощенням породжується рецидивна злочинність неповнолітніх.

Недостатньо ефективно працюють у профілактичному плані окремі підрозділи кримінальної міліції у справах неповнолітніх (КМСН), орієнтуючись здебільшого на розкриття вже скоєних злочинів. Іноді спостерігаються випадки небажання співробітників КМСН утруднювати себе напруженою роботою, неактивності у виявленні підлітків, яких потрібно ставити на облік, невміння виконувати індивідуальну профілактичну роботу, її формалізм. Часто відсутня необхідна взаємодія правоохоронних органів у цій сфері. Що ж до Служби у справах неповнолітніх, то її працівники нині не мають змоги більше часу приділяти профілактичній роботі: не вистачає кадрів і фінансування. Усе зазначене призводить до того, що неповнолітній правопорушник стверджується у своїй безкарності, вважає, що відповідати за нього повинен хто завгодно (батьки, вчителі), але не він особисто.

Зазначимо, що міліція (КМСН та інші служби) значною мірою опинилася сам на сам зі злочинністю неповнолітніх, бо інші державні органи, які працюють з молоддю, тільки розгортають свою роботу або мають обмежені можливості, а громадські організації (інспекції у справах неповнолітніх на громадських засадах, наставники, громадські вихователі, загони юних міліціонерів) у багатьох місцях припинили існування. Комерціалізувалося й перепрофілювало свою роботу товариство “Знання”. До мінімуму знизилось позашкільне правове виховання неповнолітніх. Дійсність же переконує частину підлітків у “доцільності” правового нігілізму, у тому, що порушувати закон вигідніше, ніж дотримуватися його.

13.3. Попередження злочинності неповнолітніх

Показники злочинності неповнолітніх, як і злочинності загалом, значною мірою залежать від соціально-економічного стану у країні. Значне загострення соціально-економічної ситуації потягло за собою поширення злочинності взагалі, у тому числі неповнолітніх. У цих складних умовах держава вживає певних заходів для пом'якшення становища із злочинністю неповнолітніх загальносоціальними засобами. Прийнято низку законів, які захищають інтереси неповнолітніх

і молоді. Зокрема, це закони України “Про державну допомогу сім’ям з дітьми” від 17 листопада 1992 р., “Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні” від 5 лютого 1993 р., “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” від 24 січня 1995 р.*, “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю” від 21 червня 2001 р., “Про охорону дитинства” від 26 квітня 2001 р., “Про попередження насильства в сім’ї” від 15 листопада 2001 р. тощо. Україна 27 лютого 1991 р. ратифікувала Конвенцію ООН 1989 р. “Про права дитини”. Заходи соціального становлення й розвитку молоді фінансуються з коштів державного та місцевих бюджетів, інших незаборонених законодавством джерел. Створено соціальні служби для молоді, що подають молодим людям інформаційну, правову, психолого-педагогічну, медичну та інші форми соціальної допомоги, реалізують різноманітні заходи з метою запобігання негативним явищам у молодіжному середовищі (правопорушенням, алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, проституції тощо). Законодавчо зафіксовані права молоді у сфері працевлаштування (квотування робочих місць на виробництві), форми підтримки підприємницької ініціативи молоді, допомога молоді у сфері житла, освіти, культурного і фізичного розвитку, охорони здоров’я.

Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки містить спеціальний розділ “Мінімізація злочинного впливу на неповнолітніх та молодіжне середовище”. Згідно із цим розділом конкретні виконавці зобов’язані забезпечити своєчасне виявлення неблагополучних сімей, їх облік і систематичну перевірку умов утримання та виховання в них неповнолітніх, надання таким сім’ям адресної допомоги (ст. 48), здійснювати заходи забезпечення зайнятості підлітків, юнаків та дівчат, які не мають постійних доходів і джерел для існування, збереження існуючої мережі державних і громадських інститутів надання соціальної підтримки неповнолітнім, організації їх дозвілля і відпочинку, а також утворення з цією метою центрів соціальної служби для молоді, бюро і центрів надання учням і студентам послуг у працевлаштуванні для роботи у вільний від навчання час і під час канікул (ст. 49), з метою за-

* Згодом в ці закони були внесені суттєві зміни.

побігання негативним проявам серед неповнолітніх, у тому числі пияцтву, наркоманії, дитячій бездоглядності й безпритульності, забезпечити виявлення дітей, які жебракують, вчиняють правопорушення або стали жертвами злочинної діяльності дорослих, проводити спільні оперативно-профілактичні операції (ст. 50) тощо. Розроблено науково обґрунтовані методики лікування від алкоголізму і наркоманії, в обласних центрах створено лікувально-реабілітаційні відділення для неповнолітніх, які зловживають алкоголем, наркотиками, токсичними речовинами.

Місцеві державні адміністрації, органи МВС України вживають заходів щодо захисту системи позашкільних закладів від зазіхань комерційних структур, а саме не допускають вилучення у них приміщень, необґрунтованої їх ліквідації або реорганізації, а також забезпечують створення в кожному мікрорайоні центрів дозвілля для молоді, умов для її розвитку і творчої самореалізації, змістовного відпочинку. Упроваджуються заходи щодо передання спортивних споруд, навчально-тренувальних баз, клубів підприємств, установ і організацій, що перебувають у скрутному фінансовому становищі, до комунальної власності з частковим виділенням асигнувань на їх утримання, у тому числі за рахунок місцевих бюджетів.

Важливе значення має Закон України “Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх” від 24 січня 1995 р. Виходячи з Конституції України і Конвенції ООН про права дитини цей Закон визначає правові основи діяльності органів і служб у справах неповнолітніх та спеціальних установ, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку. Це такі органи і служби:

- Державний Комітет України у справах сім’ї та молоді, служби у справах неповнолітніх на місцях;
- школи і професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
- центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх закладів охорони здоров’я;
- притулки для неповнолітніх служб у справах неповнолітніх;
- суди;

- кримінальна міліція у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ;
- приймальники-розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ;
- виховно-трудова колонія Державного департаменту України з питань виконання покарань.

До основних завдань Державного Комітету України у справах сім'ї та молоді й служб у справах неповнолітніх належать такі:

- розробка і впровадження самостійно або разом з відповідними органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, громадськими організаціями заходів щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, запобігання вчиненню ними правопорушень; контроль за виконанням цих заходів;
- координація зусиль органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності у вирішенні питань соціального захисту неповнолітніх і організації робіт, пов'язаних із запобіганням бездоглядності, правопорушенням серед них;
- здійснення контролю за умовами утримання і виховання неповнолітніх у спеціальних установах для неповнолітніх, організація виховної роботи в навчальних закладах і за місцем проживання;
- здійснення контролю за дотриманням законодавства про працю неповнолітніх на підприємствах і в організаціях незалежно від форми власності;
- ведення державної статистики щодо неповнолітніх згідно із законодавством України і міжнародними стандартами;
- подання органам виконавчої влади, місцевого самоврядування, підприємствам, установам та організаціям незалежно від форми власності, громадським організаціям, окремим громадянам практичної і методичної допомоги, консультацій з питань соціального захисту і профілактики правопорушень серед неповнолітніх.

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх виконує роботу, пов'язану із запобіганням правопорушень неповнолітніх,

і виявляє причини й умови, що сприяють вчиненню ними злочинів, вживає заходів щодо їх усунення, бере участь у правовому вихованні неповнолітніх; веде профілактичний облік неповнолітніх: звільнених з місць позбавлення волі, засуджених, але стосовно яких виконання вироку про позбавлення волі відстрочено, а також засуджених умовно або до виправних робіт, обвинувачуваних у вчиненні злочину і не взятих під варту під час попереднього слідства; які вчинили злочин, але звільнені від кримінальної відповідальності у зв'язку із застосуванням заходів громадського впливу, акта про амністію; до яких застосовано примусові заходи виховного характеру, а також тих, які вчинили суспільно небезпечні дії до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, звільнених із спеціальних навчально-виховних закладів, та яким встановлено діагноз "наркоманія".

Кримінальна міліція у справах неповнолітніх виявляє також дорослих, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, проституцію, пияцтво і жебрацтво; надсилає до відповідних служб у справах неповнолітніх відомості про неповнолітніх, які повернулися зі шкіл і професійних училищ соціальної реабілітації, вчинили правопорушення, за яке застосовано заходи громадського впливу або адміністративні стягнення, вживають спиртні напої або допускають немедичне вживання наркотичних і одурманюючих засобів, у віці до 16 років систематично самовільно залишають сім'ю або спеціальні навчально-виховні заклади, для взяття їх на облік і проведення з ними профілактичної роботи, а також інформує відповідні служби про необхідність застосування до них заходів впливу або захисту; подає допомогу органам освіти і охорони здоров'я в підготовці відповідних документів щодо оформлення особових справ неповнолітніх, які направляються до шкіл і професійних училищ соціальної реабілітації.

Ця служба постійно контактує з усіма іншими службами органів внутрішніх справ, особливо з карним розшуком і службою дільничих інспекторів міліції. Крім того, КМСН здійснює свою діяльність у тісній взаємодії з іншими правоохоронними органами, а також із державним Комітетом України у справах сім'ї і молоді, Міністерством освіти і науки України, МОЗ України та їх органами на місцях, надсилає їм у разі по-

треби пропозиції щодо поліпшення соціального захисту неповнолітніх і профілактики правопорушень серед них, а також про усунення недоліків у цій роботі.

В органах внутрішніх справ усі функціональні підрозділи, а не лише кримінальна міліція у справах неповнолітніх повинні активно займатися профілактикою правопорушень неповнолітніх. Конкретні завдання визначені відповідно до напрямів їх роботи. Керівники підрозділів органів внутрішніх справ повинні включати питання профілактики правопорушень серед неповнолітніх окремим розділом у плани роботи на звітний період, забезпечувати контроль за діяльністю підлеглих у цьому напрямі, вживати заходів щодо підвищення їх професійної майстерності.

Слідчі підрозділи повинні виявляти причини й умови, які сприяють скоєнню злочинів неповнолітніми, вживати заходів щодо їх усунення, всебічно з'ясовувати відомості про особи правопорушників та інформувати про них кримінальну міліцію у справах неповнолітніх, спільно з нею готувати і направляти в заінтересовані відомства узагальнені подання з цих питань.

Важливе профілактичне значення мають зміни і доповнення, внесені у грудні 1993 р. у кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство України. Так, згідно з КПК України, встановивши у кримінальній справі, що суспільно небезпечне діяння вчинене особою у віці від одинадцяти років і до виповнення віку, з якого можлива кримінальна відповідальність, слідчий виносить мотивовану постанову про її закриття та застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру. Справа разом з постановою направляється прокурору (ст. 7–3 КПК України). Прокурор може прийняти рішення про направлення справи до суду для застосування примусових заходів виховного характеру (ст. 232–1 КПК України). Такі заходи можуть бути застосовані судом до осіб, які вчинили суспільно небезпечне діяння після досягнення 11 років (ч. 2 ст. 97, 105 КК України).

Важливість зазначених законодавчих положень полягає в такому:

- вони зобов'язують правоохоронні органи ретельно досліджувати кожний факт вчинення малолітнім, який не досяг віку кримінальної відповідальності (від 11 до 14 років),

суспільно небезпечного діяння (як правило, тяжкого: вбивство, зґвалтування, розбійний напад тощо), чого раніше не робилося. Водночас розслідування і розгляд справи зобов'язують слідчого, прокурора, суд згідно зі ст. 23 КПК України виявляти причини й умови вчиненого, насамперед вплив конкретних осіб, які досягли віку кримінальної відповідальності. Це дає підстави для внесення відповідних подань (винесення постанов) про вжиття заходів усунення цих причин і умов, у тому числі про притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які втягнули малолітнього у вчинення суспільно небезпечного діяння;

- розслідування і розгляд справи в суді справляють істотний вплив на порушника (за певних умов він навіть може бути поміщений у приймальник-розподільник для неповнолітніх на строк до 30 діб);
- розслідування кримінальної справи дає можливість встановити повний облік зазначених випадків, узагальнювати їх з метою розробки дієвих методів профілактики, внесення обґрунтованих пропозицій у владні й інші інстанції;
- новий порядок зміцнює законність при вирішенні таких справ, надає їм авторитет судового рішення.

Співробітники кожного органу внутрішніх справ вивчають криміногенну інформацію відносно неповнолітніх на території, яку обслуговують, аналізують злочинність і правопорушення в динаміці й територіальному розрізі. На основі проведених досліджень складають план заходів щодо загальної та індивідуальної профілактики правопорушень, надсилають відповідні повідомлення в державні структури, адміністрацію установ, навчальних закладів і підприємств. Такий план є розділом загального плану роботи міського (районного) органу внутрішніх справ.

Органи внутрішніх справ тісно взаємодіють з багатьма суб'єктами, які мають відношення до підлітків: навчальними закладами, адміністраціями підприємств, військкоматами, засобами масової інформації, а також органами суду, прокуратури, виховно-трудовами колоніями. Останнім часом поширився такий, запозичений у поліції США захід, як організація відвідування неблагополучними підлітками виховно-трудових

колоній, де для них влаштовуються зустрічі із засудженими, які стали на шлях виправлення.

До заходів загальної профілактики можна віднести рейди з відвідуванням місць підвищеної криміногенності, правову пропаганду серед підлітків та їх батьків. Міністерство внутрішніх справ України спільно з громадськістю щорічно проводить профілактичні операції “Підліток”, “Канікули” та ін.

До заходів загальної профілактики необхідно ширше залучати представників громадськості (батьків, осіб, які можуть бути вихователями підлітків-правопорушників), актив позаштатних співробітників (членів ДНД, студентів технікумів і вищих навчальних закладів, особливо педагогічних, юридичних, органів внутрішніх справ). На жаль, останнім часом їх кількість значно зменшилась. Ось чому керівництво МВС України вимагає від усіх підрозділів відбудувати на нових засадах тісний зв’язок з широкими верствами населення. Без цього профілактична робота з підлітками не дасть бажаних результатів.

Серед профілактичних заходів у середніх навчальних закладах основними є такі:

- відпрацювання навчального закладу (протягом двох-трьох днів співробітники органів внутрішніх справ, представники громадськості вивчають контингент учнів, контактують з вчителями, виступають з лекціями, проводять уроки, індивідуальні бесіди, перевіряють відвідування уроків, спілкуються з батьками тощо);
- операція “Урок” (у денний час — з 9 до 14 години — ті ж особи відвідують місця підвищеної криміногенності — сквери, покинуті будівлі, звалища тощо), а також розважальні заклади з метою виявлення безнаглядних дітей, а також тих, хто не пішов до школи, займається дрібною спекуляцією, миттям автомашин на вулицях; доставляють підлітків до КМСН, проводять з ними виховну роботу, за наявності підстав беруть на облік);
- “батьківський патруль” (обхід батьків-чоловіків разом із співробітником КМСН у вечірній час мікрорайону для виявлення серед порушників громадського порядку підлітків і впливу на них);
- проведення тематичних вечорів “Суд над горілкою”, «Страхіття під назвою “наркотик”» із запрошенням бать-

ків, перевихованих правопорушників, лікарів, а також демонстрація науково-популярних кінофільмів;

- введення (за прикладом США) посади заступника начальника навчального закладу з профілактики злочинів і охоронців (штатних або за гроші батьків).

Особливу увагу співробітники КМСН повинні приділяти особам, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, привчають до вживання алкоголю, наркотиків, одурманюючих засобів, викривати їх і притягувати до кримінальної відповідальності.

З поставленим на облік контингентом підлітків співробітники КМСН ведуть індивідуально-профілактичну роботу виходячи зі своїх прав і обов'язків, зафіксованих у Положенні про КМСН. До цієї роботи залучаються педагоги, лікарі, психологи, батьки. Потрібно своєчасно вживати заходів до батьків, які негативно впливають на підлітків (аж до позбавлення їх батьківських прав).

Необхідно також виконувати профілактичну роботу з урахуванням злочинів, скоєних неповнолітніми, усуваючи причини й умови, що сприяли цьому. Тут вирішальну роль повинен відігравати слідчий. Важливою проблемою є профілактика рецидивної злочинності неповнолітніх. В індивідуальній роботі слід використовувати методи переконання, примусу, контролю, подання допомоги у вирішенні складних життєвих ситуацій.

Загалом залежно від об'єкта індивідуальної профілактики (ступеня педагогічної занедбаності підлітка) розглядувану роботу можна поділити на чотири види:

- рання профілактика — заходи переконання, подання допомоги неповнолітньому, який опинився у несприятливих життєвих умовах і вчиняє правопорушення некримінального характеру;
- безпосередня профілактика — комплекс заходів на передкримінальній стадії виявлення умислу на злочин;
- запобігання злочинам на стадії їх готування;
- запобігання рецидивним проявам з боку неповнолітніх, які були раніше засуджені.

Контрольні питання

- 1. Поняття злочинності неповнолітніх.*
- 2. Структура злочинності неповнолітніх.*
- 3. Особливості й тенденції злочинності неповнолітніх.*
- 4. Особливості особи неповнолітнього злочинця і його типологія.*
- 5. Обставини, що сприяють криміналізації неповнолітніх.*
- 6. Негативний вплив на неповнолітнього в сім'ї як найважливіша причина патології його соціального становлення.*
- 7. Вплив недоліків навчально-виховного процесу в навчальних закладах на злочинність неповнолітніх.*
- 8. Роль засобів масової інформації в негативному становленні особи неповнолітнього.*
- 9. Значення негативно спрямованої референтної групи для криміналізації неповнолітнього.*
- 10. Основні законодавчі акти, спрямовані на профілактику правопорушень неповнолітніх.*
- 11. Основні напрями профілактичної роботи з неповнолітніми.*

Тема | **КРИМІНОЛОГІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА
І ПОПЕРЕДЖЕННЯ
ЖІНОЧОЇ ЗЛОЧИННОСТІ***

14

1. *Кримінологічна характеристика злочинів, які скоюють жінки.*
2. *Причини й умови вчинення злочинів жінками.*
3. *Кримінологічні проблеми проституції.*
4. *Попередження жіночої злочинності й проституції.*

14.1. Кримінологічна характеристика злочинів, які скоюють жінки

Хоча жіноча злочинність в жодному суспільстві не має домінуючого характеру, її дослідження є важливою кримінологічною проблемою. І насамперед тому, що рівень і структура цього виду злочинності значною мірою є показниками морального здоров'я суспільства, індикаторами його духовності, ставлення до основних людських цінностей.

Злочинність жінок тісно пов'язана із загальною злочинністю, особливо неповнолітніх. Разом з тим вона має певні особливості, які визначаються соціально-психологічним і біологічним статусом жінки.

Від злочинності чоловіків, яка домінує практично в усіх показниках загальної злочинності, жіноча злочинність відрізняється кількісними показниками, особливостями структури і характеру злочинів, роллю жінок у злочинах, вчинених разом з чоловіками, способами і знаряддями вчинення злочинів.

Починаючи з 90-х років показник жіночої злочинності (як і багатьох інших видів злочинності) різко підвищився з піком у 1996 р. і поступово знизився в наступні роки.

* Див. також: *Ю. В. Александров. Кримінологічна характеристика та попередження жіночої злочинності // Кримінологія і профілактика злочинів. — К., 2000. — С. 83–91.*

Частка жіночої злочинності серед злочинності загальної поступово збільшувалась, але потім повернулась до показників 90-х років (1990 р. — 14,5 %, 1996 р. — 17,5 %, 2001 р. — 13,5 %). У США частка жіночої злочинності становить близько 17 %, у Німеччині й Нідерландах — близько 25 %.

Жіноча злочинність відрізняється від чоловічої й за якісними показниками. Можна назвати дві сфери суспільного життя, де жіноче злочинне “прикладання зусиль” є виразнішим. По-перше, це сфера побуту, де жінок здебільшого штовхають до злочину негативні обставини сімейно-шлюбних, родинних і сусідських відносин. У цій сфері жінки здебільшого вчиняють насильницькі злочини: вбивства, у тому числі й власної новонародженої дитини, заподіяння тілесних ушкоджень, хуліганство тощо.

По-друге, це сфера, де жінка працює, виконує професійні функції, пов’язані з можливістю вільного доступу до матеріальних цінностей. Здебільшого це галузі торгівлі, громадського харчування, сільського господарства, легкої та харчової промисловості. Тут жінки найчастіше скоюють такі корисливі злочини, як викрадення майна шляхом крадіжок, привласнення, розтрата, або зловживання службовим становищем, обман покупців і замовників.

Поширення останнім часом впливу жінок у господарській діяльності призвело до збільшення кількості службових злочинів, насамперед зловживання владою або службовим становищем, службова недбалість, одержання хабара.

Згідно зі статистичними даними, кількість злочинів, які вчиняють жінки у названих сферах, приблизно однакова. Жінки скоюють також чимало крадіжок особистого майна. Характерним злочином серед жінок є шахрайство. Щодо корисливо-насильницьких злочинів (вбивства з корисливих мотивів, грабежі, розбійні напади), то вони не характерні для жінок, особливо в суто жіночому “виконанні”, але останнім часом їх кількість збільшується, причому спостерігаються випадки вчинення таких злочинів з особливою жорстокістю.

Останнім часом у зв’язку із значним поширенням жіночої проституції на тлі загального зниження моральності збільшилась також кількість жінок, які притягуються до відповідальності за зараження іншої особи ВІЛ-інфекцією, венеричними хворобами, а також вбивство власної новонародженої дитини.

Переважна більшість жінок-злочинців мешкають у містах. У сільській місцевості жінки найчастіше вчиняють крадіжки й наносять тілесні ушкодження. Жінки, які входять у змішану злочинну групу, здебільшого займають у ній другорядне становище. Вони виконують ролі, пов'язані з переховуванням злочинців, знарядь і засобів вчинення злочину, предметів, здобутих злочинним шляхом, відіграють роль навідниць, відвертальниць уваги потерпілих тощо. Однак кількість жінок у змішаних групах має тенденцію до збільшення, причому злочинна роль жінок подекуди стає вагомішою, а в окремих випадках вирішальною (скажімо, жінка-керівник злочинної групи або організатор зґвалтування, розбійного нападу).

Показник жіночого рецидиву не менш вагомий, ніж чоловічого. Ресоціалізація жінок-рецидивісток важча, ніж чоловіків. Чоловіки вдвічі частіше кидають засуджених до позбавлення волі жінок, ніж навпаки. Причому таке явище спостерігається навіть тоді, коли чоловіки користувалися злочинною здобиччю жінок.

Багато жінок-повій одночасно є злодійками, продавцями наркотиків, заманювачками чоловіків у місця, де їх грабують спілльники. Зауважимо, що суди, вирішуючи долю жінок-злодіжок, загалом ставляться до них м'якше, ніж до чоловіків, і тому у більшості справ про нетяжкі злочини жінок звільняють від кримінальної відповідальності й покарання. Особливо це стосується вагітних жінок і таких, хто має малолітніх дітей.

Отже, до особливостей жіночої злочинності належать:

- відносно невелика її питома вага в загальній злочинності;
- вужча “ділянка роботи” порівняно з чоловічою злочинністю;
- менша суспільна небезпека; проте ця тенденція змінюється, оскільки збільшується кількість тяжких злочинів, які вчиняють жінки, і підвищується їх кримінальна роль у змішаній злочинності;
- як і злочинність загалом, злочинність серед жінок “молодшає”, тобто збільшується відсоток злочинів, скоєних неповнолітніми або молоддю жіночої статі.

14.2. Причини і умови вчинення злочинів жінками

В історичному плані розрізняють такі теорії жіночої злочинності: моралістичні, антропологічні (біологічні) і соціоло-

гічні. Дві перші були поширені в минулі століття, нині домінує третя.

Моралістична теорія виходила з того, що жінка здатна на злочинні вчинки з часів Єви. Німецькі інквізитори Шпренгер і Інститоріс писали у “Молоті відьом” (XV ст.): “як через брак розуму жінки скоріше за чоловіків відступають од віри, так і через свої незвичайні афекти і пристрасті вони більш активно шукають, вигадують і здійснюють свою помсту за допомогою чар або іншими способами. Тому немає нічого дивного в тому, що серед жінок так багато відьом”.

Антропологічна (біологічна) теорія причини неповноцінності жінки вбачала в її біологічних особливостях. Ч. Ломброзо у творі “Жінка злодійка й повія” (кінець XIX ст.) писав, що “у жінки порівняно з чоловіком визначається відповідний дитині розвиток”. Звідси він дійшов висновку, що жінка більшою мірою схильна до злочинів, ніж чоловік (до жіночих злочинів він зарахував і проституцію).

До речі зауважимо, що проведеними у США і Канаді дослідженнями доведено, що ділянки мозку, які “керують” вищою інтелектуальною активністю, у жінок приблизно на 11 % мають більше клітин (нейронів), ніж у чоловіків.

Цим пояснюється, наприклад, такий відомий факт, що школярки і студентки краще і швидше засвоюють навчальний матеріал, ніж хлопчачки того самого віку.

Загальне визнання у XX ст. примату соціальних чинників у детермінантах злочинності повною мірою відобразилось і на жіночій злочинності, хоча притаманні жінкам особливі біологічні чинники відкидати не можна. Саме соціальні чинники насамперед визначають зазначені відмінності у жіночій і чоловічій злочинності. І річ тут не у переважаючій буцімто духовності жінок. Повинно йтися про відмінність, яка історично склалася в житті й соціальних ролях жінок і чоловіків, що цілком послідовно відбивається і на формуванні відмінностей в їх поведінці, у тому числі у сфері протиправних чинників.

Розглянемо особливості чинників, що впливають на злочинність жінок сьогодні [2]. Характерний для XX ст. і дотепер процес емансипації жінок поруч з позитивними має й негативні аспекти. Жінки втрачають властивий їм раніше соціальний статус, дедалі частіше опановують чоловічі професії (армія, по-

ліція, політика, спорт тощо), у зв'язку з чим багато з них не можуть (або не хочуть) вести сімейне господарство і виховувати дітей. Чоловіки ж традиційно не воліють братися за господарські справи в родині. Маскулінізація жінок призводить до появи у них чоловічої психології, що штовхає певну їх частину до “чоловічих” злочинів (вбивства, нанесення тілесних ушкоджень, шахрайство, грабежі, розбої). Розширення кола активного втручання жінок у соціальне життя підвищує їх частку в таких злочинах, як службові, господарські, майнові.

Збільшення чоловічих рис у характері жінок дедалі ширше втягує їх неодружену частину у статеве життя, часто безладне, зловживання алкоголем (кожна десята жінка), тютюном (кожна п'ята), наркотиками, які значно швидше, ніж у чоловіків, призводять до залежності від них при гірших показниках довилковування. Ці чинники сприяють становленню частини жінок на шлях злочинності і проституції. Так, 30 % злочинів жінки вчиняють у нетверезому стані. Часто жінка стає “повноправним” учасником протиправних дій чоловіків, а подекуди навіть організовує й очолює такі дії. (Наприклад, Любов С. у Києві створила організовану групу вбивць. Особисто брала участь у вбивстві чотирьох чоловіків. Підручні боялися її більше, ніж суду. Мала прізвисько “Леді смерть”).

До речі, цікаві процеси спостерігаються в італійській мафії. За останні роки сотні її босів заарештовані й засуджені. І тепер кланами керують переважно їх жінки — “хрещені матері”. Головне полягає в тому, що ці “босині” діють не гірше від своїх чоловіків, і тому мафіозні “маси” визнають їх і не мають заперечень проти їх керівництва.

Водночас вольові якості пересічної жінки м'якші, вона швидше піддається навіюванню, що часто дає змогу чоловікам-злочинцям з її оточення втягувати жінку у кримінальну діяльність, особливо коли це стосується інтересів чоловіка, батька, сина, коханця. При вчиненні посягань на власність жінка здебільшого виправдовується тим, що “всі так роблять” і “жити хочеться не гірше від інших”. Для жінок, які вчиняють крадіжки, шахрайство, характерними є небажання чесно працювати, неорганізований побут, безладне статеве життя. До речі, останнє, як і проституція, міцно пов'язане з жіночою злочинністю взагалі.

Негативні явища спостерігаються і в сім'ї. Її послабленню сприяють потяг жінки до суспільного виробництва, з одного боку, як прояв емансипаційної хвилі, з іншого — як сувора потреба підтримати життєздатність родини, яку не може матеріально забезпечити чоловік, не кажучи вже про родини без чоловіка (майже 15 %). Це відбувається у частині сімей на тлі саморуйнівної поведінки (алкоголь, наркотики тощо) одного, а то й обох членів подружжя.

Усе перелічене призводить до поширення конфліктів у сім'ях, збільшення їх тривалості й агресивності. У сімейних конфліктах підвищується активність саме жінок, їх поведінка часто набирає провокуючого характеру або вони стають “рівноправними” учасниками конфлікту з непередбачуваними наслідками щодо того, хто буде в ньому зрештою злочинцем, а хто жертвою. Кожне сьоме вбивство на сімейно-побутовому ґрунті вчиняють жінки безпосередньо або хтось на їхнє замовлення. Спостерігається також збільшення конфліктів між матір'ю й дітьми, коли вона на них зганяє злобу за “життя, яке не вдалося”. Часто відбувається не просто лайка, а побої й мордування, відмова у годуванні, вигнання з дому. На ґрунті розпачу від самотності, вагітності без чоловіка, через небажання виховувати дитину у складних матеріальних умовах або щоб утримати коханця спостерігаються факти вбивства матерями своїх дітей і не лише новонароджених.

Зазначені негативні явища відбуваються на тлі подальшого зростання конфліктності й агресивності в суспільстві загалом, зниження моралі, посилення напруження і побоювання за майбутнє, подальшого матеріального розшарування суспільства. Це призводить до збільшення кількості жінок так званого психологічного типу “контінію”, коли особа постійно заряджена на конфлікт, негативно ставиться до переважної більшості людей, не має до них ані жалю, ані поваги.

Отже, до основних специфічних причин жіночої злочинності належать такі:

- значно більша і дедалі зростаюча активність жінок у суспільному виробництві й соціальному житті як наслідок емансипації;
- набуття жінками чоловічих рис, “захоплення” керівних позицій (окремі дослідники передрікають настання в недалекому майбутньому ери матриархату);

- значне послаблення основних соціальних інститутів і насамперед сім'ї;
- поширення серед жінок наркоманії, алкоголізму, проституції, бродяжництва;
- вплив на лабільну жіночу психіку зростаючого в суспільстві напруження і конфліктності.

Інші причини жіночої злочинності збігаються з причинами чоловічої злочинності.

Тепер розглянемо біологічні чинники, які можуть негативно впливати на психіку жінки і призвести до протиправної її поведінки. Вони можуть бути умовами певних злочинів, які скоюють жінки, але не мають домінуючого значення. Насамперед це фази менструального циклу, вагітність і післяпологовий період, а також період клімаксу.

Жодні соціальні умови не усувають явищ передменструального синдрому (напруження), коли загострюється емоційний стан жінки; хворобливого стану психіки під час вагітності й після пологів (п. 4 ч. 1 ст. 66 КК України розглядає вчинення злочину жінкою у стані вагітності як обставину, що пом'якшує покарання). До неї не може бути застосовано покарання у вигляді довічного позбавлення волі (ч. 2 ст. 64 КК України) або через клімактеричні зміни у психіці (скажімо, маячіння, ревності). Усе це треба враховувати, оцінюючи злочинну поведінку жінки.

У світовій художній, психологічній і кримінологічній літературі дістали, як нам здається, зайвого поширення твердження про особливу мстивість жінок, які кохали чоловіка й були ним зражені. Такі історичні й літературні приклади відомі, проте не можна вважати, що такі факти мають поширений характер. Так, іноді жінки з істеричними реакціями вважають своїх чоловіків (або коханців) особистою власністю. Їхня зрада тягне жінок до помсти, проте абсолютну більшість останніх цивілізація і страх перед відповідальністю відвертають від злочину. Що ж до випадків помсти покинутих жінок, то їх називають "синдромом Медеї". За першоджерелом зміст п'єси "Медея" (431р. до Р. Х.) великого стародавнього грецького драматурга Еврипіда полягає в тому, що дочка колхідського царя Медея закохалася у ватажка грецького загону Ясона, який прибув до Колхіди за золотим руном. Вона зрадила батькові, через смерть

свого брата допомогла Ясону заволодіти золотим руном і втекла разом з ним. Через деякий час Ясон кинув Медею, щоб одружитися з дочкою царя Коринфу. Медея жорстоко помстилася за зраду: вона вбила царя Коринфу і його доньку, а згодом і своїх двох синів від Ясона.

Здійснюючи індивідуальну профілактичну роботу, слід ураховувати що психіка чоловіка раціональніша і він здатен швидше переключатися з однієї особи й події на інші. Жінка ж частіше “зациклюється” на хворобливих ситуаціях, пов’язаних з особистими стосунками. Серед інших синдромів, які можуть “мати вихід” у злочин, можна назвати синдром “Леді Макбет” (героїня однойменної трагедії Шекспіра). Це так звана фатальна жінка, яка вміє підкоряти чоловіків і для досягнення своєї мети підбурює їх на злочини.

Щодо синдрому “Мюнхаузена”, який зустрічається і серед чоловіків, то йдеться про випадки, коли людина здатна на все заради того, щоб на неї звернули увагу, щоб опинитися в епіцентрі подій, які вона може спровокувати, перейшовши межу закону.

Специфічний для жінки злочин, коли вона робить завідомо неправдиву заяву про її зґвалтування. Причинами цього найчастіше бувають звинувачення колишнього чоловіка (або коханця) з метою його засудження як акт помсти, ревнощів; отримання грошей за рахунок шантажу (“заплатиш — заберу заяву”); примушування взяти шлюб; виправдання своєї вагітності чи аборту (“приховування гріху”); присилування родичів.

14.3. Кримінологічні проблеми проституції

Поняття “проституція” (від лат. *prostitutio* — осквернення, збезчечення) означає продаж свого тіла для задоволення сексуальних бажань. Вважається ще найстародавнішою професією, бо не потребує великих здібностей і вміння. З давніх часів проституцію поділяють на жіночу й чоловічу. Розглянемо проблему жіночої проституції, що значно поширеніша й небезпечніша для суспільства.

Згідно із законодавством під проституцією розуміється систематичне надання сексуальних послуг з метою отримання доходу (ст. 303 КК України).

У сучасному суспільстві проституція вважається аморальною поведінкою. Що ж до її визнання правопорушенням існують різні погляди: від визнання її злочином (частина мусульманських країн) до дозволу при дотриманні певних правил зайняття проституцією (так звана регламентація). В Україні систематичне зайняття проституцією вважається злочином (ст. 303 КК України).

Слід визнати, що проституція є одним з найтісніше пов'язаних із злочинністю фонових явищ. Вони значною мірою зумовлюють одне одного. По-перше, проституцію як засіб наживи широко використовує злочинність, яка на її основі створює систему сексбізнесу зі звідниками, утримувачами будинків розпусти, сутенерами й охоронцями. По-друге, проститутки (повії) широко використовують як співучасниць крадіжки, грабіжники, вимагачі, шахраї. По-третє, повії й самі вчиняють багато злочинів, передусім крадіжок у клієнтів. По-четверте, для того щоб мати можливість платити повіям і їх господарям, скоюється багато корисливих злочинів. По-п'яте, повії є найактивнішими поширювачами венеричних хвороб і СНІДу. По-шосте, проститутки часто самі стають потерпілими від корисливих і насильницьких злочинів або гинуть під впливом алкоголю чи наркотиків.

Проте основним негативним чинником поширення проституції є значне зниження моралі суспільства. А це означає, що суспільство погоджується з аморалізмом і це безпосередньо негативно впливає на підлітків і молодь. На жаль, нині спостерігається тенденція до збільшення кількості повій і підвищення попиту на них, а наступальної боротьби з цим явищем достатньою мірою не ведеться.

Класифікують повій за категоріями (наприклад, за місцем “роботи”, вартістю послуг):

- валютні (путани), які “працюють” у готелях, ресторанах, барах, театрах і мають стосунки з іноземцями за валюту (проте не гребують і “своїми”). Частина з них має вищу освіту, володіє іноземною мовою, має приємний зовнішній вигляд, як правило, усі “охоплені” сутенерами й рекетерами;
- які “працюють” за кордоном; частина їх виїздить сама, а частину вивозять “організовано” постачальники “живого товару”, іноді їх вивозять обманним шляхом. Для виявлення

бажаючих злочинці використовують оголошення у пресі, рекламні щити тощо. “Організовані” повії за кордоном діють під контролем “своїх” і місцевих сутенерів, “неорганізовані” — на власний ризик;

- “за викликом”, тобто які “працюють” під керівництвом “секс-бригади”, яка поставляє їх у певне місце на замовлення і “прикриває”, тобто збирає платню, захищає від мордувань тощо.

Перелічені категорії можна умовно зарахувати до вищих верств світу повій. Нижчими є повії вокзальні (місцеві й заїжджі), які “промишляють” на автостадах, у кемпінгах (так звані плечові). На найнижчому щаблі перебувають вуличні повії, здебільшого алкоголички, наркоманки, тобто покидьки суспільства.

У сучасних умовах на шлях проституції жінки стають з різних причин. Іноді до цього жінок штовхає скрутне матеріальне становище (матері-одиначки з малим заробітком, через тяжку хворобу когось із членів незаможної родини тощо). Відомі випадки примусу з боку злочинців. Але навіть за умов сьогодення не ці чинники зумовлюють проституцію як соціальне явище.

Рівень проституції, яка, як і злочинність, є постійним супутником цивілізації, багато в чому залежить від морального стану суспільства. Це спотворені погляди на поняття честі, гідності, на ставлення суспільства до себе і своєї “професії”, коли для жінки стає привабливішим заробляння грошей у такий спосіб. Значну частину повій їх спосіб життя засмоктує й робить психічно залежними так само, як алкоголь або наркотики.

Звичайно, проституцію стимулюють також розшарування суспільства, поява чоловіків, які здатні витратити на повій великі гроші; недостатня боротьба з цим явищем правоохоронних органів; можливість для повії дивитись на жінок, які чесно працюють, як на людей жалюгідних, не здатних “проявити” себе у вирі життя.

14.4. Попередження жіночої злочинності й проституції

Без сумніву профілактика правопорушень з боку жінок буде ефективною лише тоді, коли жіноча доля, жіночі проблеми

стануть головними в державі й суспільстві. Нагально потрібно розробити і втілити в життя дійові програми допомоги сім'ї, материнству й дитинству. Держава це розуміє, але скрутний економічний стан, соціальна напруженість не дають фактичної змоги реалізувати такі програми, хоча певні кроки щодо цього робляться. В основу таких програм повинні закладатися загальносоціальні заходи.

Кабінет Міністрів України постановою № 479 від 6 травня 2001 р. затвердив Національний план дій щодо поліпшення становища жінок і сприяння провадженню гендерної рівності в суспільстві на 2001–2005 роки.

Ця постанова зазначає, що в галузях економіки зайнято понад 6,5 млн жінок. Водночас серед безробітних частка жінок становить 60 %, серед звільнених — 62,6 %, а при прийнятті на роботу — 45 %. Рівень середньої заробітної плати жінок становить 73 % середньої заробітної плати чоловіків. Значних масштабів набули проблеми насильства в сім'ї, торгівля й вивезення жінок за кордон з метою сексуальної експлуатації.

У згаданому Плані передбачений комплекс пріоритетних і першочергових заходів на 2001–2005 роки. Щодо поліпшення становища жінок, зокрема, передбачається реалізувати на всеукраїнському та регіональному рівнях такі програми: “Велика родина”, “Моя власна справа”, “Сільська жінка”, “Жінки малих міст”.

Реалізація запланованих заходів сприятиме розв'язанню комплексу соціально-економічних проблем щодо становища жінок.

Як засвідчують соціологічні дослідження, більшість працюючих жінок, не заперечуючи проти емансипації як такої, погодилися б залишити роботу і присвятити себе сім'ї, якби мали для цього матеріальну можливість. Жінкам, які мають дітей, але бажають працювати, має бути надана можливість працювати скорочений робочий день без зниження заробітної платні. Матерям-одиначкам і багатодітним сім'ям необхідно подавати матеріальну допомогу у значно більших розмірах.

Потребує розробки концепція виховання дітей і особливо дівчат. В її основу повинна бути покладена моральність і порядність. Без оголошення рішучої боротьби з аморалізмом, пропагандою вседозволяючої сексуальності й насильства, які значною

мірою панують нині в духовній сфері суспільства, не може бути й мови про нормальне виховання підростаючого покоління. У зазначеній концепції потрібний чіткий і розумний розподіл форм, методів і кінцевої мети виховання хлопчиків і дівчат. Властиві їм від природи особливості фізичної і психічної структури мають не нівелюватись, а повністю використовуватися для досягнення мети виховання. Можливо, доцільно повернутися до ідеї роздільного навчання у школі дітей різної статі.

Розвіювання образу повії як привабливого для жінки — важливе завдання засобів масової інформації, усіх, хто займається вихованням. Нині ж спостерігається відсторонений погляд на цю проблему, а подекуди відбувається приховане милування “найстародавнішою професією”. На поширення проституції націлені пропозиції, які закликають до її легалізації, завдяки якій держава бущітмо отримуватиме надзвичайні доходи у вигляді податків. Суспільство повинно боротися з такими про-
роями. Треба позитивно оцінити встановлення в новому Кримінальному Кодексі України кримінальної відповідальності за систематичне зайняття проституцією.

Зауважимо, що Кабінет Міністрів України своєю постановою від 25 вересня 1999 р. № 1768 затвердив Програму запобігання торгівлі жінками і дітьми.

Необхідно рішуче змінити ставлення до боротьби із секс-бізнесом, який наживається на проституції. Нове кримінальне законодавство за прикладом багатьох країн світу створило систему норм, які передбачають відповідальність усіх, хто прямо чи опосередковано паразитує на проституції (ст. 301–303 КК України). Потрібно створити повноцінну службу у структурі карного розшуку міліції і перші кроки в цьому напрямі вже зроблені.

Гуманними є положення нового Кримінального Кодексу України про звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей. У разі призначення покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі вагітним жінкам або жінкам, які мають дітей віком до семи років, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п’яти років за тяжкі й особливо тяжкі злочини, суд може звільнити таких засуджених від відбування як основного, так і додаткового покарання з встановленням іспитового строку в межах строку, на який згідно із законом жінку може бути звільнено від роботи у зв’язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною семирічного віку (ч. 1 ст. 79 КК України).

Засуджених до обмеження волі або до позбавлення волі жінок, які стали вагітними або народили дітей під час відбування покарання, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі й особливо тяжкі злочини, суд може звільнити від відбування покарання в межах строку, на який згідно із законом жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною трирічного віку (ч. 1 ст. 83 КК України).

Безсумнівно, потребують теоретичної й практичної розробки методи групової та індивідуальної профілактичної роботи з жінками різного віку як тих, від кого можна очікувати вчинення злочину, так і тих, кого вже було засуджено і звільнено від відбування покарання.

Важливого значення набуває виховна робота із засудженими жінками до позбавлення і обмеження волі з метою зниження рецидиву. Потрібно впровадити комплексну систему психолого-педагогічного впливу на засуджених із застосуванням аутогенних тренувань, індивідуальних програм самовиховання, занять у споріднених групах, семінарів, бесід, вікторин, лекцій з правових та інших питань. Завдання цих заходів мають полягати в самопізнанні засуджених, їх умінні володіти власними емоціями, прагненні до вдосконалення, формуванні почуття впевненості у собі, створенні позитивних установок. Усе це сприятиме ресоціалізації особи засудженої жінки, потягу до переосмислення власної особистості й шляху свого подальшого життя. А в основу всієї роботи мають бути покладені повага, чуйність і доброта.

Контрольні питання

- 1. Структура жіночої злочинності.*
- 2. Особливості й тенденції жіночої злочинності.*
- 3. Причини і умови жіночої злочинності.*
- 4. Синдроми (комплекси) “Медеї”, “Леді Макбет”, “Мюнхгаузена”.*
- 5. Кримінологічні проблеми проституції.*
- 6. Класифікація повій.*
- 7. Попередження жіночої злочинності і проституції.*

Тема
15

**КРИМІНОЛОГІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА
І ПОПЕРЕДЖЕННЯ
РЕЦИДИВНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ**

1. Кримінологічна характеристика рецидивної злочинності й злочинця-рецидивіста.
2. Причини й умови рецидивної злочинності.
3. Профілактика рецидивної злочинності.

**15.1. Кримінологічна характеристика
рецидивної злочинності й злочинця-рецидивіста**

Слово “рецидив” походить від латинського *recidivus* — повернення, повторення явища після того, як воно нібито зникло.

Кримінальний кодекс України визначає **рецидив злочинів** як вчинення нового умисного злочину особою, яка має судимість за умисний злочин (ст. 34). У ньому зазначається також, що рецидив злочинів враховується при кваліфікації злочинів і призначенні покарання, при вирішенні питання про можливість звільнення від кримінальної відповідальності й покарання у передбачених законом випадках (ст. 35).

Саме окреслені в наведеному визначенні особи визнаються рецидивістами, а сукупність вчинених ними злочинів — рецидивною злочинністю.

Ці особи і вчинені ними злочини становлять предмет дослідження у кримінології рецидивної злочинності. Цей вид злочинності пов’язаний із вчиненням особою одного й більше умисних злочинів у разі наявності судимості за хоча б один умисний злочин (так званий легальний рецидив (від лат. *lex* — закон), тобто оцінюваний на основі визначення у кримінальному законі).

Отже, ідеться про такі категорії осіб, що були засуджені за вчинення будь-якого умисного злочину до будь-якого виду і розміру покарання і які знову вчинили будь-який умисний зло-

чин: ще до початку відбування покарання; під час відбування покарання; після відбування покарання, але до погашення чи зняття судимості.

Зрозуміло, рецидивіст небезпечніший, ніж первісний злочинець, бо вчинивши після засудження за умисний злочин новий умисний злочин, він тим самим довів, що покарання і здійснювані щодо нього виховні заходи не дали позитивних результатів; вибудовується певна лінія його поведінки, що має антисоціальний характер при збільшенні небезпеки для суспільства.

Разом з тим проблема рецидиву загалом і боротьби з ним ширша, ніж проблема рецидиву легального. Для кримінології в інтересах профілактики злочинів становлять інтерес дослідження осіб, які вчинили повторні злочини до того, як були притягнуті до кримінальної відповідальності й засуджені.

Із вчиненням нових повторних злочинів підвищується суспільна небезпека таких осіб. Окремі з них стають професійними злочинцями, жодного разу не піддаючись покаранню: наприклад, окремі кишенькові злодії.

До речі, це враховує й кримінальне право, визначаючи підвищене покарання незалежно від наявності попередньої судимості (наприклад, повторне вбивство — п. 13 ч. 2 ст. 115 КК України, повторне зґвалтування — ч. 2 ст. 152 КК України). Таку повторність без наявності судимості в теорії називають *фактичним рецидивом*.

Як бачимо, іноді фактичний рецидив має також кримінально-правове значення. Ось чому у кримінальній статистичній звітності (картка форми № 2 на особу, яка вчинила злочин) містяться пункти, що передбачають облік осіб, які є як легальними, так і фактичними рецидивістами.

Заслужовують на увагу і такі випадки фактичного рецидиву, коли особа вчиняє новий злочин після звільнення її від кримінальної відповідальності за попередній злочин на підставі ст. 45–49 КК України.

За межі легального рецидиву виходять також випадки вчинення нового злочину особою, у якої попередню судимість знято або погашено.

Розглянемо окремо кримінологічну проблему легального рецидиву, бо тільки він має таку важливу особливість, що особа,

яка була судима за попередній умисний злочин, умисно вчиняє новий злочин, що знаменує недосягнення відносно неї мети покарання. І саме така рецидивна злочинність становить особливу підвищену суспільну небезпеку.

Отже, проблема рецидивної злочинності багатопланова, тобто має кримінально-правовий, кримінально-процесуальний, кримінологічний і кримінально-виконавчий аспекти. Рецидивна злочинність, як і злочинність взагалі, є загальносоціальною проблемою суспільства.

У кримінологічній теорії і практиці розрізняють рецидиви загальний (вчинення різнорідних злочинів: вбивство і крадіжка, зґвалтування і хуліганство), спеціальний (вчинення тотожних або однорідних злочинів: крадіжка і крадіжка, грабіж і вимагання), однократний (повторна судимість) і багатократний (три і більше судимостей).

Дуже важливим є поняття **пенітенціарного рецидиву** (від лат. *poenitentarius* — спокутливий, виправний), тобто вчинення нового умисного злочину після або під час відбування покарання у вигляді обмеження чи позбавлення волі за попередній умисний злочин. Саме ця категорія рецидивістів, як правило, найнебезпечніша.

Сукупність рецидивних злочинів (легальний рецидив), що вчинені в державі (або в окремому регіоні) у певний період часу, створює рецидивну злочинність як складову злочинності взагалі, а тому може виражатись у найважливіших показниках: рівні, структурі, динаміці.

Рівень рецидивної злочинності — це сукупна кількість рецидивних злочинів і рецидивістів, які їх вчинили, за певний період часу в конкретному регіоні або у країні загалом.

Коефіцієнти рецидивної злочинності вимірюються як співвідношення: кількості рецидивних злочинців до чисельності населення; кількості випадків рецидивної злочинності до злочинності взагалі; кількості рецидивістів серед виявлених злочинців взагалі; кількості рецидивістів серед злочинців окремих категорій.

У структурі рецидивної злочинності розрізняють такі показники:

- за кількістю попередніх судимостей;
- за кваліфікацією раніше вчинених злочинів (найчастіше крадіжки, шахрайства, грабежі, розбійні напади,

хуліганство — дві третини випадків рецидивної злочинності взагалі);

- за характером і розміром раніше відбутого покарання;
- за співвідношенням випадків одиначної і групової злочинності;
- за інтенсивністю рецидиву (новий злочин під час відбування покарання, у перший рік після відбування покарання, у другий, третій тощо).

Динаміка рецидивної злочинності (тобто її зміна за певні періоди) загалом збігається із загальною динамікою злочинності. Вона залежить від соціальних та правових чинників і тісно пов'язана з динамікою первинної судимості. На динаміку рецидивної злочинності істотно впливають амністії, зміни у кримінальному законодавстві (як у Загальній, так і в Особливій частині), діяльність правоохоронних органів та інші чинники.

За статистикою серед осіб, що притягуються до кримінальної відповідальності, таких, які раніше вчинили злочин, за останні роки налічується 15–16 %.

Серед звільнених з установ по виконанню покарань протягом року після звільнення вчиняють злочин 8–9 %, серед умовно засуджених (нині — звільнених від відбування покарання з випробуванням) протягом іспитового строку вчиняють злочин 6–7 %.

Розглянемо особливості особи рецидивіста. У соціальній і психологічній структурі особи рецидивіста відбуваються суттєві негативні зміни, зумовлені тим, що в основу його ціннісних позицій і пріоритетів покладено антисоціальну поведінку, що в багатьох випадках діаметрально протилежна поглядам законослухняних громадян.

До основних особливостей характеристики особи рецидивіста належать такі:

- становлення на злочинний шлях у неповнолітньому віці;
- низький навіть порівняно з первинним злочинцем освітній рівень;
- схильність до бродяжництва, що поєднується із злочинним гастролюванням;
- втрата сімейно-родинних зв'язків і контактів з незлочинним середовищем і навпаки, інтенсивний контакт із злочинним середовищем;

- втрата стійких позитивних життєвих орієнтирів і цінностей, небажання займатися соціально корисною діяльністю, прагнення до аморальних миттєвих насолод (пияцтво, наркотики, проститутки, гра на гроші тощо);
- відвертий цинізм, відкидання загальнолюдських цінностей, прагнення додержуватись вимог злочинної субкультури (жаргон, татуювання, злочинна антимораль на основі агресивності, жорстокості, демонстративної психопатичної поведінки).

Саме такими є найважливіші морально-психологічні особливості більшості рецидивістів в інтелектуальній, світоглядній і емоційно-вольовій сферах. При цьому стійкість зазначених чинників посилюється зі збільшенням кількості судимостей.

У кримінологічній літературі зустрічається така соціально-психологічна класифікація рецидивістів (що не базується на правових нормах, про які вже йшлося) на типи:

- антисоціальний — найнебезпечніший — свідомо протиставляє себе суспільству, абсолютизує злочинну “мораль”;
- асоціальний — відсутня активна установка на протиставлення себе суспільству, характерні соціальна деградація, втрата соціально корисних зв’язків, що штовхає на нові злочини;
- ситуативний — значну роль у поведінці відіграє конкретна життєва ситуація, антисоціальна установка не така активна, частіше це особи зі слабкими вольовими якостями, що не вміють керувати собою в конкретних умовах.

Тенденціями рецидивної злочинності є такі:

- сталі показники рецидивної злочинності, що не мають тенденції до зниження;
- збільшення кількості злочинів “на рахунок” середньостатистичного рецидивіста (подовження тривалості злочинної діяльності рецидивіста);
- “омолодження” рецидивної злочинності;
- збільшення кількості професійних злочинців серед рецидивістів;
- підвищення рівня психопатизації і ступеня соціальної деградації особи рецидивістів (систематично вживають алкоголь і наркотики майже 80 % рецидивістів).

15.2. Причини й умови рецидивної злочинності

Причини й умови рецидивної злочинності складаються з трьох груп чинників:

- чинники, що зумовлюють вчинення особою першого злочину, який призвів до засудження;
- чинники, що зумовлюють подальшу криміналізацію особи у процесі розкриття, розслідування злочину і відбування особою покарання;
- чинники, що негативно впливають на особу після відбування покарання, у постпенітенціарний період.

Першу групу чинників було розглянуто в Загальній частині (де йшлося про причини й умови конкретного злочинного діяння) і конкретизовано при вивченні окремих тем Особливої частини.

Коротко охарактеризуємо основні чинники другої групи.

1. Неповне розкриття злочинів не забезпечує невідворотності покарання. В Україні загалом частка розкриття карним розшуком зареєстрованих злочинів збільшилась з 50 % у 1992 р. до 76,9 % у 2001 р., що перевищує ці самі показники в Росії, Англії, Німеччині й багатьох інших країнах. Проте більшість нерозкритих злочинів є тяжкими. Крім того, як відомо, більшість злочинів, за окремими видами — абсолютна більшість (кишенькові й пляжні крадіжки, крадіжки в дачному секторі, на підприємствах, транспорті, в аграрному секторі тощо) з різних причин не реєструється і становить масив латентної злочинності. Це саме, хоча меншою мірою стосується також шахрайств, вимагань, грабежів, розбоїв, хуліганства, зґвалтувань.

Що ж до злочинів проти власності, економічних, службових, таких як розтрата, привласнення державних, комунальних, приватних матеріальних цінностей, ухилення від сплати податків, одержання хабара, то й для них характерна висока латентність.

До причин неповного розкриття злочинів належать недостатня кваліфікація частини кадрів правоохоронних органів, відсутність достатніх матеріальних стимулів для роботи, слабка технічна забезпеченість.

З огляду на викладене зумовлюється достатньо високий ступінь безкарності, що “п’янить голову” особам, які роздумують

про становлення на шлях вчинення злочинів, підштовхує до нових, тяжчих злочинів тих, хто раніше вже їх вчинив і був засуджений. Адже, як зазначав ще в XVIII ст. видатний італійський гуманіст Ч. Беккарія, неминучість покарання значно важливіша за його суворість.

2. Рецидивній злочинності сприяють непоодинокі випадки волокити у процесі досудового розслідування і судового розгляду кримінальних справ, що зумовлюється переважністю правоохоронної й судової системи, недостатнім штатом працівників, не завжди високим рівнем їх професійної підготовки.

Негативно позначаються на боротьбі зі злочинністю випадки необґрунтованої відмови у видачі санкції на арешт у процесі досудового розслідування, надто м'яких вироків до небезпечних злочинців.

Очевидно, не можна сприймати лібералізацію і демократизацію суспільного життя як підставу для відмови від рішучої боротьби зі злочинністю.

3. Суттєві об'єктивні чинники зумовлюють подальшу криміналізацію частини осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі.

Позбавлення волі як вид покарання з самого початку несе в собі подвійність. З одного боку, обійтися без нього не можна. Своєю наявністю він повинен залякувати потенційних злочинців, бути чинником кари за вчинене, коли особа зазнає серйозних обмежень. Цей вид покарання повинен захищати суспільство від можливості вчинення нових злочинів найнебезпечнішими злочинцями. Вважається також, що місце позбавлення волі — це плацдарм, на якому можливий процес виправлення засудженого.

З іншого боку, очевидні й негативні моменти у застосуванні покарання у виді позбавлення волі. Місце відбування покарання стає своєрідним “університетом” для тих, хто там перебуває. Частина засуджених остаточно підпадає під вплив злочинного світу, кримінальної субкультури, засвоює “тонкощі” злочинної діяльності, злочинну психологію, її зовнішні прояви, переймається духом несприйняття вимог суспільства і норм моралі, встановлює злочинні зв'язки для подальшої злочинної діяльності на волі, тобто “знаходить себе” на злочинному терені. Якщо до цього додати, що під час відбування покарання, особливо

тривалого, у засудженого обриваються соціально корисні зв'язки, які в нього були до засудження (розпад сім'ї, втрата кваліфікації), втрачаються навички життя на волі, що ускладнює або взагалі унеможливорює ресоціалізацію, то буде очевидною суперечливість позбавлення волі як кримінального покарання.

Зауважимо, що бракує коштів для оновлення матеріальної бази пенітенціарної системи. Переважна кількість слідчих ізоляторів (СІЗО) побудована півтора-два століття тому і модернізувати їх практично неможливо. Слідчі ізолятори перевантажені, як і частина місць позбавлення волі.

Зазначимо також, що в місцях позбавлення волі не вистачає фронту робіт для засуджених, що не дає змоги достатньою мірою фінансувати їх діяльність, блокує можливість заробітку засуджених. Крім того, вимушена бездіяльність значної частини засуджених не сприяє позитивній ситуації в місцях позбавлення волі, ускладнює виховну роботу із засудженими (адже праця є одним з основних чинників виправно-виховного процесу).

Ураховуючи, що це питання має загальнодержавне значення і зусиллями тільки кримінально-виконавчої системи його не вирішити, Кабінет Міністрів України ухвалив постанову “Про невідкладні заходи щодо залучення до праці осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі” № 1454-96. Згідно з цією постановою передбачається щорічно включати до державного замовлення обсяги поставок продукції для державних потреб, яку вироблятимуть підприємства кримінально-виконавчої системи. При цьому їм надається пріоритетність в отриманні замовлень, але за умови, що їх продукція відповідатиме якісним і ціновим показникам порівняно з аналогічними виробами інших підприємств.

Щодо третьої групи негативних чинників у постпенітенціарний період слід зазначити таке:

- втрата соціальних зв'язків особами, що відбули покарання (розпад сім'ї, що часто спричинюється до втрати житла, відвернення чесних людей з колишнього оточення); засуджених кидають не тільки другий з подружжя (чоловіки вдвічі частіше), а й батьки та дорослі діти;
- великі труднощі з працевлаштуванням, особливо через загострення проблеми безробіття;

- практичне зникнення системи громадського контролю за раніше судимими;
- в умовах низького життєвого рівня частини населення чесна робота на виробництві за малого і непостійного заробітку дедалі менше приваблює колишнього засудженого;
- злочинний досвід і кримінальні зв'язки колишнього засудженого знаходять попит у злочинному середовищі, до якого він тягнеться, опинившись у психологічному вакуумі. Тільки там він здебільшого може знайти співчуття і підтримку, хоча розуміє, що за це потрібно сплатити високу ціну. Іноді людину примушують до зв'язків із злочинним світом через залякування розправою, вимогу розрахуватися за реальні й уявні борги тощо;
- на шлях вчинення нових корисливих злочинів засудженого штовхають набутий раніше, у тому числі в місцях позбавлення волі, потяг до алкоголю, наркотиків, азартних ігор, бажання “надолжити” втрачені в неволі роки.

15.3. Профілактика рецидивної злочинності

Профілактика рецидивної злочинності, як і злочинності взагалі, є загальносуспільною справою.

Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки передбачає, як і попередня, спеціальні заходи протидії рецидивній злочинності.

Міністерство праці, МВС України, місцеві державні адміністрації покликані вживати заходів щодо працевлаштування осіб, звільнених з місць позбавлення волі, сприяти їх адаптації і розв'язанню соціально-побутових проблем, а також розробити і забезпечити реалізацію механізму взаємодії органів і установ виконання покарань разом з територіальними органами внутрішніх справ, місцевими органами виконавчої влади з питань побутового влаштування осіб, звільнених з місць позбавлення волі.

Згідно з вимогами законодавства робота із засудженими до обмеження або позбавлення волі на певний строк, які відбувають покарання в установах кримінально-виконавчої системи, спрямована на їх виправлення і запобігання вчиненню ними нових злочинів.

Основними засобами виправлення засуджених є режим відбування покарання, суспільно корисна праця, виховна робота, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання. Ці засоби застосовують з урахуванням характеру і ступеня суспільної небезпечності вчиненого злочину, особи засудженого, а також його поведінки й ставлення до праці.

Попри всі об'єктивні утруднення завдяки зусиллям працівників кримінально-виконавчої системи, які використовують арсенал засобів, що знаходяться у їх розпорядженні, більшість засуджених виправляються і свідомо відмовляються від подальшої злочинної діяльності.

Але це тільки перший етап профілактики рецидивної злочинності.

Правоохоронні органи, насамперед внутрішніх справ постійно виявляють причини й умови вчинення рецидивних злочинів, розроблюють і здійснюють заходи щодо їх профілактики, а також плани з профілактики рецидивної злочинності, у тому числі міжвідомчі (разом з прокуратурою, СБУ).

Розробці планів передують аналітична робота, пов'язана з вивченням ситуації в певному регіоні. З цією метою узагальнюють і оброблюють весь обсяг інформації щодо рецидивістів, які перебувають на території, і їх злочинної поведінки, що надходить з оперативних джерел, заяв громадян, матеріалів кримінальних справ, публікацій засобів масової інформації тощо.

У процесі аналізу встановлюють показники динаміки рецидивної злочинності, її структуру, географію, вивчають особи рецидивістів за групами: ті, хто відбуває покарання в місцях обмеження і позбавлення волі, засуджені без позбавлення волі та ін.

Щодо окремих осіб, які вчинили злочин, профілактика рецидиву починається з первинних слідчих дій у справі.

Реальний виховний, витверезуючий ефект мають швидке і повне розкриття злочину, ретельне вивчення особи у процесі слідства, правильний і обґрунтований вибір відповідного запобіжного заходу, призначення справедливого покарання (його відбування), з урахуванням вимог диференціації та індивідуалізації, суворе дотримання режиму в місцях обмеження і позбавлення волі, активний виховно-педагогічний вплив, заохочення до щонайменших позитивних проявів у поведінці засудженого,

водночас рішуча боротьба зі злочинними проявами в місцях обмеження і позбавлення волі, подання допомоги в зав'язуванні соціально корисних зв'язків, працевлаштування і побутове влаштування на волі тощо.

Саме з огляду на перелічене забезпечуються ефективна ресоціалізація особи, рішуча її відмова від вчинення нових злочинів.

Починаючи з 1997 р. в Україні обов'язковим є проходження в місцях позбавлення волі курсів з підготовки до звільнення.

За сім-вісім місяців до звільнення із засуджених формується групи слухачів чисельністю щонайбільше 30 осіб, що залежить від кількості тих, кого звільняють з установи. Відповідальним за проведення занять є заступник начальника з організації соціально-психологічної роботи установи, що виконує покарання. Проводяться заняття за спеціально розробленою відділом соціально-психологічної роботи програмою, де містяться питання реального життя на волі: правове забезпечення, медичне обслуговування, правила поведінки у транспорті, реєстрації у службі зайнятості, перебування під адміністративним наглядом та ін.

Відомчими нормативними актами передбачається тісний контакт між установами, що виконують покарання, у виді обмеження й позбавлення волі й місцевими органами внутрішніх справ. Адміністрація установ, що виконують покарання повинна своєчасно інформувати органи внутрішніх справ і центри зайнятості населення про прибуття на територію обслуговування для постійного проживання осіб, що відбули покарання. Після прибуття зі звільненим проводиться бесіда, під час якої виявляються його наміри і можливості працевлаштування. Для працевлаштування цієї категорії осіб у центрах зайнятості створюється спеціальний резерв. Поведінку звільнених контролює дільничний інспектор міліції.

Частина звільнених прибуває не в зазначену при звільненні місцевість, не звертається по допомогу. Працівники міліції повинні виявляти таких осіб, подавати їм допомогу у працевлаштуванні й здійснювати необхідний контроль. Дійовою формою контролю, який може бути встановлений за особою, звільненою з місць позбавлення волі, є адміністративний нагляд згідно із Законом України "Про адміністративний нагляд

за особами, звільненими з місць позбавлення волі” (далі Закону) від 1 грудня 1994 р.

Адміністративний нагляд — це система тимчасових примусових профілактичних заходів спостереження і контролю за поведінкою окремих осіб, звільнених з місць позбавлення волі, що здійснюються органами внутрішніх справ. Такий нагляд встановлюється з метою запобігання вчиненню злочинів окремими особами, звільненими з місць позбавлення волі, і здійснення виховного впливу на них.

Адміністративний нагляд встановлюється судами за особами, від яких є обґрунтовані підстави очікувати вчинення нового злочину (ст. 3 Закону). Згідно з постановою судді особа, за якою встановлено адміністративний нагляд, має додержуватись певних правил поведінки, до неї можуть застосовуватись передбачені законом обмеження (ст. 9, 10 Закону). Порушення цих правил тягне за собою адміністративну відповідальність (ст. 187 КАП України), а самовільне залишення особою місця проживання з метою ухилення від адміністративного нагляду, а також неприбуття без поважних причин у визначений строк до вибраного місця проживання особи, щодо якої встановлено адміністративний нагляд після звільнення з місць позбавлення волі, — кримінальну відповідальність (ст. 395 КК України).

Адміністративний нагляд встановлюється терміном від одного до двох років, може бути подовжений кожного разу ще на шість місяців, але не більше терміну упродовж якого особа вважається судимою (ст. 6 КК України).

Важливим є введення у структуру міських, обласних управлінь внутрішніх справ центрів соціальної адаптації раніше засуджених осіб, які надають первісний притулок особам, які після засудження втратили соціально корисні зв'язки. Співробітники цих центрів сприяють відновленню втрачених зв'язків, допомагають відновити документи, прописують, розселяють у гуртожитках, влаштовують на роботу, допомагають матеріально і продуктами харчування, що надходять від організації і підприємств міста.

Вагому допомогу особам, які звільняються з місць обмеження і позбавлення волі, подає також громадський Державний благодійний фонд соціальної реабілітації при Міністерстві внутрішніх

справ України: від разової фінансової до організації оформлення приватизаційних та інших документів.

Контроль за засудженими не до позбавлення волі (громадські, виправні роботи, звільнення від відбування покарання з випробуванням тощо) здійснюють органи кримінально-виконавчої системи за місцем проживання засуджених. Вони діють у тісному контакті з дільничними інспекторами та іншими представниками міліції, здійснюють контроль за виконанням обмежень, які передбачені у вироку суду, організують виконання покарання, виконують індивідуально-профілактичну роботу із засудженими, у необхідних випадках збирають і направляють до суду матеріали для зміни виду призначеного покарання.

Отже, правоохоронні органи виконують дуже важливі функції у боротьбі за зниження рівня рецидивної злочинності, проте без відповідної допомоги інших установ держави вирішити цю проблему не в змозі. Необхідно прийняти спеціальний закон про соціальну реабілітацію осіб, що відбули покарання, який би зобов'язав широке коло суб'єктів профілактики взяти в цьому безпосередню участь.

Контрольні питання

- 1. Поняття легального рецидиву.*
- 2. Види і ознаки рецидивної злочинності.*
- 3. Особливості особи рецидивіста.*
- 4. Тенденції рецидивної злочинності.*
- 5. Чинники, що зумовлюють подальшу криміналізацію особи у процесі розкриття, розслідування злочину і відбування особою покарання.*
- 6. Чинники, що негативно впливають на особу після відбування нею покарання.*
- 7. Взаємодія правоохоронних органів у попередженні рецидивної злочинності.*
- 8. Адміністративний нагляд як чинник попередження рецидивної злочинності.*
- 9. Загальносоціальні чинники попередження рецидивної злочинності.*

Тема
16

**КРИМІНОЛОГІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА
І ПОПЕРЕДЖЕННЯ
ПРОФЕСІЙНОЇ
ТА ОРГАНІЗОВАНОЇ
ЗЛОЧИННОСТІ**

1. *Кримінологічна характеристика професійної та організованої злочинності.*
2. *Причини й умови, що детермінують професійну та організовану злочинність.*
3. *Основні напрями попередження професійної та організованої злочинності.*

**16.1. Кримінологічна характеристика
професійної та організованої злочинності**

Упродовж усієї історії людства існував певний прошарок людей, які з тих чи інших причин способом свого життя (*modus vivendi*) обирали незаконне (злочинне) посягання на чужу власність в усіх її видах. Для того щоб не бути спійманими і засудженими, вони завжди відточували свою злочинну майстерність. Що вищий був рівень злочинної майстерності, то довше злочинець уникав розплати і водночас більші прибутки отримував від своєї “діяльності”, що ставала основним або єдиним джерелом його існування. Іншими словами, людина ставала професіоналом злочинної справи, а отже, найнебезпечнішим злочинцем (до речі, посягання на власність часто пов’язані з посяганнями на особу, яка володіє цією власністю або захищає її). І в усі часи органи, що боролись зі злочинністю, спрямовували боротьбу насамперед проти осіб і їх угруповань, про які йдеться.

Вперше про тип і поняття професійного злочинця згадується у класифікації злочинців, яку запропонував у 1897 р. Гейдельберзький з’їзд міжнародної спілки криміналістів.

Нині очевидно, що види злочинності професійна і організована тісно взаємопов'язані, але є окремими видами злочинності, до того ж найнебезпечнішими, що мають тенденцію до розростання.

Поняття злочинності професійної і організованої фактично не мають нормативного визначення, існують різні погляди на сутність цих видів злочинності.

Зауважимо, що професійну злочинність не можна ототожнювати з рецидивною. Звичайно, вони мають багато спільних ознак, проте слід зважати на таке:

- професійним злочинцем може бути й не рецидивіст (тобто особа, що не має правових ознак попередніх судимостей, про які йшлося при розгляді рецидивної злочинності). Професійний злочинець може не мати судимості (особливо часто це спостерігається серед кишенькових злодіїв, шахраїв, карточних шулерів, злочинців у сфері економіки);
- і навпаки, злісний рецидивіст може не бути професіоналом, що часто й спостерігається на практиці (особливо це стосується ситуативних рецидивістів, які вчиняють злочини “широкого профілю” і, звичайно, не може взагалі йтися про злочинний професіоналізм рецидивістів-хуліганів, ґвалтівників, тобто осіб, які вчиняють некорисливі злочини).

Розглянемо основні характеристики професійного злочинця (за відомим російським кримінологом О. Гуровим).

1. Стійкий вид злочинної діяльності (спеціалізація), що зумовлюється систематичним вчиненням однорідних злочинів. У результаті у злочинця формуються певні звички, які стають нормами його поведінки з чіткою установкою на вибрану злочинну діяльність (розрізняють понад 100 видів злочинної професійної діяльності). Характерним тут є наявність певного злочинного стажу, який не завжди пов'язаний зі спеціальним рецидивом.

Часто чинником спеціалізації є легальна робота, якою прикривається злочинний професіонал або яка є необхідною сходинкою до такого професіоналізму (особливо це характерно для економічної злочинності).

2. Необхідні знання і практичні навички (кваліфікація). Вони особливо важливі в епоху технічного прогресу, досягнення якого використовуються як злочинцями, так і у сфері

захисту від злочинних посягань. Під кваліфікацією маємо на увазі:

- спеціальні прийоми злочинної діяльності, які потребують як теоретичних знань (скажімо, психології потенційних потерпілих), так і практичних, відпрацьованих до автоматизму навичок (наприклад, використання “ляльки” шахраями). На формування необхідних елементарних навичок “серйозний” кишеньковий злодій витрачає щонайменше півроку, навчаючись у визнаних професіоналів “козлятників”. Наприклад, в Італії існують школи кишенькових злодіїв, випускники яких здають три іспити. Це так зване шліфування. При цьому злочинці постійно шукають нові ефективні прийоми найменш небезпечного вчинення злочинів, удосконалюють системи міжособистісного взаємозв’язку, а також зберігання здобутого у злочинний спосіб (злочинні спеціалізації розглянемо далі);
- поділ злочинної “праці” (внутрішньовидова спеціалізація), що зумовлюється таким: сприяє вчиненню злочинів, які потребують різних знань, навичок, умінь; гарантує вищий рівень ефективності і знижує рівень ризику викриття (наприклад, розподіл обов’язків у “бригадах” викрадачів автотранспорту).

3. Вчинення злочинів як засіб існування (як правило, основний), причому безбідного, яке не можна порівнювати із забезпеченістю людей, що живуть за рахунок найманої праці.

4. Постійний зв’язок з кримінальним середовищем (кооперація). Професійний злочинець потребує більш-менш професійних контактів з колегами, бо в цьому разі триває і поглиблюється його криміналізація, плануються і відпрацьовуються нові злочини, відбувається обмін досвідом, підбираються співучасники; злочинець почувається у відносній безпеці; проводить дозвілля.

Для успішного протистояння діяльності правоохоронних органів, які ведуть боротьбу із злочинністю, представники професійної злочинності виробили особливі кримінальні норми відносин (на волі й у місцях позбавлення волі), які є не просто даниною традиціям і звичаям злочинного світу, а найраціональнішою відповіддю у боротьбі за виживання кожного злочинця і всіх злочинців разом. До таких норм можна зарахувати

безперечний авторитет злочинних ватажків, скликання злодійських сходок (“хевра”, “стрілка”) для вирішення питань поділу території і об’єктів прикладання “діяльності” окремих формувань, “розборок” із зрадниками, створення своєрідної каси взаємодопомоги (“общак”) для подання допомоги на перших порах злочинцям, які повернулись з місць позбавлення волі або перебувають там, а також їх сім’ям, наявність системи конспіративного зв’язку з вказаними місцями (“підігрів”) та ін.

Поглибленню криміналізації, забезпеченню безпеки і проведенню відпочинку сприяє й особлива кримінальна субкультура, тобто блатна атрибутика: спеціальний жаргон, кримінальні прізвиська, татуювання різних частин тіла, кримінальний фольклор, “блатне” дозвілля (так зване вузьке розуміння кримінальної субкультури).

Усе це напрацьовувалося роками, постійно модернізуючись. Особливі зміни спостерігаються останнім часом.

Злочинець-професіонал — це особливий тип злочинця, для якого вчинення злочинів є засобом існування і який у процесі злочинної діяльності здобув необхідні знання, сформував навички, що забезпечують йому максимальний успіх при мінімальному ризику, постійно контактує із злочинним середовищем і вважає себе його невіддільною часткою. **Професійна злочинність** є окремим видом злочинності, що становить сукупність злочинів, які вчиняють злочинці-професіонали.

Професійна злочинність поділяється на корисливу й корисливо-агресивну.

До професійних злочинців зараховують здебільшого крадіїв, розбійників, шахраїв, фальшивомонетників і розкрадачів.

Розрізняють такі формування професійних злочинців (згідно з термінологією КК України):

- **злочинна група** — це дві й більше осіб, які заздалегідь домовляються про спільне вчинення злочину (або кількох злочинів);
- **організована злочинна група** — це три і більше осіб, які беруть участь у підготовці чи вчиненні злочину, попередньо зорганізувавшись у стійке об’єднання для вчинення злочинів, об’єднаних єдиним планом з розподілом функцій між учасниками групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи;

- **злочинна організація** — це стійке ієрархічне об'єднання кількох осіб (три і більше), члени якого або структурні складові якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації злочинної діяльності інших осіб або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших злочинних груп (ст. 28 КК України).

Різновидом злочинної організації є **банда** (ст. 257 КК України), яку можна визначити як замкнуте формування тісно взаємопов'язаних тяжкими й особливо тяжкими злочинами членів, озброєних вогнепальною зброєю, в основі злочинної діяльності яких лежать напади на підприємства, установи, організації чи на окремих осіб і здебільшого супроводжуються вбивствами, нанесенням тяжких тілесних ушкоджень, катуванням потерпілих.

Злочинну організацію можна віднести до структур організованої злочинності за наявності деяких інших ознак, про які йтиметься далі.

Якщо професійна злочинність існувала завжди, то організована в її сучасному розумінні виникла і почала розвиватись разом із виникненням і розвитком ринкової економіки розвинутого капіталізму. Спираючись на вікові “досягнення” професійної злочинності, організована злочинність водночас проникає в ринкову економіку, стає її неодмінним продовженням і часткою, використовує форми й методи її діяльності з тією лише відмінністю, що вони або заборонені чинним законодавством, або неврегульовані ним у якійсь частині.

Визначення організованої злочинності у вітчизняному законодавстві має формальний характер. У ст. 1 Закону України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю” під *організованою злочинністю* розуміється сукупність злочинів, що вчиняються у зв'язку зі створенням і діяльністю організованих злочинних угруповань.

У 1975 р. у США для практичного користування було введено таке нормативне визначення *організованої злочинності*: це діяльність будь-якої групи осіб, чиї основні заняття пов'язані з порушенням кримінальних законів з метою отримання нелегальних прибутків, а також можливості займатися рекетом і в разі потреби складнішими фінансовими маніпуляціями.

Погляди вчених розвинених країн на поняття організованої злочинності синтезував американський кримінолог В. Фокс у праці “Вступ до кримінології” (1980 р.). Він систематизував *елементи організованої злочинності*:

- організація злочинного бізнесу у формі рекету, проституції, контрабанди наркотиків, азартних ігор;
- належність до групи, що наказує вчинення злочинів, які є джерелом існування;
- удосконалення злочинної діяльності й ізольованість від суспільства;
- незаконна діяльність, що користується попитом у законослухняного суспільства;
- наявність економічно виправданого ризику;
- приховування злочинної діяльності;
- підтримка організованої злочинності з боку політиканів і поліції.

Організована злочинність існує в усіх країнах світу й різниться лише мірою згуртованості, що залежить від історичних, етнічних, економічних, соціальних шляхів розвитку того чи іншого суспільства: “тріади” в Гонконгу, “якудза” в Японії, “коза ностра” у США, “мафія” в Італії тощо. Нині організована злочинність має інтернаціональний характер.

Доводиться констатувати, що організована злочинність — це не тільки особливе кримінальне явище, як професійна злочинність, а й суспільно-політичне, притаманне розвиненому ринковому суспільству. Так, якщо професійна злочинність як кримінальне явище, умовно кажучи, співіснує паралельно з життям законослухняного суспільства, створюючи власний таємний “світок”, то організована злочинність, об’єднуючи злочинні угруповання на різних напрямках злочинної діяльності (наркобізнес, порнобізнес, торгівля людьми, зброєю, рекет тощо) і створюючи “стартовий капітал” здебільшого у лідерів і їх найближчого оточення, аж ніяк не може цим задовольнитися. Тому організована злочинність створює нібито два шари свого існування: нижчий — виконавці злочинів різного характеру (ці виконавці фактично є “звичайними” професійними злочинцями) і вищий — керівники угруповань і керівники цих керівників, які безпосередньо злочинів не вчиняють, але через ланки системи керують злочинною діяльністю, накопи-

чуючи величезний капітал. Ці “брудні” гроші відмиваються через систему банківських операцій і стають легальними, після чого вкладаються в легальний бізнес, перетворюючи верхівку організованої злочинності на респектабельних громадян своїх країн, а то й у міжнародному масштабі.

Керівники організованої злочинності стають поважними членами суспільства. Для самоствердження і власної безпеки вони намагаються проникнути в усі рівні органів влади і управління самостійно або за допомогою завербованих за матеріальні блага, корумпованих службових осіб з метою здійснення власної політики, насамперед у вирішенні на всіх рівнях економічних проблем для здобування максимальних прибутків. Вони намагаються спрямувати суспільне життя у потрібне їм русло, впливати на прийняття тих чи інших політичних рішень, законодавчих та інших нормативних актів з метою саботування або впровадження реформ у потрібному їм напрямі.

Усе сказане неможливо здійснити без корумпування частини службових осіб усіх рівнів. Отже, корумпування є невіддільною ознакою організованої злочинності. У ст. 1 Закону України “Про боротьбу з корупцією” наводиться таке поняття цього явища: це “діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямована на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг”.

Таким чином, під корупцією розуміється не тільки отримання хабарів службовими особами. Хабар, як правило, є початком корупційної діяльності посадової особи. Після цього вона починає одразу нібито працювати на двох службах, у двох організаціях: офіційній і злочинній.

Корупція — це система відносин, побудованих на протиправних оборудках службових осіб із злочинцями на шкоду державним і громадським інтересам [6].

Зазначені посадові особи перебувають на утриманні босів організованої злочинності, виконують їх вимоги і вже ніколи не можуть зійти з цієї “дистанції”, бо їх діяльність задокументована злочинцями. Поруч з “придбанням” “потрібних” людей в офіційних структурах організована злочинність укорінює туди і своїх “вихованців”.

До найважливіших належать такі *ознаки організованої злочинності*:

- корислива спрямованість, намагання отримати максимальні прибутки;
- агресивність і експансіонізм, у тому числі в міжнародному масштабі;
- здатність до диверсифікації (швидка зміна профілю діяльності);
- злиття, упродовження і організація легального бізнесу з метою відмивання “брудних” грошей і досягнення високого становища в суспільстві;
- наявність корумпованих зв'язків, за допомогою яких вирішуються питання безпеки босів організованої злочинності, розширення злочинної діяльності, впливу на рішення важливих для організованої злочинності питань, насамперед економічних;
- здійснення розвідувальної, контррозвідувальної, охоронної і терористичної діяльності з метою забезпечення ефективного функціонування мафіозних структур;
- внутрішнє функціонування структури забезпечується ієрархічною будовою з чітким розподілом ролей і колегіальним органом вищого управління, наявністю матеріальної фінансової та інформативної бази, жорсткою дисципліною з каральними заходами аж до ліквідації суперників і своїх, що “проштрафилась”.

Отже, мафіозне угруповання виконує три функції: організаційну, забезпечувальну і виконавчу. Зауважимо, що ці функції постійно виконують одні й ті самі особи, що відокремлює організаційний і забезпечувальний напрями діяльності від безпосереднього виконавчого, а це дає можливість особам, які виконують перші дві функції, майже завжди уникати кримінальної відповідальності.

З огляду на викладене можна навести таке **визначення організованої злочинності**: це соціально негативне явище, що має вигляд неформальної розвиненої структури, побудоване із системи усталених, керованих угруповань злочинців і діє з метою отримання максимальних прибутків, для чого намагається за допомогою корупції максимально впливати у своїх інтересах на

розвиток соціальних процесів у суспільстві на всіх його рівнях за рахунок нелегальної діяльності в поєднанні з діяльністю легальною.

Доводиться також констатувати, що організованій злочинності тісно в національних кордонах. Як великий бізнес взагалі організована злочинність набрала всесвітнього характеру. Отже, наркобізнес, торгівля зброєю, викрадення і продаж автотранспорту, торгівля “живим товаром” — усе, чим займається організована злочинність, не має кордонів. Об’єктивно цьому сприяють розвиток технологій комп’ютеризації і комунікації, їх поширення по всьому світу; руйнування так званого соціалістичного табору; зменшення в усьому світі значення національних кордонів.

Отже, небезпека організованої злочинності полягає не лише в кількості й якості злочинів, а й у тому, що вона підриває правові основи держави; населення втрачає довіру до влади; посилюються позиції тіньової економіки; на тлі соціальної і економічної депресії частина молоді тягнеться до “красивого життя” у структурах організованої злочинності, що у 99 випадках зі 100 закінчується погано.

Організація об’єднаних націй вбачає такі тенденції в розвитку організованої злочинності:

- різке поширення, пов’язане з використанням електронних засобів;
- глибше проникнення в легальну економіку;
- посилення корумпування чиновницького апарату (панує філософія безмежного “матеріалізму”);
- посилення розвитку наркобізнесу (невизначеність, яка виникла в результаті глобальної кризи в економічній, політичній і соціальній сферах, штовхає людей на пошук засобів для тимчасового забуття);
- тенденція до інтернаціоналізації (з доповіді Генсекретаря ООН, 1993).

Мабуть, ці тенденції характерні й для вітчизняної організованої злочинності.

16.2. Причини й умови, що детермінують професійну та організовану злочинність

Очевидно, причини професійної та організованої злочинності криються у процесах розвитку суспільства. Професійна злочинність існувала в Російській Імперії, а потім у СРСР завжди (як і в усьому світі).

Підвалини організованої злочинності почали закладатися за часів “застою”, для якого були характерні тупикові ситуації в економічній, соціальній і духовній сферах суспільства. Це зумовило різкий розвиток “тіньової” економіки, що вбирала в себе значну частку національного доходу, широку наявність усіляких “дефіцитів”, масові розкрадання державного і громадського майна. Війна з професійною злочинністю тіньовикам була ні до чого, адже вони потребували одне одного. Тіньовикам була потрібна професійна злочинність для захисту, силового розв’язання посталих проблем. Професійні ж злочинці від цього мали такий прибуток, якого не мали раніше ніколи.

Водночас різко зросли алчність, моральне переродження значної частини правлячої верхівки, чому наслідувала і значна частина державного апарату на всіх рівнях. Це стало сприятливою основою для корумпування, вирішення злочинними угрупованнями своїх проблем з допомогою представників влади.

Таким чином, у 80-ті роки ХХ ст. заклалися основи “триади” організованої злочинності. З настанням горбачовської “перебудови” виникла можливість легалізувати і накопичувати капітал за допомогою кооперативів, які опинились поза контролем. “Тіньова” економіка разом з професійною злочинністю і корумпованими державними чиновниками — складові основи організованої злочинності.

Отже організована злочинність виникла не просто як кримінологічно новий вид злочинності, а як нове соціально-економічне явище в житті держави.

Але організованій злочинності певною мірою було “незручно” в межах “соціалістичної” системи. З усуненням останньої організована злочинність почала різко набирати класичних рис, адже перед нею розкрилися можливості подальшого накопичування капіталу і його легалізації в більших ніж доти масштабах.

Американські кримінологи (Сатерленд, Шур, Кларк) довели, що суспільство, яке базується на приватній власності й вільній конкуренції, неминуче пов'язане з високим рівнем злочинності, ядром якої є організована злочинність. Високим є також рівень корумпованості державного апарату, адже кримінальні доходи від “співпраці” з організованою злочинністю істотно перевищують заробітну плату, особливо в тих країнах, де вона стабільно низька.

Очевидно, що рівні й характер організованої злочинності в різних країнах ринкової економіки різні. Це залежить від багатьох чинників, зокрема від стану економіки країни і можливості державних органів, насамперед правоохоронних, вести наступальну й послідовну боротьбу з організованою злочинністю за допомогою ефективного законодавства, що водночас не відкидає демократичних засад.

В Україні нині спостерігається покращення значної частини економічних показників. Проте експерти вказують і на значні утруднення, які сповна використовує організована злочинність. Серед них — недостатня кількість зовнішніх ринків збуту вітчизняної продукції, упровадження зарубіжних, не завжди пристосованих для України моделей розвитку, підвищення імпоротної залежності за окремими стратегічно важливими видами сировини, деградація промислової бази, невизначеність науково-технічної політики, недостатній експортно-валютний контроль за діяльністю комерційних фірм, перетворення економіки на об'єкт протиборотства політичних сил. Усе це породжує високу частку “тіньової” економіки в народному господарстві, низький відсоток високотехнологічної продукції в імпорті, кризу неплатежів, поширення безробіття і збільшення кількості осіб, що перебувають за межею бідності, малозабезпеченість, нелегальну трудову міграцію за кордон, неприпустиму відмінність рівня життя багатих і бідних.

Як результат спостерігається процес маргіналізації населення, а маргіналу все одно, як здобувати засоби для свого існування. Збільшення випадків кримінального збагачення, які здебільшого залишаються безкарними, сприяє переоцінюванню цінностей багатьма людьми, сприйманню протизаконної діяльності як нормальної ділової активності або як

неминучої альтернативи чесному способу життя. Як наслідок створюється духовна атмосфера егоїзму, всюдозволеності, недовіри до здатності державних структур реально боротися з організованою злочинністю. Бути злочинцем стає економічно вигідним, а отже, злочинність стає елементом способу життя певної частини населення. Організована злочинність максимально використовує цю ситуацію, вбирає в себе всі інші види злочинності й реорганізує їх для одержання надприбутків. Водночас вона розширює відтворення злочинності, впливаючи на масову свідомість і поширюючи, як кажуть американські кримінологи, так звану гангстерську культуру, тобто сприйняття злочинності як нормального й неминучого явища. Дедалі більше людей, які вважають себе законслухняними й навіть культурними, вживають жаргонні слова, співають блатних пісень. Великого поширення дістало татування, милування злочинними “подвигами”. Цьому значною мірою сприяють засоби масової інформації, насамперед телебачення.

Як визначають дослідники, створюється порочне коло: з одного боку, дедалі більше людей потерпають від злочинності й вимагають посилення боротьби з нею, з іншого боку, організована злочинність енергійно втягує в орбіту свого впливу значні прошарки населення, які прямо чи опосередковано “працюють на неї”.

До основних умов, що сприяють розвитку організованої злочинності, належать такі:

- відсутність загальнодержавної, матеріально забезпеченої програми боротьби з організованою злочинністю;
- відсутність спеціального органу, який би боровся з організованою злочинністю і корупцією у вищих і середніх щаблях;
- недостатність і недосконалість правової бази для боротьби з організованою злочинністю і корупцією;
- недостатній рівень матеріально-технічної і кадрової забезпеченості структур, які нині безпосередньо ведуть боротьбу з організованою злочинністю і корупцією.

16.3. Основні напрями попередження професійної та організованої злочинності

За ступенем небезпеки для суспільства організовану злочинність криміналісти висувають на друге місце після війн.

На Дев'ятому Конгресі ООН з питань попередження злочинності й поводження з правопорушниками зазначалось: організована злочинність створює пряму загрозу національній і міжнародній безпеці та стабільності й є фронтальною атакою на політичну і законодавчу гілки влади, а також створює загрозу державності. Вона порушує нормальне функціонування соціальних та економічних інститутів і компрометує їх. Це призводить до того, що люди втрачають довіру до демократичних процесів. Організована злочинність ставить у положення жертви населення цілих країн і експлуатує людську вразливість, отримуючи при цьому прибуток. Вона охоплює, обплутує і навіть закабляє цілі прошарки суспільства.

Ось чому боротьба з організованою злочинністю (а від неї невідривна і боротьба з професійною злочинністю) нині є однією з найважливіших проблем як міжнародного суспільства загалом, так і окремих країн. В основі цієї боротьби мають перебувати загальносоціальні й економічні заходи.

В Україні боротьба з організованою злочинністю, її обмеження і витіснення з центру соціального життя — одне з найважливіших завдань правоохоронних органів, насамперед МВС України і СБУ. До їх складу входять укомплектовані кваліфікованими кадрами структури з боротьби з організованою злочинністю. Мета їх діяльності полягає у встановленні контролю над організованою злочинністю, її локалізація і нейтралізація, усунення причин і умов існування організованої злочинності.

Для координації цієї діяльності при Президентові України діє Координаційний комітет з боротьби з корупцією і організованою злочинністю.

Межі компетенції правоохоронних органів з боротьби з організованою злочинністю окреслені законами України “Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю”, “Про міліцію”, “Про Службу Безпеки України”, “Про оперативну-розшукову діяльність” та ін.

Основними напрямками боротьби з організованою злочинністю є створення правової бази, організаційних, матеріально-

технічних та інших умов для ефективності цієї боротьби, організація міжнародного співробітництва у цій сфері. Наведемо основні з умов:

- виявлення та усунення або нейтралізація негативних соціальних процесів і явищ, що породжують організовану злочинність і сприяють її розвитку;
- запобігання нанесенню шкоди людині, суспільству, державі;
- запобігання виникненню організованих злочинних угруповань;
- виявлення, розслідування, припинення і запобігання правопорушень, які вчиняють учасники організованих злочинних угруповань, притягнення винних до відповідальності;
- забезпечення відшкодування шкоди фізичним і юридичним особам, державі;
- запобігання встановленню корумпованих зв'язків з державними службовцями і посадовими особами, втягненню їх у злочинну діяльність;
- протидія використанню учасниками організованих злочинних угруповань у своїх інтересах громадських об'єднань і засобів масової інформації;
- запобігання легалізації коштів, здобутих злочинним шляхом, використанню суб'єктів підприємницької діяльності для реалізації злочинних намірів.

Для боротьби з організованою злочинністю органи внутрішніх справ і СБУ використовують спеціальні технічні засоби, штатних і позаштатних співробітників, яких вводять під легендою прикриття в організовані злочинні угруповання, залучають до співробітництва учасників організованих злочинних угруповань, які за сприяння боротьби з організованою злочинністю можуть бути частково або повністю звільнені від кримінальної відповідальності й покарання (ст. 43 КК).

Боротися з корупцією покликані спеціальні підрозділи МВС України, СБУ, а також органи прокуратури України (ст. 4 Закону України “Про боротьбу з корупцією”).

У розд. 2 Закону України “Про боротьбу з корупцією” — “Попередження корупції” встановлені спеціальні обмеження щодо державних службовців та інших осіб, уповноважених на

виконання функцій держави, що спрямовані на попередження корупції. Ці особи не мають права сприяти фізичним і юридичним особам у здійсненні ними підприємницької діяльності, займатись цією діяльністю, входити до складу правління суб'єктів підприємницької діяльності тощо. Доходи осіб, уповноважених на виконання функцій держави, декларуються на основі ст. 13 Закону України “Про державну службу”.

Для боротьби з корупцією в МВС України створені спеціалізовані мобільні підрозділи, що фіксують факти хабарництва серед чиновників, проводять широкомасштабну операцію “Корупціонер”, у тому числі серед працівників правоохоронних органів (операція “Чисті руки”), ліквідують прояви корумпованих відносин у ланках “слідчий — адвокат — прокурор — суддя”.

До найважливіших проблем, що потребують законодавчого рішення, належить боротьба з “відмиванням” “брудного” капіталу, накопиченого верхівкою організованої злочинності і корумпованими чиновниками. Відповідні органи повинні запобігати вливанню цього капіталу в легальну економіку, адже саме він дає змогу організованій злочинності досягти економічних, а згодом і політичних висот у державі.

Рада Європи 8 листопада 1990 р. прийняла Конвенцію “Про відмивання, виявлення, вилучення і конфіскацію доходів від злочинної діяльності”, до якої приєдналась і Україна. У новому Кримінальному кодексі України міститься ст. 209 “Легалізація (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих злочинним шляхом”. Проте для дієвості зазначеної статті потрібна фінансово і кадрово забезпечена програма юридичних, організаційних і технічних заходів.

Верховна Рада України 28 листопада 2002 р. (із змінами від 24 грудня 2002 р.) прийняла Закон України “Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) надходжень, одержаних злочинним шляхом”. Прийняття цього Закону від України чекала світова спільнота і тепер їй вже не повинні закидати, що вона не хоче розвиватися демократичним шляхом і боротися із “брудними грошима”.

23 грудня 1993 р. були прийняті закони України “Про забезпечення безпеки осіб, які приймають участь у кримінальному судочинстві” і “Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів”. У Кримінально-процесуальний кодекс

України 13 січня 2000 р. було внесено відповідні доповнення і зміни, згідно з якими в разі потреби досудове слідство і судовий розгляд справ можуть вестись так, щоб не розголошувались дані про особи потерпілих і свідків обвинувачення і в такий спосіб вони будуть захищені від злочинного світу. У МВС України створено так звану судову міліцію, яка повинна здійснювати в разі потреби фізичний захист суддів, працівників правоохоронних органів і учасників кримінального судочинства. Проте через відсутність потрібних асигнувань судова міліція не має змоги надійно здійснювати захисні функції (для цього потрібні великий штат судової міліції, фонди для проведення пластичних операцій, придбання житла в інших місцях або навіть країнах особам, які повинні уникнути розправи організованої злочинності).

Доречно зазначити, що такі самі проблеми мають навіть розвинені країни. А тому й у подальшому можливі випадки зникнення свідків, відмови свідків від попередніх показань, несподівано м'яких вироків небезпечним злочинцям тощо.

Зауважимо також, що серед населення спостерігається низький ступінь кримінальної чутливості щодо багатьох діянь професійної та організованої злочинності. Поширеність рекету, створення фінансових “пірамід”, криваві “розборки” кланів більшість громадян сприймають як явища, що їх не стосуються. Тому потрібна цілеспрямована пропаганда безпосередньої безпеки професійної та організованої злочинності, а також недопущення охоплення широких верств населення, особливо молоді, мораллю кримінальної субкультури.

Важливими чинниками в боротьбі з організованою злочинністю є формулювання в новому Кримінальному кодексі України поняття організованої злочинної групи і злочинної організації (ст. 28 КК України), встановлення окремої відповідальності за створення злочинної організації з метою вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину, за керування такою організацією чи за участь у ній або у злочинах, які вчиняє ця організація, а також за організацію, керування чи сприяння зустрічі (сходці) представників злочинних організацій або організованих груп з метою розробки планів і умов спільного вчинення злочинів, матеріального забезпечення злочинної діяльності чи коорди-

нації дій об'єднань злочинних організацій або організованих груп (ч. 1 ст. 255 КК України).

Фактично зазначена норма є базовою в боротьбі з верхівкою організованої злочинності, яка безпосередньо конкретних “традиційних” злочинів (вбивство, вимагання тощо) не вчиняє. Раніше кримінальне законодавство не надавало реальної змоги закону “дотягнутися” до цієї верхівки. Нині такі можливості з'явилися. Мало того, у кримінальному законодавстві передбачається відповідальність організатора організованої групи чи злочинної організації за всі злочини, вчинені організованою групою чи злочинною організацією, якщо вони охоплювалися його умислом (ч. 1 ст. 30 КК України).

Дуже важливою щодо профілактики є заохочувальна норма, згідно з якою від кримінальної відповідальності звільняється особа (крім організатора або керівника злочинної організації, за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 255 КК України), яка добровільно заявила про створення злочинної організації або участь у ній та активно сприяла її розкриттю (ч. 2 ст. 255 КК України).

Зазначені положення відповідають нормам кримінального законодавства США, Італії та інших розвинених країн з високим рівнем організованої злочинності.

Питанням протидії організованій злочинності і корупції присвячений окремий IV розділ Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 роки.

Згідно з цією Програмою СБУ, МВС та інші органи здійснюють заходи, спрямовані на викриття корупційних діянь насамперед вищих ланок державної влади, готують пропозиції щодо посилення відповідальності за неналежне виконання державними службовцями своїх обов'язків і недотримання вимог законодавства щодо запобігання проявам корупції.

З метою недопущення легалізації коштів, одержаних злочинним шляхом, здійснюються перевірки фінансово-господарської діяльності й дотримання вимог податкового законодавства суб'єктами підприємницької діяльності, що створені особами, які належать до організованих злочинних формувань або перебувають під впливом таких формувань.

Так само систематично здійснюються оперативно-розшукові профілактичні заходи на ринках, аеропортах, залізничних та

автобусних станціях (вокзалах) з метою захисту суб'єктів малого і середнього бізнесу від вимагань, запобігання та викриття фактів корупції і хабарництва.

Скоординовані спільні дії з викриття організованих злочинних угруповань з метою припинення їх діяльності, яка має транснаціональний характер, проводяться СБУ, МВС, ДПА, Держмитслужбою, Держкомкордоном і Генеральною Прокуратурою України разом з правоохоронними органами іноземних держав.

Нині цілеспрямована боротьба з організованою злочинністю вже дає певні позитивні результати. У 2001 р. МВС України виявило 770 організованих злочинних груп. Загалом ці групи вчинили 6703 злочини, у тому числі 84 бандитських нападів, 104 умисних вбивств (у тому числі 4 на замовлення), 576 розбоїв, 214 вимагань. Привласнення, розтрата чужого майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем — 341, в тому числі у великих розмірах — 51, 1835 крадіжок чужого майна, 61 хабарницьких проявів, 304 злочини у фінансово-кредитній системі, 95 у сфері зовнішньоекономічної діяльності, 45 у сфері приватизації. Виявлено 3286 осіб, що скоїли злочини у складі організованих злочинних груп, у них вилучено 149 автомобілі, 257 одиниць вогнепальної зброї, 124 кг наркотичних засобів.

Контрольні питання

- 1. Ознаки професійного злочинця і поняття професійної злочинності.*
- 2. Організована злочинність, її поняття й особливості.*
- 3. Поняття корупції.*
- 4. Характеристика сучасної організованої злочинності та її тенденції.*
- 5. Причини зародження і розвитку організованої злочинності.*
- 6. Умови, що сприяють організованій злочинності.*
- 7. Основні напрями боротьби з організованою злочинністю і корупцією. Законодавча база цієї боротьби.*
- 8. Розробка питань протидії організованій злочинності й корупції в сучасних умовах.*

Тема
17

**КРИМІНОЛОГІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА
І ПОПЕРЕДЖЕННЯ
ЕКОНОМІЧНОЇ
ЗЛОЧИННОСТІ**

1. *Кримінологічна характеристика економічної злочинності.*
2. *Причини й умови, що детермінують економічну злочинність.*
3. *Попередження економічної злочинності.*

**17.1. Кримінологічна характеристика
економічної злочинності**

Поняття “економіка” (від грецьк. *еко* — оселя, середовище і *номос* — закон) означає сукупність суспільно-виробничих відносин, що характеризують суспільно-економічний лад суспільства.

У світі немає жодної держави, економіка якої абсолютно була б схожа на економіку іншої держави. Проте схожими можуть бути типи власності, засоби виробництва, співвідношення державної і приватної власності тощо.

В економіці будь-якої держави є суперечності й недоліки, які використовує злочинність. Це стосується економіки України.

Відкинувши концепцію державного монополізму в економіці, Україна здійснює перехід до ринкової економіки і приватного бізнесу. Відсутність досвіду, невідосконалені правова база, механізм регулювання такою економікою створюють можливості для злочинного збагачення.

Економічна злочинність погіршує життя суспільства загалом, а тому боротьба з нею є одним з пріоритетних завдань не тільки правоохоронних органів, а й всіх структур держави.

Насамперед наведемо ознаки злочинів, які належать до економічних. По-перше, такі злочини несприятливо впливають на відносини у сфері економіки; по-друге, мають корисливий

характер; по-третє, їх вчиняють здебільшого службові особи, які обіймають (постійно або тимчасово) на підприємствах, в установах і організаціях незалежно від форм власності посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків або виконують такі обов'язки за спеціальними повноваженнями, а також особи, яким чуже майно було ввірене чи перебувало в їх віданні або які завдають шкоди економічним відносинам так би мовити “ззовні” (наприклад, контрабандисти).

Західні кримінологи до ознак економічних злочинів зараховують ще й такі: шкода, яку вони завдають державі, суспільству, приватній підприємницькій діяльності, окремим групам громадян; складність встановлення в багатьох економічних злочинах конкретного суб'єкта — фізичної особи; економічний злочинець не вважає себе злочинцем і не ототожнює себе із злочинним світом; економічна злочинність завдає суспільству великої матеріальної шкоди і водночас це майже не тривожить переважну більшість членів суспільства, частина з яких взагалі не вбачає суспільної небезпеки в цих діяннях.

Єдиного міжнародно визнаного визначення економічної злочинності не існує через певні відмінності економіки різних країн, а також через розбіжності думок різних кримінологів щодо кола злочинів, які слід вважати економічними.

Економічну злочинність можна визначити як протиправну діяльність, що посягає на інтереси економіки держави загалом, а також на інтереси окремих груп громадян, приватну підприємницьку діяльність, має здебільшого усталений характер і здійснюється з метою здобуття наживи під прикриттям законної економічної діяльності або з використанням її можливостей шляхом зловживання довірою потерпілих.

Економічні злочини можна класифікувати так:

- злочини, що полягають у розкраданні чужого майна шляхом його привласнення чи розтрати особами, яким воно було ввірене чи перебувало в їх віданні, а також шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України);
- злочини, що посягають на фінансові інтереси й фінансову систему держави: виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних

паперів або білетів державної лотереї (ст. 199), незаконні дії з документами на переказ, платіжними картками та іншими засобами доступу до банківських рахунків, обладнанням для їх виготовлення (ст. 200), контрабанда (ст. 201), ухилення від повернення виручки в іноземній валюті (ст. 207), ухилення від сплати податків (ст. 212) та деякі інші (ст. 208–211, 215–217, 233–235);

- злочини, що посягають на порядок отримання й використання депозитного капіталу і такі, що завдають шкоди кредиторам і гарантам: фіктивне підприємництво (ст. 205), фіктивне банкрутство (ст. 218), доведення до банкрутства (ст. 219), приховування стійкої фінансової неспроможності (ст. 220), незаконні дії в разі банкрутства (ст. 221), шахрайство з фінансовими ресурсами (ст. 222), порушення порядку випуску (емісії) й обігу цінних паперів (ст. 223), виготовлення, збут і використання підроблених недержавних цінних паперів (ст. 224);
- злочини, що посягають на встановлений порядок вільної конкуренції в економіці: змова про зміну чи фіксування цін або примушування до їх зміни чи фіксування (ст. 228), незаконне використання товарного знака (ст. 229), порушення антимонопольного законодавства (ст. 230), незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю (ст. 231), розголошення комерційної таємниці (ст. 232), протидія законній господарській діяльності (ст. 206); у багатьох випадках ці діяння пов'язані з комп'ютерними злочинами (ст. 361–363);
- злочини, що посягають на встановлений порядок зайняття підприємницькою діяльністю: порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю (ст. 202), зайняття забороненими видами господарської діяльності (ст. 203), незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204) та деякі інші (ст. 213, 214);
- злочини, пов'язані зі сприянням службовими особами в корисливих цілях підприємницькій діяльності (так зване комерційне хабарництво, ст. 368), і деякі інші злочини у сфері службової діяльності, вчинені з вказаною метою:

зловживання владою або службовим становищем (ст. 364), службове підроблення (ст. 366);

- злочини, що посягають на права споживачів: обман покупців і замовників (ст. 225), фальсифікація засобів вимірювання (ст. 226), випуск або реалізація недоброякісної продукції (ст. 227).

На Заході до економічних злочинів часто відносять ще злочини проти довкілля і безпеки виробництва.

Зауважимо, що останні тридцять років на Заході спостерігається справжній бум економічних злочинів. Наприклад, у Німеччині 40 % розкрадань шляхом привласнення, розтрат і підробок на фірмах, у банках і корпораціях здійснюють їх співробітники. Збитки від цього становлять десятки мільярдів марок. У США збитки внаслідок розкрадання з використанням комп'ютерних мереж становлять мільярди доларів, а витрати приватних фірм для захисту власної майнової та інформаційної безпеки перевищують сто мільярдів доларів.

Видатний американський кримінолог Е. Сатерленд назвав економічну злочинність злочинністю “білих комірців” (на відміну від злочинності “синіх комірців”, тобто простолюдинів).

Економічний і організований види злочинності тісно взаємопов'язані, хоча серед злочинців у сфері економіки багато таких, що не пов'язані зі злочинністю організованою. Водночас верхівка організованої злочинності всіма можливими способами намагається легалізувати (“відмити”) здобуті злочинним шляхом гроші, вкладаючи їх в усі форми законної економічної діяльності. Це надає можливість тим, хто входить у цю верхівку, одержувати статус респектабельних осіб, виходити з економічної “тіні”, обіймати керівні посади в банківській сфері, активно займатися зовнішньоекономічною діяльністю, “іти в політику”, привносячи в усі зазначені сфери діяльності гангстерське забарвлення.

За радянських часів економічна злочинність у країні (а отже, і в Україні) завжди перебувала на високому рівні й базувалася на розкраданні державного та колективного майна. І в сучасних соціально-економічних умовах економічна злочинність залишається на високому рівні, до того ж до неї додалося багато нових видів злочинів, притаманних ринковій економіці. Зауважимо також, що економічні злочини мають високу латент-

ність, а окремі з них дуже високу (наприклад, комерційне хабарництво).

У зв'язку зі значним зниженням обсягів виробництва у структурі економіки епіцентр злочинної діяльності перемістився в інші її сфери. Нині економічна злочинність найбільшу активність проявляє в паливно-енергетичному та аграрно-промисловому комплексі, у сферах приватизації, кредитно-фінансовій (у тому числі банківській), зовнішньоекономічній та бюджетній.

Велику загрозу економічній безпеці в Україні створює виключно висока за світовими вимірами “тінізація” економіки (понад 50 %), зокрема великого поширення дістало ухиляння від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів. На високому рівні перебувають також контрабандні прояви, фальшування грошей, комерційне хабарництво, зловживання, пов'язані з нецільовим використанням бюджетних коштів (у тому числі призначених для виплати заробітної плати), злочини з підакцизними товарами.

Зауважимо, що абсолютна більшість злочинів у сфері господарської діяльності вчиняються з метою розкрадання коштів і майна, привласнення нерухомості й земельних паїв.

Нині глобального характеру набирають прояви розкрадання з використанням електронних розрахунків. Всесвітнє комп'ютерне “мереживо-павутиння” (насамперед Інтернет) докорінно змінило систему кредитно-фінансових і банківських операцій, водночас породивши невідомі раніше можливості використання її у злочинних цілях. Наприклад, один західний банк зазнав збитків у розмірі 140 млн дол. від “нальоту” московських хакерів (зломщиків комп'ютерних мереж). Проте керівництво банку навіть не зробило про це офіційної заяви, бо приховувало “брудні” капітали.

За заявою ФБР американські бази даних щомісяця зазнають понад тисячу “нальотів” іноземних хакерів.

В Україні розкрадання із застосуванням комп'ютерних мереж поки що не набуло широкого розмаху. Його здійснюють здебільшого особи, які мають офіційний доступ до відповідних банків даних.

Зазначимо також, що в Україні з'явилися і банкоматні розкрадачі.

Одним з поширених злочинів є ухиляння від сплати податків. Податки — це ефективне знаряддя реалізації державної політики щодо життєдіяльності суспільства, а саме перерозподілу національного продукту в соціальному, віковому, територіальному та галузевому аспектах, компенсації недоліків ринкових механізмів розміщення ресурсів, забезпечення суспільними благами, заохочення бізнесу, ділової активності, мотивації праці, підтримки рівня зайнятості, стабілізації ринкової кон'юнктури, нарешті, сплачування заробітної плати і пенсій.

Розрізняють такі основні способи ухиляння від сплати податків:

- шляхом завищення цін над фактичним рівнем торговельної і постачально-збутової націнки при реалізації продукції й заниження їх розміру в декларації;
- ухиляння від сплати податків на прибуток від торговельно-закупівельної діяльності шляхом подання фіктивних декларацій і розрахунків про використання коштів нібито на здійснення підприємством власного будівництва;
- ухиляння від сплати податків на прибуток шляхом складання фіктивних договорів про надання благодійних послуг;
- ухиляння від сплати податків на прибутки, отримані від реалізації товару, шляхом перерахування частини сплаченого на особисті рахунки керівників комерційних структур;
- ухиляння від сплати податків на прибуток шляхом неподання декларації й розрахунків при закупівлі підприємством за власні кошти матеріальних цінностей у громадян за односторонніми актами закупівлі, де не зазначаються дані про продавця;
- ухиляння від сплати податку, мита або акцизного збору при вивезенні (ввезенні) товару через кордон шляхом оформлення документів про фіктивні бартерні оборотки з іноземними фірмами (неіснуючими, банкрутами, ліквідованими тощо), а також товару, нібито ввезеного як транзит;
- здійснення комерційної діяльності без реєстрації (як фізичних, так і юридичних осіб);

- заниження обсягів реалізації продукції (у тому числі через підміну митної декларації);
- неоприбуткування наявної готівки (виручки) за реалізовану продукцію і надані послуги;
- безфактурне відпускання товарів, тобто реалізація без супровідних документів; при цьому отримані від обладок гроші привласнюються без відображення в бухгалтерських звітах;
- вчинення фінансових операцій з використанням рахунків інших підприємств за домовленістю.

Порушення податкового законодавства є масовим явищем. При перевірках воно виявляється у 70–75 % організацій.

Широкий розмах дістало перераховування валютної виручки за кордоном. На думку експертів, обсяги перетікання капіталів за кордон становлять щонайменше 25 млрд дол.

Протиправні дії, пов'язані з порушенням податкового законодавства у зовнішньоекономічній діяльності, організації здійснюють у кілька способів. Деякі з них:

1. Складають обладку з комерсантами далекого зарубіжжя на постачання у країну товарів. Сплату здійснюють за цінами кон'юнктури, а в супровідних документах ціни завищують. Залишки грошей від цієї ділової угоди залишаються за кордоном. Потім з особистих рахунків комерсантів їх переводять в офшорні зони (Кіпр, Мальта, Багами), де створюють підставні фірми, і це дає можливість уникати обкладання податками і отримувати додаткові прибутки. З підставними фірмами комерсанти складають договори від імені своїх фірм в Україні і здійснюють обладку.

2. У вантажну декларацію вносять наперед неправдиві дані про наявність валютних рахунків підприємства-експортера в уповноважених банках. Митники не завжди перевіряють наявність таких рахунків. А тому отримана валютна виручка осідає на рахунках фірм-посередників за кордоном.

3. У документах, які подають для митного оформлення експортних контрактів, зазначають, що обладку, яка реалізується, має бартерний характер. Насправді ж товар реалізують за валюту. З отриманих коштів частину витрачають на придбання товарів для зустрічних поставок. Але більша частина виручки залишається за кордоном.

4. Здійснюють афери з якістю вивезеного товару. У деклараціях як товар відображують металобрухт, відходи виробництва, шлак тощо. А фактично за безцінь вивозять чорні й кольорові метали, вугілля, паливо-мастильні матеріали, цукор тощо. Різниця між цінами “осідає” на закордонних рахунках. Знайти валютні рахунки за кордоном дуже важко. Банки зберігають таємницю, бо мають у цьому свій інтерес.

Останнім часом великого поширення дістало створення фіктивних підприємницьких структур. Третина всіх зареєстрованих суб’єктів підприємницької діяльності (СПД) нею не займається і податків не сплачує.

Використовуючи фіктивні СПД, злочинні структури накопичують величезні кошти. Під прикриттям цих фірм укладаються договори з державними металургійними підприємствами для надання посередницьких послуг при експорті металопродукції іноземним фірмам, а отримавши продукцію, іноземні фірми не розраховуються за ці послуги або розраховуються частково.

Українські фірми після таких оборудок ліквідуються і за домовленістю з іноземними фірмами ділять валютну виручку, яку залишають за кордоном.

Перекачування валюти за кордон і її “відмивання” здійснюються за рахунок фіктивно створюваних спільних підприємств (СП), що дає можливість отримувати кредити і переводити їх за кордон. Після цього СП ліквідуються. В Україну не надходить 70 % валютного прибутку, який осідає на рахунках закордонних банків, відкритих на підставних осіб.

Фіктивні фірми використовують також для скоєння злочинів у кредитно-фінансовій сфері, зокрема для фінансових шахрайств, розкрадання кредитів, незаконної конвертації грошей у вільно конвертовану валюту та їх переказ за кордон тощо.

При здійсненні подібних злочинів використовують схему, згідно з якою кошти неодноразово переказують з рахунка на рахунок, з однієї фіктивної фірми в іншу і на одному з етапів вилучають, після чого ці “фірми” припиняють існувати або оголошують себе банкрутами.

Фіктивні фірми широко використовують також для ухиляння від сплати податків.

Поширені також незаконне (необґрунтоване) одержання та нецільове використання кредитних ресурсів. Небезпека таких

дій полягає в такому: часто одержані кошти переводять у готівку і привласнюють або переказують за кордон з метою незаконної конвертації і зберігання на незаконно відкритих рахунках в іноземних банках. Це спричинює до прямих збитків держави, прискорення інфляційних процесів, купівлі валюти (як правило, за завищеним курсом) для приховування її за межами України.

Досліджена правоохоронними органами одна із схем здійснення цих злочинів така:

- створюють щонайменше дві фірми — суб'єкти господарювання, для яких планується одержувати кредити. Засновниками, власниками цих фірм є одні й ті самі особи — співучасники злочину. В окремих випадках керівниками фірм (директор, головний бухгалтер) є підставні особи, які, як правило, не мають відповідної кваліфікації для виконання покладених на них обов'язків, тому беззаперечно виконують вказівки осіб, які їх найняли;
- розроблюють так звані пакети підробних документів, які видають банківські установи для надання кредитів; при цьому одна з фірм є одержувачем кредиту, інші — партнерами угод (купівлі-продажу, поставок та ін.), що “обґрунтовують” необхідність і господарську доцільність одержання (надання) кредиту;
- зазначений “пакет” документів особисто або через посередників (у тому числі підставних керівників фірм) подають до банківської установи, де одночасно члени злочинної групи вступають у зговір з керівником, який видає кредити, даючи йому хабара (як правило, у доларах у розмірі 20–50 % суми кредиту — так званий відкат). Після цього підписуються кредитні договори та інші документи (наприклад, договір про страхування кредиту) і на рахунок фірми перераховуються кредитні ресурси;
- на завершальному етапі гроші протягом одного–трьох днів перераховуються на рахунки наперед підібраних суб'єктів господарювання, де здійснюється їх конвертація за окремо розробленою схемою. У результаті частина валюти надходить керівництву банківської установи як хабар, а решту привласнює злочинна група.

Згідно з даними правоохоронних органів дедалі частішають факти отримання хабарів службовими особами місцевих адміністрацій та органів приватизації за оформлення необхідних документів з приватизації підприємств, за зниження вартості об'єктів приватизації, безпідставне списання основних фондів, завищення кредиторської заборгованості тощо. За слідчими даними ставка аудитора за зниження вартості підприємства, що приватизується, становить 5 % суми, на яку він знижує вартість.

У зовнішньоекономічній діяльності хабарі дають за отримання ліцензій на придбання високоліквідних товарів або сировини і вивезення їх за кордон.

Багато злочинів вчиняється і в аграрно-промисловому комплексі.

Нині у зв'язку з розпаюванням землі й сільськогосподарського реманенту виявляється багато службових злочинів, які тісно переплітаються з розкраданням, зокрема це безпідставне занесення осіб у списки одержувачів земельних паїв, завищення строків перебування в колгоспі, що надає пільги при отриманні певної частки колгоспного майна, тощо.

17.2. Причини й умови, що детермінують економічну злочинність

Причини економічної злочинності в Україні мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

Соціально-економічні обставини

Перехід на рейки ринкової економіки відбувався в умовах розвалу колись єдиної країни, що призвело до розірвання виробничих і торговельних зв'язків багатьох економічних партнерів колишніх союзних республік. Особливих втрат зазнали підприємства військово-промислового комплексу (ВПК), що становили базу радянської економіки і на яких працювала більшість працездатного населення.

В Україні (як і в інших країнах СНД) не було чіткого і послідовного розуміння напрямів входження в ринок. Звідси було зроблено непродумані кроки у вирішенні економічних і правових проблем, які базувалися на "романтичному" сприйнятті

ринку, якому треба дати простір і він все вирішить без втручання держави.

Через неврегульованість або неефективне вирішення важливих економічних питань у країні почалося “первісне накопичування капіталу”, часто з прямим порушенням або в обхід законодавства.

Значна частина промисловості, що має дотаційний характер (ВПК, вугледобувна промисловість та ін.), досі не може повною мірою вписатися в ринкові відносини. Відкритість зовнішньоекономічної діяльності країни призвела до напливу товарів іноземного виробництва, з яким українські товаровиробники (і в сільському господарстві, і у промисловості) не завжди спроможні конкурувати.

Створена ще за радянських часів “тіньова” економіка набирає оберти, паразитує за рахунок державної і водночас не сплачує податків. Значних помилок припущено при проведенні приватизації державних об’єктів.

Населення країни, яке не мало досвіду існування в ринковій економіці, чекало (і чекає дотепер) від держави вирішення всіх проблем, воно було (і залишається) надто довірливим. Усе це вигідно злочинцям, які продовжують створювати усілякі “піраміди”.

Націлена на прибуток діяльність комерційних банків не відповідала завданням структурної перебудови економіки. Це призвело до різкого зниження темпів і обсягів виробництва в усіх галузях народного господарства, зменшення національного продукту і національного прибутку, гіперінфляції, яку було подолано монетарними засобами, а отже, до різкого зниження рівня життя населення. У результаті різко зменшились обсяги товарообороту, оптової та роздрібною торгівлі, що спричинилося до неупорядкованості ціноутворення.

Організаційно-управлінські обставини

Після розпаду СРСР колишні соціалістичні республіки не змогли оптимально поєднати розвиток ринкової економіки з необхідним державним регулюванням і контролем, що характерно для розвинених капіталістичних країн світу.

Зокрема, в Україні система контролю за банківськими розрахунками і діяльністю комерційних банків з боку НБУ була

недосконалою. Держава значною мірою втратила контрольні функції у сфері економіки, було ліквідовано органи народного контролю, відомчого ревізійного апарату, торговельної інспекції та ін.

У Україні не було на належному рівні налагоджено систему міжбанківських розрахунків. Вона була багатоступінчастою, і це призводило до тривалих затримок зі сплатою грошей за операціями, з'явилась можливість тимчасового використання грошей не за призначенням, було відмінено щотижневі звірки взаєморозрахунків. Це дало можливість злочинним елементам вільно використовувати канали банківських розрахунків для розкрадання великих сум за підробними кредитними документами авізо, платіжними дорученнями тощо.

У структурах НБУ і правоохоронних органів спостерігалася недостатність фахівців з ринкової економіки, у той час як злочинці вчилися у кращих центрах підготовки фахівців за кордоном.

Обставини у сфері нормативно-правового регулювання

Правова система України була зорієнтована на адміністративно-командний устрій і не відповідала, та й нині не повною мірою відповідає вимогам ринкової економіки (фактично не прийнято такі базові законодавчі акти, як Цивільний кодекс, ЦПК, КПК, Закон України “Про попередження злочинів” тощо).

Частина законів України має декларативний характер, не розроблено механізм їх реалізації через відсутність матеріального і кадрового забезпечення.

Окремі закони і відомчі правові акти не узгоджені між собою і з іншими нормативними актами. У багатьох законах і підзаконних актах відсутня чітка регламентація дій службових осіб, а також фактично вони не несуть відповідальності за дії, що суперечать нормативній базі.

Недостатньо ефективним виявився Закон України “Про боротьбу з корупцією” від 5 жовтня 1995 р.

З одного боку, усе це надає можливість “кримінальним талантам” лавірувати між часто-густо протилежними рішеннями, постановами й положеннями державних інстанцій, використовуючи також пробіли в законодавстві.

З іншого боку, корумпована частина чиновництва у корисливих цілях, за хабарі створює режим найбільшого сприяння злочинності при вирішенні питань квотування, ліцензування, сплати мита, зменшення державного замовлення тощо.

Стикаючись з чиновницькими вимогами, не маючи змоги або не бажаючи вирішувати питання в межах дії законодавства, частина комерсантів діє в обхід закону.

У країні існує традиція невіри у захист закону, необов'язковості його дотримання й можливості порушення.

Низький рівень правової й економічної культури населення, відсутність досвіду критичного ставлення до реклами, зовнішньої атрибутики, штучно підігріте уявлення про “надзвичайні” можливості капіталізму сприяли поширенню у країні фінансових афер. Обіцяючи високі дивіденди і швидке збагачення, іноді не маючи ліцензії на діяльність, різні довірчі, страхові товариства і позабанківські установи, АТ і ТОВ з мізерним статутним капіталом, заманювали вкладників, розповсюджували акції, векселі й інші “цінні” папери, які не мали жодного забезпечення. У такий спосіб зазначені структури накопичували великі капітали, які давали як кредити під шалені відсотки, потім оголошували себе фіктивно збанкрутілими (бо гроші були переведені з рахунків АТ і ТОВ) чи просто зникали. Загалом в Україні у 90-х роках було ошукано понад 4 млн осіб на загальну суму 132 млн дол.

Умовами поширення економічної злочинності були недоліки в діяльності місцевих органів влади і недостатній рівень боротьби з ними правоохоронних органів.

Серед недоліків діяльності правоохоронних органів основними були такі:

- слабка теоретична підготовка і недостатній досвід співробітників;
- слабка взаємодія окремих ланок системи правоохоронних органів і комісій місцевих органів влади, органів Антимонопольного комітету, що організують процеси приватизації об'єктів;
- несвоєчасне виявлення нових проявів економічної злочинності й запізніле реагування на них.

До основних недоліків діяльності органів місцевої влади можна зарахувати такі:

- при реєстрації статутів комерційних структур в окремих випадках не визначаються джерела їх забезпечення сировиною, матеріалами, устаткуванням, приміщеннями, що призводить до збільшення випадків розкрадань, підкупів службових осіб;
- не забезпечується дотримання вимоги Закону України “Про підприємництво”, що забороняє обирати й призначати на керівні та матеріально відповідальні посади осіб, які раніше були засуджені;
- затвердження на керівних посадах осіб, що скомпрометували себе на попередніх посадах;
- слабкий контроль за використанням виділених банківських позик, що уможливорює їх привласнення або використання не за призначенням;
- порушення вимог ст. 2 Закону України “Про підприємництво”, ст. 5,6 Закону України “Про боротьбу з корупцією”, що забороняють займатися підприємницькою діяльністю особам, які працюють в органах влади і управління й мають здійснювати контроль за діяльністю комерційних структур;
- слабкий контроль за припиненням діяльності комерційних структур, які всупереч вимогам законів здійснюють діяльність, не зазначену у статуті (займаються посередницькою діяльністю замість виробничої);
- недостатній рівень контролю за суб’єктами підприємницької діяльності, які здійснюють бухгалтерський облік з порушеннями або зовсім не здійснюють.

Виникнення і поширення нових злочинів в економіці потребує залучення до їх виявлення й документування великої кількості фахівців з різних галузей. Виникає складна ситуація, оскільки правоохоронні органи не мають достатніх коштів для їх залучення, а тому документальні ревізії фінансово-господарської діяльності підприємств, організацій, установ за наявності підстав для їх проведення або не здійснюються взагалі, або затягуються на невизначений час. Відомчий ревізійний апарат не має змоги задовольнити проведення необхідної кількості ревізій, та й не завжди вони проводяться на належному рівні. Що ж до структур Державного контрольно-ревізійного управління України, то вони здійснюють ревізії в основному суб’єктів під-

приемницької діяльності, які фінансуються з державного бюджету.

17.3. Попередження економічної злочинності

Попередження економічної злочинності є невіддільною складовою соціального управління, що має передбачати впровадження системи економічних, організаційно-виробничих, технічних, правових та виховних заходів, спрямованих на нейтралізацію або зниження впливу обставин, що зумовлюють вчинення злочинів у сфері економіки. Розглянемо основні з цих заходів.

Економічні заходи. Такі заходи повинні передбачати коригування загальної концепції процесу просування до сучасного ринку, її чітке опрацювання з урахуванням набутого досвіду, і неухильне виконання.

Особливу увагу слід приділяти цивілізованому і справедливому продовженню процесу приватизації, оскільки це сприятиме отриманню державою основних коштів. При цьому не допускати заниження вартості об'єктів, що приватизуються, а також порушення прав тих, хто на них працює.

Важливою проблемою є боротьба з монополізацією комерційної діяльності, що призводить до підвищення цін, за створення умов для доброчинної конкуренції. Особливо важливо не допустити поділу ринку на сфери впливу. Цими проблемами покликаний займатись Антимонопольний комітет.

Потребує переоснащення технічний парк промисловості, який дедалі більше відстає від вимог життя.

Для посилення контролю за діяльністю комерційних банків, спрямування їх діяльності на розвиток економіки країни, необхідно підвищити роль Національного банку України, значно посилити його контрольні функції щодо здійснення перевірки банківських установ разом з відповідними службами Міністерства внутрішніх справ України.

Саме впровадження таких заходів дасть можливість запобігати зловживанням, своєчасно виявляти факти незаконного отримання чи використання кредитів.

Організаційні заходи. Необхідно відтворити систему контролюючих і ревізуючих органів, які б здійснювали контроль за

додержанням вимог законодавства в комерційній діяльності починаючи з моменту відповідності реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності, щодо відповідності їх діяльності статутній, отримання ліцензій на конкретні види діяльності, а також жорсткий контроль за сплатою податків.

Потрібно підвищити рівень підготовки фахівців різних профілів: економістів, юристів та інших службовців державного апарату, що організує роботу економічної галузі, банківської системи, аудиту, правоохоронних органів тощо.

Потрібно комп'ютеризувати систему обліку діяльності народного господарства, упровадити дійову систему контролю за розрахунковими операціями.

Необхідно ввести норми забезпечення надійності суб'єктів підприємницької діяльності, для чого встановити максимальні межі співвідношення власних та позикових коштів, рівень їх резервування, а також страхування внесків.

У розд. 2 Закону України "Про рекламу" містяться загальні вимоги до реклами, пояснюється поняття недоброчинної реклами (ст. 10); ідеться про рекламу послуг, пов'язаних із залученням коштів населення, цінних паперів (ст. 23); забороняється повідомляти розміри очікуваних дивідендів, а також інформацію про майбутні прибутки, крім фактично виплачених за підсумками щонайменше одного року; встановлено штрафні (адміністративні) санкції за порушення вимог закону (ст. 27).

Проте в законі не повністю враховано пропозиції щодо публікації коротких звітів фірм, які рекламують себе, а також ступінь ризику вкладників.

Потрібно створювати нові й укріплювати діючі служби безпеки банків, які повинні не тільки фізично охороняти керівництво і будівлі, а й створити банки даних, за допомогою яких можна отримати необхідну інформацію про потенційних клієнтів і партнерів банку. При складанні угоди на велику суму необхідно перевіряти відповідність фактичної адреси зазначеній у документах, дані про керівників фірми, номерні знаки автомобілів тощо.

В окремих випадках необхідно створювати міжбанківські служби безпеки. Так, у Полтаві міська служба безпеки "Скіф" надає заінтересованим структурам інформацію про фінансову й

господарську діяльність суб'єктів комерційних відносин усіх форм власності. Ця служба тісно взаємодіє з Міністерством внутрішніх справ України, налагоджено також автоматизований обмін інформацією з банками та страховими компаніями країни.

У Закон України “Про державну податкову службу в Україні” додатково 5 грудня 1998 р. внесено розд. 5 “Податкова міліція”, де зафіксовано її завдання, структуру, повноваження і права. Того ж року було прийнято Закон України “Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України та деяких інших законодавчих актів України у зв’язку з утворенням податкової міліції. Цим законом податковій міліції надано право здійснювати оперативно-розшукову та слідчу діяльність. Одним з основних завдань податкової міліції законом визначено профілактику злочинів, боротьба з якими входить до її компетенції.

Правові заходи. У сучасних умовах правозабезпечувальний механізм відстає від господарської практики.

Удосконалення законодавства повинно охоплювати такі завдання:

- розробка загальнообов’язкових правил поведінки на ринку всіх суб'єктів підприємницької діяльності;
- розробка системи універсальних санкцій до суб'єктів підприємницької діяльності за порушення господарського законодавства, які завдають шкоди інтересам споживачів;
- подальше вдосконалення адміністративної та кримінальної відповідальності за різні види недобросовісної комерції, в разі злісного невиконання загальнообов’язкових правил господарської діяльності.

Потребує подальшого вдосконалення кримінальне законодавство у сфері боротьби із суспільно небезпечними діями в економіці, зокрема з лихварством, неправильним веденням бухгалтерського обліку з метою ухилення від сплати податків, введенням в оману контрагентів при складанні угод тощо.

Винятково важливо усунути внутрішні суперечності законодавства. Потрібно здійснити кримінологічну експертизу всіх законопроектів у сфері регулювання господарчої діяльності, на основі якої прогнозувати можливе виникнення небезпечних

форм поведінки в галузі економіки, адже злочинність миттєво використовує будь-які “проріхи” у законодавстві.

Виховні заходи. Ці заходи невіддільні від загальновиховних серед усіх прошарків суспільства. Вони повинні, з одного боку, сприяти переборенню людьми почуття очікування благ тільки з боку держави, безініціативності, страху перед змінами, а з іншого — не допускати розвитку розгубленості, негативних ідей, що відкидають творчі початки, ініціативу, спричинюючи устремління ухопити все, що можливо, сьогодні, не думаючи про завтра.

Необхідно розвивати у громадян почуття співпереживання за майбутнє України, досягнення нею високих позицій у світовій спільноті.

Потрібно широко пропагувати правові знання в галузі економіки із застосуванням зарубіжного досвіду. Зараз розроблена загальнодержавна програма підвищення рівня податкової культури громадян, де передбачені відповідні заходи через засоби масової інформації, у тому числі проведення циклів теле- і радіопередач, консультацій, брифінгів, зустрічей службових осіб органів державної податкової служби з населенням на підставі п. 33 Комплексної програми профілактики злочинності на 2001–2005 рр.

Для зосередження зусиль на пріоритетних напрямках профілактики економічних злочинів правоохоронні та інші компетентні органи розробляють і реалізують програми попередження злочинності з урахуванням нових тенденцій в її діяльності.

Так, розроблена і виконується Програма заходів щодо захисту паливно-енергетичного комплексу України. Ця програма коригується з урахуванням змін економічної ситуації в цій галузі. Міністерство внутрішніх справ України висунуло обґрунтовані пропозиції щодо застосування штрафних санкцій за порушення умов видачі вексельних бланків; законодавчого обмеження обсягів електроенергії, що реалізується за безгрошовими схемами, зокрема із застосуванням вексельного обігу та бартерних операцій; посилення вимог ліцензійних умов до ліцензіатів при отриманні ними ліцензії на здійснення підприємницької діяльності на ринку електроенергії щодо їх фінансового стану та платоспроможності в розрахунках за електроенергію наявними грошовими коштами.

Для боротьби з криміналізацією приватизаційних процесів, забезпечення їх прозорості, умов чесної змагальності здійснюється Програма оперативного супроводження процесу приватизації в Україні. У процесі виконання вимог програми виявлено сотні випадків вчинення злочинів у сфері приватизації (службові зловживання, заниження вартості об'єктів приватизації шляхом підробки документів, безпідставного списання основних фондів, завищення кредиторської заборгованості, незаконного використання приватизаційних майнових сертифікатів). Встановлено факти, коли комерційні структури, у віданні яких перебували державні пакети акцій стратегічно важливих підприємств, замість інвестування їх розвитку організовували приватні фірми, у тому числі в офшорних зонах. Через ці фірми комерційні структури отримували сировину й вивозили готову продукцію за кордон. У такий спосіб підприємства штучно доводились до банкрутства, а в подальшому вкупались за рахунок коштів, отриманих у результаті “управління” цим же підприємством.

Ось чому розглядувана Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 рр. (п. 41) спеціально передбачає низку заходів, пов'язаних з недопущенням участі в аукціонах з продажу пакетів акцій підприємств, які мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави або займають монополне становище на загальнодержавному ринку відповідних товарів, робіт, послуг, претендентів з коштами сумнівного чи кримінального походження.

Зазначимо також, що важливі профілактичні заходи впроваджуються у кредитно-фінансовій, агропромисловій, зовнішньоекономічній та інших сферах економіки.

Таким заходом є, наприклад, проведення на заздалегідь визначених пріоритетних напрямках і стратегічно важливих об'єктах оперативно-профілактичної операції “Наступ”, що забезпечує комплексне відпрацювання зазначених об'єктів.

Розроблена і впроваджується програма профілактичних дій правоохоронних та контролюючих органів для боротьби з незаконним виробництвом, поширенням і реалізацією аудіо- і відеопродукції, компакт-дисків та інших об'єктів інтелектуальної власності.

Контрольні питання

- 1. Ознаки і класифікація економічних злочинів.*
- 2. Співвідношення економічної і організованої злочинності.*
- 3. Основні напрями економічної злочинності на сучасному етапі.*
- 4. Причини й умови, що детермінують економічну злочинність.*
- 5. Економічні, організаційні, правові та виховні заходи попередження економічної злочинності.*

Тема

18

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА І ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИХ НЕКОРИСЛИВИХ ЗЛОЧИНІВ

1. *Кримінологічна характеристика насильницьких некорисливих злочинів.*
2. *Причини й умови вчинення насильницьких некорисливих злочинів.*
3. *Попередження насильницьких некорисливих злочинів.*

18.1. Кримінологічна характеристика насильницьких некорисливих злочинів

У кримінологічній класифікації злочинів як окремий вид вирізняють насильницькі злочини.

Під **насиллям** у кримінальному праві розуміють фізичний або психічний вплив особи на іншу людину, який порушує її право на особисту недоторканість, з метою досягнення певного злочинного результату.

Зазначимо, що згідно із ст. 3 Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Насильницькі злочини поділяються на три групи:

- некорисливі;
- корисливі;
- які посягають на основи національної або громадської безпеки, а також на авторитет органів державної влади і місцевого самоврядування.

Насильницькі некорисливі злочини (суто насильницькі) кульмінацією мають безпосередньо насильство, вчинивши яке, злочинець вважає, що досяг своєї мети. Мотивами цих злочинів можуть бути помста, ревнощі, заздрість, хуліганські спонукування, гіпертрофований статевий інстинкт, садистські нахили.

Але завжди в основі механізму злочинної поведінки виявляється агресивно-зневажливе, цинічне ставлення до особи, її життя, фізичного і психічного здоров'я, честі й гідності. Злочинне діяння може бути спрямоване як на конкретну особу, так і на невизначене коло осіб.

Отже, до некорисливих насильницьких злочинів насамперед належать такі умисні злочини, як вбивство (ст. 115–118 КК України, крім вбивства з корисливих мотивів), усі види тілесних ушкоджень (ст. 121–125 КК України), побої і мордування (ст. 126 КК України), катування (ст. 127 КК України), погроза вбивством (ст. 129 КК України), зґвалтування та інші статеві злочини (ст. 152–156 КК України), хуліганство (ст. 296 КК України), наруга над могилою (ст. 297 КК України), нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури (ст. 298 КК України), жорстоке поводження з тваринами (ст. 299 КК України) та деякі інші.

В останніх трьох злочинах психічне насильство над особою виявляється не обов'язково в момент вчинення діяння, це може статися й пізніше при виявленні їх наслідків (зіпсована пам'ятка культури, знищена могила, труп тварини тощо).

Насильницькі (як і корисливі насильницькі) злочини вважаються “ядром” загальнокримінальної злочинності, такими, що існуватимуть завжди, при будь-якому суспільно-політичному устрої.

Що ж до другої і третьої груп насильницьких злочинів, то насильство в них є лише першим етапом досягнення суб'єктом інших цілей, воно є засобом для вчинення інших злочинних дій, в основі яких лежать інші спонукальні мотиви.

До корисливих насильницьких злочинів можна зарахувати грабіж, поєднаний з насильством (ч. 2 ст. 186 КК України), вбивство з корисливих мотивів (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України), розбій (ст. 187 КК України), вимагання (ст. 189 КК України), бандитизм (ст. 257 КК України), які мають на меті злочинне збагачення.

Насильницькі злочини, що посягають на основи національної або громадської безпеки, а також на авторитет органів державної влади й місцевого самоврядування: дії, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу або на захоплення державної влади (ст. 109 КК України), посягання на

життя державного чи громадського діяча (ст. 112 КК України), захоплення заручників (ст. 147 КК України), масові заворушення (ст. 294 КК України), наруга над державними символами (ст. 388 КК України), мають на меті через насильство змінити характер діяльності владних структур, примусити їх виконувати незаконні дії, державних службовців перейти межі їх повноважень, водночас підриваючи авторитет зазначених структур.

Вивчення кола некорисливих насильницьких злочинів дає підстави умовно класифікувати їх на три групи:

- побутові;
- дозвільні;
- статеві.

Побутовий злочин — це діяння, вчинене на ґрунті конфліктних особистісних або громадсько-побутових відносин з потерпілим.

У цьому разі конфлікт полягає в зіткненні інтересів, гострих суперечностях злочинця і потерпілого, що взаємопов'язані певними відносинами: особистісними (подружжя, родичі, сусіди, коханці) або громадсько-побутовими (пасажир — кондуктор, покупець — продавець). Такий характер конфлікту є обов'язковою ознакою побутових злочинів. Що ж до місця й часу (позаробоче хоча б для одного з учасників конфлікту), які обмежені побутовими справами і заняттями, то вони мають певні статистично визначені ознаки, але не є обов'язковими, факультативними (скажімо, більшість побутових злочинів вчиняється за місцем проживання злочинця чи потерпілого, але траплялося, коли син вбивав на побутовій основі батька на роботі, чоловік дружину — у бібліотеці тощо).

Дозвільний злочин — це діяння, рішення вчинити яке виникає і реалізується при проведенні вільного часу, причому як дозвільне його можна кваліфікувати тільки за відсутності побутового конфлікту між злочинцем і потерпілим.

Для дозвільних злочинів саме час (вільний від роботи й побуту у вузькому розумінні цього поняття) є атрибутивною, тобто обов'язковою, ознакою. Дозвільний злочин нібито виростає з певних видів вільного проведення часу (насамперед різних видів “гуляння”).

В окремих випадках дозвільний злочин може бути здійснений в якійсь швидкоплинній особистісно-конфліктній ситуації:

помста товариша по чарці за поведінку, сприйняту як образливу або справді таку, розправа з особою за зроблене зауваження тощо. Як правило, дозвільний злочин має конкретного потерпілого, але може мати також неперсоніфікований, безадресний характер — суто хуліганська мотивація у вигляді п'яного зухвальства, бажання принизити оточуючих, викривлений потяг до самоствердження, демонстрування нехтування елементарними нормами моралі.

Деяко специфічними виглядають злочини третьої підгрупи — статеві (у вузькому розумінні цього поняття).

Якщо взяти найпоширеніші з них — зґвалтування, то їх вчиняють як до знайомі особи, так і до незнайомі. У першому випадку злочинець розраховує на те, що потерпіла особа упокориться тому, що сталося і з різних міркувань не подасть заяви до правоохоронних органів. До таких випадків належать також факти насильницького інцесту: зґвалтування батьками своїх дочок, синами — матерів тощо. Як правило, такий злочин вчиняє одна людина, зрідка — з допомогою пособників (умовно це називається “зґвалтування-любов”).

У другому випадку зґвалтування (або насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом) — це напад на незнайомих осіб, яке здебільшого вчиняє група (умовно це називається “зґвалтування-пристрасть”) і часто в основі такого діяння лежать хуліганські мотиви.

Отже, **насильницькі злочини** розглядуваної категорії можна визначити як некорисливі агресивні діяння, які вчиняються на ґрунті конфліктів у сфері побутових відносин або при проведенні вільного (дозвільного) часу і мають особистісно-конфліктну, хуліганську або сексуальну мотивацію.

Як і інші види загальнокримінальної злочинності, некорисливі насильницькі злочини мали тенденцію до збільшення їх кількості до 1996 р. з подальшим різким зниженням (на жаль, це не стосується вбивств). Істотно зменшилась кількість тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтувань і хуліганств.

Зазначені чотири види злочинів становлять “ядро” некорисливої насильницької злочинності. Її структура (за даними 2000 р.) є такою: умисні вбивства — 13 %, тяжкі тілесні ушкодження — 19 %, зґвалтування — 3 %, випадки хуліганства — 65 %. Інші злочини становлять малий відсоток. До того ж зазначимо, що велика кількість вбивств вчиняється з корисливих мотивів.

До 70 % вбивств вчиняють особи, які не займалися суспільно корисною діяльністю. Вбивства з використанням вогнепальної зброї становлять 5 %, з використанням “холодної” зброї і підручних засобів — 40 %, вбивства у стані сп’яніння — близько 60 %. Зокрема, жінок серед вбивць 13 %.

Переважає більшість некорисливих насильницьких злочинів має ситуативний характер. Щодо побутових злочинів, мотивами яких є ненависть, помста, ревнощі, хуліганство тощо, то конфлікт між злочинцем і потерпілим у більшості випадків має затяжний, в’ялотекучий характер і часто завершується скоєнням злочину. При цьому зауважимо, що найчастіше наперед неможливо передбачити, хто буде потерпілим, а хто злочинцем.

За часом більшість розглядуваних злочинів вчиняється у вечірню пору, а також у дні відпочинку й свят.

Більшість побутових злочинів вчиняють особи віком 25 років і старше, водночас дозвільні і статеві злочини скоюють і особи віком до 25 років.

Останнім часом у світі почастишали випадки групових насильницьких злочинів, що мають характерну мотивацію. Насамперед це вандалізм, що пов’язаний з актами агресивної поведінки негативно “зарядженого” угруповання людей (натовпу), найчастіше молоді. Така поведінка виявляється, зокрема, у руйнуванні обладнання в культурних і спортивних установах, підпалюванні будинків, пограбуванні автомобілів, битті вітрин, знущанні над людьми. Вандалізм може мати й “локальніший” характер, що виявляється у руйнуванні пам’ятників, заляпуванні фарбою виробів мистецтва, битті скла у вагонах транспорту тощо.

Поруч з проявами вандалізму з політичних, ідеологічних, релігійних мотивів, частішають випадки так званого безмотивного вандалізму, що є “підсвідомим викликом суспільству”. Така форма вандалізму спирається на так звану “молодіжну субкультуру”, що базується на сприйманні “ідолів” сучасної музики (насамперед важкого року), спорту (футбольні фанати), а також через постійне вживання наркотиків і алкоголю.

Велика небезпека вчинення насильницьких злочинів походить також з боку так званих тоталітарних сект. Зокрема, світовий центр сатанізму розміщується у Сан-Франціско (США). Засновником і головними провідником сатанинської церкви є Ентоні

Лавей — автор “Сатанинської Біблії”. Філії сатанинської церкви (“печери”) існують у багатьох країнах світу. Останнім часом вони з’явилися і в Україні.

Сатаністи схильні до вандалізму, статевих злочинів, наруги над могилами і православними обрядовими речами, водночас вчиняють і вбивства.

Виключно велику небезпеку становлять так звані серійні вбивці-маніяки, переважна більшість з яких є сексуальними маніяками. Це садисти, які спочатку задовольняють власну сексуальну пристрасть, знущаються над жертвами, після цього вбивають їх. Маніяків, які вчиняють статеві акти з трупами, називають некрофілами. Частина сексуальних маніяків водночас є канібалами. Одним з найвідоміших сексуальних маніяків у 80-ті роки був Чикотило, який закатавав 53 жертви на території Росії (кілька в Україні). Серед серійних вбивць відомі також маніяки несексуального плану. Таким був, наприклад, Онопрієнко. Він закатавав 52 жертви, частина з яких були діти.

Щодалі збільшується кількість злочинів, які вчиняються з особливою жорстокістю і мають зовні немотивований характер. Жорстокість стала невіддільною складовою буття, серед її прибічників є навіть діти.

Переважна більшість осіб, що вчиняють насильницькі злочини, мають низький рівень освіти і кваліфікації, з-поміж них великий відсоток п’яниць, алкоголіків, наркоманів, токсикоманів, осіб без певних занять.

Для цієї категорії злочинців характерні егоцентризм, несприймання чужого страждання, чужого лиха; зневажання правових норм і заборон; агресивність; прагнення вирішити будь-який конфлікт із застосуванням грубої сили, позиція самовиправдання своїх вчинків.

Злочинців цієї категорії класифікують так:

- випадкові — особи, що потрапляють у конфліктну ситуацію й неадекватно реагують на неї, часто у стані сп’яніння;
- особи, що замкнулися на конфлікті й неправовому його вирішенні (при тривалому характері конфлікту);
- негативно орієнтовані — націлені на конфлікт, тобто такі, що бажають його створення і злочинного вирішення;
- злісні — особливо жорстокі особи, що виявляють агресивність, вбачають у вчиненні злочину особливий сенс свого існування.

До основних тенденцій насильницької злочинності в Україні належать такі:

1. Значне збільшення їх кількості в 1991–1996 рр. з певною стабілізацією останніми роками (і навіть зменшенням їх кількості).
2. Збільшення кількості злочинів, вчинених з особливою жорстокістю, у тому числі серед неповнолітніх.
3. Зростання жіночої насильницької злочинності, в тому числі її найбільш небезпечних проявів.
4. Поява нових мотивів при вчиненні насильницьких злочинів: вандалізм, сатанізм тощо.
5. Збільшення кількості злочинців з відхиленнями психіки.

18.2. Причини й умови вчинення насильницьких некорисливих злочинів

Агресивна насильницька спрямованість особи формується здебільшого в підлітковому віці.

Серед обставин, що сприяють такій спрямованості, основними є такі:

- вирішення сімейних конфліктів через насилля (пиятики, бійки, жорстокість);
- негативний вплив мікросередовища в побуті й за місцем навчання (неформальні групи антисоціальної спрямованості, для яких характерні бійки, вживання алкоголю і наркотиків, знущання над слабшими);
- вплив пропаганди жорстокості, сексу, збагачування за будь-яку ціну, цинічне ставлення до оточуючих, людської честі й гідності.

Як вважають вчені, риси майбутнього вбивці, гвалтівника, хулігана починають формуватися у дитини вже у 5–7 років.

Особливо небезпечно, якщо через зазначені обставини молоді люди затаюють злобу на людство загалом і на кожну людину окремо, у тому числі й на батьків, родичів.

Негативні норми поведінки, позиції й погляди ці підлітки намагаються перенести до школи, училища, на виробництво, у гуртожитки, в армію. У групах кримінальної спрямованості вони передають свій досвід, втрачаючи залишки моралі, само-

стверджуються за рахунок зневаги до людського життя, через прояви насильства й глуму.

Формальні структури — навчальні заклади і виробництво — часто не мають реальних важелів впливу на членів колективу, які потребують корекції. У кращому разі вони примушують виконувати правила поведінки під час навчання або на виробництві, але не в побутовій і дозвільній сферах.

Водночас на показники насильницької злочинності істотно впливає також макросередовище, соціальний стан суспільства.

В Україні соціально-економічна криза в суспільстві спричинила зубожіння значної частини населення, безробіття, майновий розкол. У свою чергу, це призвело до появи морального вакууму, зниження рівня загальної культури, нехтування загальнолюдськими цінностями, поглиблення правового нігілізму, втрати почуття соціальної перспективи.

З огляду на викладене зазначимо, що посилився вплив традиційних криміногенних чинників, об'єктивних і суб'єктивних передумов вчинення насильницьких злочинів. За таких обставин у маргинальних осіб пробуджуються брудніші інстинкти, посилюється відчуття безкарності і всюдозволеності.

Безумовно негативний вплив на становище з насильницькою злочинністю мають також призвичаєння населення до фактів такої злочинності, страх перед її “могутністю”, небажання “втручатись” у боротьбу з нею (звідси відмова потерпілих подавати заяви, свідків — давати показання тощо), суттєве зниження рівня виховної роботи в навчальних закладах, організації культурного дозвілля за місцем проживання. Це пояснюється відсутністю коштів, різким згортанням мережі безплатних культурних, освітніх і спортивних закладів, відпливом працівників цих закладів у зв'язку з низькою оплатою їх праці. Комерціалізація дозвілля робить його доступним для меншості, здебільшого низькопробним, таким, що негативно впливає на свідомість молоді. Водночас спостерігається різкий сплеск вживання алкогольних і наркотичних засобів, високий рівень віктимної поведінки потерпілих.

Злочинною або аморальною є поведінка потерпілих при вчиненні таких злочинів, як вбивство у стані сильного душевного хвилювання, при перевищенні меж необхідної оборони, у взаємній бійці, з обґрунтованих ревнощів і тілесні ушкоджен-

ня за таких самих обставин. Легковажною часто буває поведінка потерпілих від сексуальних злочинів, що створює враження про їх доступність. У дітей, що стали жертвами злочинців, у сім'ї часто не формували необхідних навичок обачливої поведінки.

Насильницьким злочинам сприяють такі недоліки діяльності правоохоронних органів:

- недостатній рівень розкритих злочинів;
- недоліки в роботі патрульно-постової служби (велика кількість “вуличних” злочинів), що пов’язано з її малочисельністю, недостатньою кваліфікацією і плинністю кадрів;
- непоодинокі випадки nereагування, насамперед дільничих інспекторів міліції, на погрози вбивством, побої, “квартирні” хуліганства, сексуально неадекватну поведінку, що іноді передують вбивствам, нанесенню тяжких тілесних ушкоджень, зґвалтуванням;
- недостатня боротьба з розкраданням, нелегальним виробленням, незаконним придбанням і недбалим зберіганням вогнепальної та холодної зброї;
- неефективна діяльність, пов’язана з попередженням рецидивів насильницьких злочинів;
- неповнота виявлення осіб, що страждають на психічні захворювання й патологію психіки, неприйняття до них передбачених законом медичних заходів.

18.3. Попередження насильницьких некорисливих злочинів

Загальносоціальне попередження насильницьких злочинів багато в чому залежить від ефективного вирішення у країні соціальних і економічних завдань, що повинно сприяти утвердженню загальносоціальних цінностей, гуманізації морального клімату, реалізації принципів соціальної справедливості. До передумов ефективної боротьби з насильницькими злочинами належать такі:

- рішуче посилення виховної роботи у школах, запобігання відсіву учнів на “вулицю”;
- запобігання занепаду системи професійно-технічних училищ, де перебуває більшість педагогічно запущених підлітків;

- розширення діяльності на некомерційній основі технічних, мистецьких, спортивних секцій, гуртків і клубів;
- організація дозвілля молоді в межах культурної поведінки (дискотеки, містечки розваг тощо);
- боротьба з пропагандою насильства, жорстокості, садизму і порнографії в засобах масової інформації;
- ефективна робота працівників служб у справах неповнолітніх в сім'ях антисоціальної спрямованості, а також профілактична робота з “важкими” підлітками;
- поліпшення статевого виховання молоді, організація антиалкогольної і антинаркотичної пропаганди.

Запобігання насильницьких злочинів багато уваги приділено в Комплексній програмі профілактики злочинності на 2001–2005 роки. Так, планується здійснити комплекс організаційно-практичних заходів, спрямованих на виявлення каналів незаконного обігу і крадіжок вогнепальної зброї, боеприпасів і вибухових речовин; відновити діяльність громадських формувань з охорони громадського порядку у вищих навчальних закладах із залученням до їх роботи викладачів і студентів; вжити заходів переорієнтації телебачення з демонстрації культу жорстокості, цинізму і насильства на прищеплення молоді загальнолюдських цінностей; організувати всеукраїнські акції “Антинаркотик”, “Тверезість” тощо; розробити й забезпечити реалізацію регіональних програм організації фізкультурно-оздоровчої та спортивно-масової роботи.

Завдання правоохоронних органів, насамперед органів внутрішніх справ, місцевих органів влади і громадськості з метою профілактики насильницьких злочинів полягають у такому:

- постійно здійснювати ефективний аналіз ситуації, яка складається; здійснювати всебічну оцінку стану й тенденцій насильницької злочинності, кримінологічне прогнозування і планування профілактичних заходів із цільовим залученням відповідних сил і засобів;
- збирати інформацію про групи кримінально-насильницької спрямованості, сприяти їх роз'єднанню, нейтралізації та знешкодженню лідерів і найактивніших членів;
- боротися з пияцтвом і немедичним вживанням наркотиків, психотропних речовин і прекурсорів, здійснювати антинаркотичну пропаганду;

- запобігати розкраданню зброї, її надходженню з-за кордону, незаконному виготовленню, продажу, зберіганню; сприяти проведенню операції “Зброя”, спрямованої на добровільну видачу зброї, що незаконно зберігається, а також перевіряти місця її можливого приховування; запобігати розкраданню і злочинному застосуванню боєприпасів і вибухових речовин;
- активно виявляти побутові конфлікти, що загрожують можливим вбивством, тяжкими тілесними ушкодженнями тощо, виконувати цілеспрямовану роботу, пов’язану з профілактикою таких конфліктів;
- здійснювати постійний і наполегливий пошук осіб, що можуть вчинити насильницькі злочини, проводити з ними профілактичну роботу;
- запобігати вчиненню насильницьких злочинів (проводити цільові рейди в місцях скупчення осіб, схильних до агресивної поведінки, алкоголіків, наркоманів; перевіряти блокування дахів і підвалів; перевіряти охорону у виробничих приміщеннях, на будівництві, складах, станціях, вокзалах, у закладах, де реалізуються спиртні напої; перевіряти функціонування освітлення на вулицях, подвір’ях, поверхах будинків, наявність у ліфтах і будинках звукових переговорних пристроїв, можливості термінового зв’язку з міліцією);
- рішуче боротися з розповсюдженням порнографії, притонів розпусти, пропагування насильства і жорстокості; сприяти підвищенню рівня несення патрульно-постової служби;
- покращити оперативну роботу чергувальних частин для швидкого реагування на побутові й дозвільні конфлікти, на повідомлення про травми з медичних закладів тощо;
- притягувати до адміністративної і кримінальної відповідальності осіб, які допустилися “незначних” правопорушень, що сприяє профілактиці тяжких злочинів;
- своєчасно виявляти психічно хворих з агресивними нахилами і порушувати перед лікувальними закладами питання про їх лікування;
- широко залучати громадські організації (ДНД тощо) до загальної і індивідуальної профілактики насильницьких злочинів;

- здійснювати загальну та індивідуальну профілактику віктимологічної спрямованості серед неповнолітніх, що зловживають алкоголем, жінок, схильних до сумнівних зв'язків, сімейних дебоширів тощо;
- здійснювати правову пропаганду серед усіх верств населення, особливо серед молоді й батьків;
- активізувати профілактичну роботу за підсумками розслідувань кримінальних справ, яку зобов'язані виконувати слідчі й дізнавачі;
- сприяти взаємодії у роботі органів внутрішніх справ, прокуратури, служби неповнолітніх, медичних і освітніх закладів.

Контрольні питання

- 1. Поняття некорисливих насильницьких злочинів і їх виокремлення серед інших насильницьких злочинів.*
- 2. Види некорисливих насильницьких злочинів і їх характеристика.*
- 3. Кримінологічна характеристика некорисливих насильницьких злочинів і їх тенденції.*
- 4. Причини й умови вчинення некорисливих насильницьких злочинів.*
- 5. Попередження насильницьких некорисливих злочинів.*

Тема
19

**КРИМІНОЛОГІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА
І ПОПЕРЕДЖЕННЯ
КОРИСЛИВИХ ЗЛОЧИНІВ
ПРОТИ ПРИВАТНОЇ
ВЛАСНОСТІ**

- 1. Кримінологічна характеристика корисливих злочинів проти приватної власності.*
- 2. Причини й умови, що детермінують корисливі злочини проти приватної власності.*
- 3. Попередження корисливих злочинів проти приватної власності.*

19.1. Кримінологічна характеристика корисливих злочинів проти приватної власності

Йдеться про злочини, пов'язані з корисливим посяганням на особисту власність, споживацьку і виробничого призначення. Ця власність є приватною, але такою, що не пов'язана безпосередньо з підприємницькою діяльністю.

Згідно зі ст. 2 Постанови Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику у справах про корисливі злочини проти приватної власності” № 12 від 25 грудня 1992 р. предметом посягання на приватну власність громадян є майно, яке належить громадянам: жилі будинки, квартири, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба, насадження на земельній ділянці, засоби виробництва, вироблена продукція, транспортні засоби, грошові кошти, акції, інші цінні папери, а також інше майно споживчого і виробничого призначення. Це майно може належати як одній особі, так і кільком особам за умови, що воно перебуває в їх спільній сумісній або частковій власності і якщо їх об'єднання не є юридичною особою.

Корисливі посягання проти приватної власності є “вічними” злочинами, що разом з некорисливими насильницькими

злочинами створюють “ядро” кримінальної злочинності в усіх країнах світу й дістають дедалі більшого поширення.

Корисливі посягання проти приватної власності поділяються на такі види:

- не пов’язані з насильством над особою (“тихі” злочини): крадіжка — таємне викрадення майна (ст. 185 КК України); грабіж без насильства — відкрите викрадення майна (ч. 1 ст. 186 КК України); вимагання без насильства (ч. 1 ст. 189 КК України); шахрайство — заволодіння майном або здобуття права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (ст. 190 КК України);
- пов’язані з насильством над особою (“гучні” злочини): умисне вбивство з корисливих мотивів (п. 6 ч. 2 ст. 115 КК України); грабіж, поєднаний з насильством (ч. 2 ст. 186 КК України); розбій (ст. 187 КК України); вимагання, поєднане з насильством (ч. 2–4 ст. 189 КК України); бандитизм (ст. 257 КК України).

Окрім корисливих злочинів проти приватної власності споживацького і виробничого призначення такі самі злочини вчиняються і проти інших форм власності. У кримінології їх розглядають окремо, оскільки характер їх вчинення багато в чому різниться і особи, які вчиняють ці злочини, здебільшого різні, особливо якщо це кваліфіковані злочинці. До того ж злочини, пов’язані з посяганням на приватну власність, вчиняються значно частіше, і кримінологічна чутливість населення до них набагато вища.

Отже, корисливі злочини проти приватної власності — це дії, спрямовані на незаконне заволодіння цією власністю ненасильницьким шляхом (крадіжка, шахрайство, грабіж без насильства, вимагання без насильництва) або з насильством (грабіж поєднаний з насильством, розбій, вимагання з насильством, вбивство з корисливих мотивів, бандитизм). Предметом корисливих і корисливо-насильницьких злочинів проти приватної власності здебільшого є гроші та споживацькі товари підвищеного попиту й легкої реалізації: коштовності, предмети антикваріату, хутро й шкіряні носильні речі, відео- і аудіоапаратура, автотранспорт, комп’ютерна техніка, раритетні книги, музичні інструменти тощо. Саме такі злочини мають резонансний характер, на їх тлі здійснюються “непримітні”

посягання на власність на городах, з льохів, кишенькові, пляжні тощо, яких, звичайно, більше, але й набагато вища їх латентність.

Охарактеризуємо окремі види злочинів.

Крадіжки — найпоширеніший вид злочинів проти приватної власності. Вони становлять понад 40 % усіх злочинів, що зареєстровані карним розшуком. Серед крадіжок найнебезпечнішими і резонансними вважаються крадіжки квартирні й автотранспорту. Перші становлять 32 % усіх зареєстрованих крадіжок, другі — 5 %.

До найпоширеніших належать також крадіжки на транспорті, кишенькові, худоби (у сільській місцевості), у місцях спільного проживання (гуртожитках, готелях).

Квартирні крадіжки вчиняють здебільшого вдень (від 10 до 16 години) у так званих спальних районах, крадіжки автотранспорту — найчастіше ввечері й уночі.

Способи вчинення крадіжок, з одного боку, залишаються традиційними: входження у довіру, підбирання ключів, використання відмичок та іншого злочинного інструменту, відчинення кватирок, вікон, даху, дверей балконів, розрізання кишень і дамських сумок. З іншого боку, вони набирають агресивності: ламання дверей, зривання замків, проломи стін і перекриттів стелі тощо.

Поруч з “аматорами” такі злочини часто вчиняють професіонали. Найбільше їх серед кишенькових і автотранспортних злодіїв. Останні частково становлять підструктуру організованої злочинності. У “бригаду” входять спеціалісти, які відчиняють дверцята автомобілів, усувають протиугінні засоби, заводять двигун, розбирають агрегати, перебивають номери, виготовляють фальшиві документи, шукають клієнтів для купівлі, переганяють крадені автомобілі до “місця призначення”.

Професійною вважається також діяльність кишенькових злодіїв, які крадуть усе, що є на людині або при ній. Це один з високолатентних злочинів, тому їх відсоток серед зареєстрованих крадіжок незначний — до 5 %. Кишеньковий злодій вчиняє щомісяця близько 25 результативних крадіжок. Половину цих злочинів злодії вчиняють у групі. Це відбувається переважно в міському транспорті, магазинах, на ринках: 75 % — у години пік; 80 % потерпілих — жінки.

Кишенькових злодіїв розрізняють за способом крадіжок:

- “писаки”, “писальщики”, “технарі” — розрізають одяг, сумки гострими предметами (найчастіше заточеною монетою);
- “ширмачі” — вчиняють крадіжки під прикриттям різних предметів (плащів, сумок, букетів);
- “риболови” — крадуть із сумок і кишень за допомогою гачків;
- “хірурги” — працюють за допомогою пінцетів;
- “трясуни”, “ручніки” — виштовхують предмети з кишень, сумок точними ударами;
- “щипачі” — працюють групою в натовпі;
- “сумочники” — крадуть з дамських сумок;
- “дубила”, “верхівники” — крадуть з господарських сумок.

Особливу корпорацію крадіїв становлять викрадачі ікон, творів мистецтва, орденів і медалей (“антикварщики”). Більшість викраденого вони продають за кордон. Розрізняють крадіїв цінностей з музеїв, приватних колекцій, квартир, церков; крадіїв “на довір’ї”, скупщиків краденого (“купців”); посередників; оцінників (“комісіонерів”); контрабандистів з міжнародними зв’язками; ростовщиків, які використовують “вибивал” для повернення суди. Усі вони добре оснащені технічно і багато з них обізнані в антикваріаті.

Існують ще такі види крадіжок: у гуртожитках, готелях, на робочих місцях, у роздягальнях, кафе, ресторанах, банях, театрах, на пляжах, у сільській місцевості.

Шахрайство вчиняють двома способами: через обман або зловживання довірою, тобто повідомлення завідомо неправдивих відомостей або приховування обставин, що вводять потерпілого в оману.

Шахрайські дії різні за характером. Розрізняють близько 50 видів шахрайства. Поруч з “вічними” видами злочинних професій з’явилися й нові:

- розповсюдження незабезпечених “цінних” паперів;
- “оформлення” документів для виїзду за кордон;
- обдурювання при продажу автомобілів, будинків тощо (“кидали”);
- продаж фальшивого антикваріату, коштовностей як справжніх (“фармазон”);
- продаж фальшивих квитків: залізничних, проїзних, лотерейних тощо;

- обдурювання під час гри в карти, наперстки (“катали”), гральні автомати (“лохотрон”);
- обдурювання через гадання, знахарство, “наукові” поради і консультації;
- обдурювання при продажу валюти (“ломщики”);
- обдурювання під виглядом продавця (“лялькари”) або жєних (шлюбні аферисти);
- здійснення незаконних обшуків з видаванням себе за працівників правоохоронних органів (“розгон”);
- “збирання” коштів для благодійних цілей, організації екскурсій, а також штрафів, податків, митних зборів тощо;
- видавання себе за видатних і відомих людей (вчених, кореспондентів тощо), що потрапили у скрутне становище, або виконують розпорядження родичів і знайомих потерпілих.

Під час здійснення цих та інших шахрайських дій злочинці використовують фальшиві документи, “кукли”, фальшиві коштовності, формений одяг тощо.

Предметом шахрайства є гроші (85 %), цінні речі, іноді нерухомість.

Особливо небезпечним своєрідним видом шахрайства є фальшування грошей.

Питома вага шахрайства серед злочинців проти приватної власності невелика — близько 5 %. Але шахрайство високолатентне, бо багато потерпілих не подають заяв про вчинення шахрайства, тому що їхня поведінка бездоганна — від злочинної до смішної в очах інших; потерпілі не усвідомлюють себе ошуканими; не розраховують на те, що міліція зможе повернути втрачене, або не хочуть пояснювати походження втрачених цінностей.

Серед шахраїв багато “гастролерів” і рецидивістів. Чимало з них постійно “працюють” над своїм іміджем і поведінкою. Вони, як правило, мають риси товариськості, артистичності, рішучості у своїх вчинках, можуть зосередити увагу співрозмовників, зацікавити їх, справити приємне враження. Багатьом шахраям притаманні витончена хитрість, вміння прикидатися й здатність до перевітлення.

До відкритого заволодіння майном без насильства належать здебільшого зривання капелюхів і виривання сумок.

Проте переважна більшість грабежів і, звичайно, розбої вчиняються з насильством, яке стає дедалі зухвалішим. Часто злочинці застосовують вогнепальну і холодну зброю, вбиваючи потерпілих або наносячи їм тяжкі тілесні ушкодження (серед злочинців грабежі становлять близько 5 %, розбої — близько 1,5 %).

До характерних видів грабежів і розбоїв (корисливо-насильницьких злочинів) належать такі:

- вуличні (“гоп-стоп”) — у малолюдних місцях, на вулицях, у парках, скверах, найчастіше у вечірній час, у під’їздах і ліфтах (здебільшого на жінок);
- напади на касирів, продавців у магазинах, працівників в офісах (часто із застосуванням зброї);
- напади на водіїв “таксі” та інших, що погодилися “підвезти” (часто пов’язані з вбивством);
- напади на громадян у їх власних оселях з проникненням під виглядом почтальонів, працівників комунальних служб, міліції, з дорученням від родичів і співробітників (“громили”). Часто злочинці діють групами, у масках, застосовують зброю, тортури.

Вимагання (рекети) виражається у вимозі передати злочинцю особисте майно потерпілого; право на майно, наприклад з оформленням договору дарування; вчинити певні дії майнового характеру, наприклад знищити боргову розписку або заповіт; “прийняти” захист, заступництво, протезування з боку рекетирів за велику винагороду; взяти “своїх” на керівну або фіктивну роботу на фірму.

Зброєю вимагачів є погроза скалічити або вбити потерпілого, його родичів або близьких або поєднана з викраданням людей, в тому числі дітей — “кіднепінг” (при підозрі затримання вбивство може бути вчинено); погроза знищити цінне майно, застосування вибухів; погроза розголошення ганьбливих відомостей, а здебільшого розголошення про злочинну діяльність (метод Остапа Бендера).

Дрібний рекет здійснюється практично в усіх сферах, де є торговельний прибуток: на ринках, базарах, у кафе тощо. У вузькому розумінні рекет — це вимагання постійної сплати (“податків”).

Вимагання високолатентне, бо залякані рекетирями люди здебільшого бояться звертатися до міліції.

Вбивства з корисливою метою вчиняються під час розбійних і бандитських нападів й через інші обставини: з метою позбутися кредитора, комерційного конкурента, жінки, якій сплачуються аліменти, потерпілого, якому сплачуються гроші у зв'язку з каліцтвом, тощо.

Відомі випадки вбивства потерпілих, що самотньо проживають у приватизованих приміщеннях, після укладення з ними договору згідно зі ст. 425 Цивільного кодексу України про довічне утримання з подальшим переходом житла після смерті до другої сторони договору.

Вбивства вчиняються і на замовлення. Раніше такі факти траплялись у зв'язку з бажанням позбутися жінки, чоловіка або співмешканця. Тепер такі вбивства вчиняються до конкурентів у легальній або злочинній діяльності (“розбірки”).

До злочинних професій належать також забезпечувальні послуги, які надають лихварі, “розвідники”, навідники, “контрольовані”, охоронники, скупувачі краденого і його перепродавці.

У розглядуваному виді злочинності переважають чоловіки. Жінки мають великий відсоток серед шахраїв (30–40 %), крадіжок “на довірі”, “підсидчиць”, проститутток, які часто є навідницями, пособників — переховувачів злочинців і краденого.

Багато злочинців не мають певних занять або працюють “випадково”. Високим є спеціальний рецидив. Часто рецидивісти перебувають на нелегальному становищі, бо розшуковуються за раніше вчинені злочини.

Особливим є контингент найманих убивць — кілерів. “Корпорації вбивць” в Україні не існує, а тому наймані вбивці різняться за грошовими можливостями замовника і колом його зв'язків. Частина вбивств на замовлення вчиняють особи, які не мають “необхідної підготовки”. У результаті іноді потерпілі уникають смерті через поранення або навіть без них. Трапляється, що кілери вбивають “не того”. Але є й прояви (їх менше) “високої професіоналізації”. Людину без фізичної охорони можна вбити будь-де: на вулиці, у домі, натовпі. Тих же, хто їздить тільки на автомобілі з охоронцями, “дістати” набагато складніше.

Типологія злочинців проти приватної власності така:

- **випадкові** (нестійкі) — не мають стійкої паразитичної антигромадської орієнтації, виявляють корисливість,

бажання задовольнити потребу в алкоголі (“завіятись”), не відстати від друзів; у частини мотивом є забезпечення себе і близьких найнеобхіднішим;

- **ситуативні** — такі, що вчиняють злочини за сприятливих обставин, не здатні утриматися від спокуси (грабіжники, крадії на пляжах, у гуртожитках тощо);
- **злісні** — професіонали або такі, що наблизились до них, мають паразитичний погляд на своє місце в житті, визнають злочинне середовище як своє, сприймають його субкультуру, значна частина має судимість, характерна підготовка до вчинення злочину, сформована антигромадська установка;
- **особливо злісні** — злочинна еліта (“вори в законі”, “авторитети”, “відморозки”), якій властиві особлива злочинна укоріненість, злочинна філософія, призи́рство до норм загальнолюдської моралі, ненависть до правоохоронних органів.

Властивості більшості злочинців проти приватної власності такі:

- корисливо-споживацьке прагнення до паразитичного існування за рахунок злочинного вилучення майна громадян;
- стійка деформація свідомості, нігілістичне ставлення до законів, перекручування суспільних принципів і моральних правил життя, некритична і завищена оцінка себе як особи;
- укорінення розпусти (алкоголізм, вживання наркотиків, захоплення азартними іграми, випадкові статеві стосунки).

Тенденції корисливої злочинності проти приватної власності:

- різке зростання (абсолютне й відносне) у 1990–1995 рр. З початком стабілізації в 1996 р. подальша укоріненість, певне зниження показників;
- “омолодження”;
- зростання вагомості жінок;
- поява нових видів злочинів — рекет, кіднепінг, “піраміди” тощо;
- зростання спеціалізації злочинних угруповань;
- підвищення рівня професіоналізації і спеціального рецидиву.

19.2. Причини й умови, що детермінують корисливі злочини проти приватної власності

Стан злочинності загалом і окремих її видів багато в чому відображує ситуацію, що складається в суспільстві. Особливо це стосується корисливої злочинності.

Усунення або блокування негативних процесів одразу ж позначається на уповільненні темпів поширення злочинності, її стабілізації й навіть зниженні.

До основних негативних чинників (причин), що детермінують корисливу злочинність на рівні макросередовища, належать такі:

- економічного характеру — різке зниження обсягів виробництва, вплив коштів за кордон, нестача енергоносіїв, пов'язані з цим безробіття, високі для більшості людей ціни, несвоєчасне отримання заробітної плати тощо;
- соціального характеру — різке розшарування суспільства з дуже великим діапазоном від бідності до багатства;
- морального характеру — підвищення соціального напруження у суспільстві; втрата поняття недоторканості чужого майна; активізація антисоціальних приписів виправдовування моральності посягання на приватне майно (будь-що взяти “свою частку”); збільшення кількості людей, готових здійснити злочин з метою первісного накопичення капіталу, “утримання на плаву”, а для значної частини — грошей на алкоголь і наркотики (кількість цих категорій збільшується);
- правового характеру — правова система не повною мірою відповідає вимогам дійсності, має багато “пробілів”, неефективність профілактичних заходів злочинності;
- організаційного характеру — остаточно не приведені у відповідність з вимогами структури правозастосовчих органів, які ведуть боротьбу з корисливою злочинністю, вони мають недостатній рівень забезпечення матеріальними, технічними засобами, а також кадрами.

До суттєвих негативних чинників, що детермінують корисливу злочинність на рівні мікросередовища, належать: негативне побутове оточення, пияцтво, крадіжки тощо. Подекуди майбутній злочинець не в змозі протистояти тиску обставин мікросередовища.

Усе викладене призводить до формування корисливо-паразитичної мотивації, потягу до “красивого життя”, зневажливо-го ставлення до чесної праці, яка такого “життя” не може дати, вирішення, що злочинний шлях не тільки не гірший за чесний, а й такий, якому потрібно віддавати перевагу, бо тільки в такий спосіб можна або “вибитися в люди”, або мати гроші на задоволення пристрастей, низький рівень культури й моральності, глухота до чужої біди.

До недоліків у роботі правоохоронних органів належать такі:

- відсутність подекуди глибокого аналізу оперативної обстановки на місцях;
- недостатня взаємодія служб щодо профілактичної діяльності в цьому напрямі;
- недоліки у використанні підрозділів патрульно-постової служби і в роботі чергових частин;
- недоліки в боротьбі з алкоголізмом, поширенням наркотиків, утриманням домів розпусти, проституцією, збутом краденого;
- невелика кількість житла, узятото під централізовану охорону;
- слабка індивідуально-профілактична робота з особами, раніше засудженими за корисливі злочини або схильними до їх вчинення;
- недостатня робота з населенням щодо профілактики віктимної поведінки;
- повільне відродження ефективних форм залучення населення до профілактики злочинів (загонів самоохорони будинків, дач, стоянок автомобілів, човнів тощо);
- недоліки у провадженні дізнання і слідства, слабке використання результатів попереднього слідства у профілактичній роботі.

Серед інших умов, що сприяють розглядуваням злочинам, зазначимо такі:

- зниження захищеності житла, освітленості вулиць, кількості діючих телефонів-автоматів;
- примітивізм або відсутність технічних засобів попереджувального характеру — замків, протиугінних засобів, переговорних пристроїв тощо;
- можливість подекуди виробляти зброю на робочих місцях і вдома;

- відсутність контролю за майном громадян на виробництві, у гуртожитках, санаторіях, готелях тощо;
- віктимна поведінка потерпілих — безтурботливе ставлення до укріплення домівки, охорони автомобіля, перебування в небезпечних місцях, часто в нетверезому стані; довірливість (купівля фальсифікованих товарів, гра на вулиці в азартні ігри, впускання до квартири незнайомих людей).

До того ж потерпілі часто не бажають з різних мотивів співпрацювати з міліцією, подавати заяву про скоєний злочин, з'являтися на виклик до міліції тощо.

19.3. Попередження корисливих злочинів проти приватної власності

Вирішальну роль у зниженні кількості корисливих злочинів повинні відігравати загальносоціальні заходи, спрямовані на поліпшення соціально-економічного становища у країні, а також заходи виховного, правового і організаційного характеру.

Спеціальні профілактичні заходи передбачають таке:

- упровадження оперативного диспетчерського зв'язку жеків з метою контролю за допомогою технічних засобів за входами в під'їзди, підвали, на горища тощо;
- встановлення охоронної сигналізації (як централізованої, так і регіональної), переговорних пристроїв, поліпшення якості замків;
- належне освітлення вулиць, подвір'їв, під'їздів;
- організація платних автостоянок, кооперативних гаражів, стоянок, човнів;
- організація за допомогою працівників жеків та міліції груп самоохорони, залучення платних охоронців будинків (зокрема консьєржів), дачних ділянок тощо.

Наприклад, у Франції функціонує асоціація “Сусід допоможи сусіду”. Сусіди встановлюють між собою локальний зв'язок, по черзі чергують у під'їздах, наглядають за квартирами сусідів, коли хазяїв немає вдома.

До функцій правоохоронних органів належать такі:

- систематичний аналіз оперативної обстановки;
- організація взаємодії різних служб;
- удосконалення організації охоронних служб із залученням формувальних громадськості й урахуванням особливостей

криміногенної ситуації в мікрорайонах; перевірка місць збирання злочинних елементів;

- профілактична робота з п'яницями, наркоманами, бродягами, проститутками, особами, схильними до корисливих злочинів, що мають задокументовані дрібні крадіжки, “дрібні” грабежі в неповнолітніх тощо;
- профілактична робота з раніше засудженими, подання їм допомоги, активне використання можливостей адміністративного нагляду; недопущення формування злочинних груп;
- рішуче застосування заходів адміністративного і кримінального впливу до правопорушників, що дає значний профілактичний ефект щодо їх оточення;
- своєчасне реагування на сигнали і заяви громадян про дрібні крадіжки, підозрілу поведінку окремих осіб тощо;
- рішуча боротьба з незаконним виготовленням зброї на виробництві й у навчальних закладах, незаконне її зберігання, продаж, викрадання тощо;
- максимальне використання можливостей правової пропаганди, інформаційно-виховних заходів: доведення до населення способів вчинення окремих злочинів, особливо з урахуванням сучасної ситуації, рекомендації щодо поведінки у квартирі, на роботі, в готелі тощо; інформації про охорону квартир (встановлення спеціальних замків, “вічок” на дверях тощо); застосування протиугінних пристроїв, маркування частин автомобіля, човна, цінних речей тощо;
- організація цільових рейдів і оперативно-профілактичних операцій “Квартира”, “Гастролер”, “Нічне місто” тощо для боротьби з крадіями, шахраями, грабіжниками із залученням громадськості; перекриття каналів збуту краденого, місць концентрування злочинних елементів тощо;
- активне створення громадських формувань для забезпечення охорони житла, дач, огородних ділянок, гаражів, стоянок, човнів тощо; створення оперативних громадських формувань для боротьби з кишеньковими та іншими крадіями;
- продумане використання пошукових груп для кваліфікованої боротьби з квартирними, автомобільними крадіжками;

ми, кишеньковими та пляжними злочинцями, шахрайськими проявами тощо;

- індивідуальна робота дільничих інспекторів міліції з мешканцями будинків, двірниками, ліфтерами, поштарями щодо виявлення підозрілих осіб, злочинців, які перебувають у розшуку, тощо;
- робота зі службовими особами щодо освітлення вулиць і приміщень, улаштування гардеробів в організаціях, установах, встановлення телефонів тощо;
- удосконалення слідчої роботи з цією категорією справ, обов'язкове внесення подань у відповідні інстанції за підсумками слідства.

Як свідчить практика, активна профілактична робота дає позитивні результати.

У багатьох містах активно функціонують пересувні оперативно-пошукові групи, які попереджують квартирні крадіжки. Через поштовиків розповсюджуються пам'ятки населенню, як устерігати квартиру від посягань.

Позитивно впливає на ситуацію з квартирними крадіжками охорона будинків силами мешканців будинку або найнятими охоронцями. Основне завдання охоронців полягає у своєчасному виявленні підозрілих осіб, що потрапляють у поле зору, і негайне повідомлення про них телефоном черговому районного відділу внутрішніх справ, який направляє на місце оперативну групу.

Контрольні питання

1. *Поняття і види злочинів проти приватної власності.*
2. *Способи вчинення злочинів проти приватної власності.*
3. *Кримінологічна характеристика особи злочинця.*
4. *Причини й умови, що детермінують корисливі злочини проти приватної власності.*
5. *Спеціальні профілактичні заходи щодо злочинів проти приватної власності й практика їх застосування.*

Тема
20

**КРИМІНОЛОГІЧНА
ХАРАКТЕРИСТИКА
І ПОПЕРЕДЖЕННЯ
НЕОБЕРЕЖНИХ ЗЛОЧИНІВ**

1. *Кримінологічна характеристика необережних злочинів.*
2. *Причини й умови, що детермінують необережні злочини.*
3. *Попередження необережних злочинів.*
4. *Кримінологічна характеристика і попередження необережних автотранспортних злочинів.*

20.1. Кримінологічна характеристика необережних злочинів

Необережні злочини є невіддільною складовою загальної злочинності, самостійним видом у її структурі, а також закономірним явищем у суспільстві.

Необережна злочинність багатогранна. Необережні злочини вчиняють у багатьох сферах суспільного життя. Шкода від таких злочинів (кількість травмованих і матеріальні збитки) дуже велика й перевищує шкоду від умисних злочинів. Водночас небезпека особи злочинців, які вчиняють необережні злочини, значно менша, аніж злочинців, які вчиняють умисні злочини.

Необережні злочини пов'язані з порушенням певних правил поведінки, більшість з яких зафіксовані й регламентовані у відповідних законах та підзаконних нормативних актах, а також правил поведінки в побуті.

Необережна злочинність, на жаль, є вічною і з розвитком науково-технічного процесу має тенденцію як до кількісного збільшення, так і до збільшення її проявів та шкоди від її наслідків. Достатньо пригадати катастрофу на Чорнобильській АЕС, що спричинилася через необережні злочинні дії.

Основні види необережних злочинів пов'язані з такими порушеннями правил безпеки:

- при використанні техніки у промисловості, будівництві, сільському господарстві (ст. 267, 271–275 КК України);

- при охороні природи і використанні її ресурсів (ст. 236, 237, 239–245, 247, 250, 251 КК України);
- при експлуатації транспортних засобів (ст. 276, 286–288, 291 КК України);
- при охороні або збереженні майна (ст. 196, 197, 270 КК України);
- у службовій діяльності (ст. 367 КК України);
- при використанні професійних обов'язків (крім названих випадків) і норм поведінки в побуті, а також правил, що захищають життя і здоров'я особи (ст. 119, 128, 131, 140, 264 КК України).

Найнебезпечнішими за наслідками є необережні злочини при взаємодії людини з технікою.

Необережний злочин — це передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), вчинене в результаті злочинної самовпевненості або недбалості.

Необережна злочинність — це сукупність необережних злочинів, що вчинені в державі або регіоні за певний період часу (найчастіше за рік).

У загальній структурі злочинності необережна становить 10–15 %. Структура необережних злочинів така: порушення правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспорту (до 80 %), порушення правил охорони майна, службова недбалість (близько 10 %), порушення правил охорони праці й техніки безпеки (5 %), необережні злочини проти особи (4 %). Окремі необережні злочини мають високу латентність.

Обсяг необережної злочинності залежить від позиції законодавця до того, що треба криміналізувати, а що ні. Нині перелік необережних злочинів має тенденцію до збільшення через появу нових технологій, речовин, процесів у науці й техніці, що здатні не тільки бути корисними, а й призводити до побічного ефекту та великої шкоди.

Нагадаємо, що в необережних злочинах діяння може бути вчинене з необережності, але частіше його вчиняють умисно. Ставлення ж особи до наслідків діяння завжди необережне, і ці наслідки винний легковажно розраховує відвернути або не передбачає їх настання, хоча повинен був і міг передбачити.

В окремих випадках з превентивною метою законодавець встановив відповідальність лише за факт порушення певних правил і норм поведіння з автомобілями, механізмами, речовинами

(ч. 1 ст. 267, ч. 1 ст. 272, ч. 1 ст. 274 КК України), якщо лише факт порушення вже створює загрозу таких тяжких наслідків. Проте вивчення судової практики показує, що такі справи трапляються дуже рідко, хоча такі порушення в житті непоодинокі. Тому в більшості випадків законодавець обмежується встановленням адміністративної відповідальності тільки при порушенні правил без тяжких наслідків (наприклад, ст. 121–124, 128 КАП України).

Розглянемо особливості необережної злочинності порівняно із злочинністю умисною.

1. Ці види злочинності відрізняються за формою вини, а отже, за психологічним механізмом вчинення злочину. Відмінність полягає у ставленні суб'єкта до вчинення діяння і його наслідків (до останніх ставлення тільки необережне).

2. Різняться ці види злочинності за соціально-психологічними причинами їх вчинення і характеристикою особи злочинця. Якщо суб'єкт умисних злочинів прямо або опосередковано протиставляє власну волю інтересам суспільства, то соціально-психологічною причиною необережних злочинів є неухважність, безвідповідальне ставлення до існуючих в суспільстві правил поведінки. Тому загалом суб'єкт необережних злочинів має значно менший ступінь моральної шкідливості, аніж суб'єкт умисних злочинів.

3. Сфера діяльності, де вчиняються ці злочини. Необережні злочини вчиняють на виробництві, у транспорті, у сфері управління, побуту тощо. Там же можуть бути вчинені й умисні злочини, але перші порушують правила, норми, приписи, звичаї, що зумовлюють нормальний перебіг виробничих і побутових процесів.

4. Ці злочини різняться за характером наслідків. На відміну від умисних злочинів, при вчиненні яких наслідки свідомо завдаються суб'єктом і, отже, спостерігається певна пропорційність між “злою волею” злочинця й тяжкістю завданої ним шкоди, при необережності такої пропорційності немає. При вчиненні необережного злочину характер завданої шкоди визначається не так ступенем моральної ушкодженості особи, як сферою діяльності суб'єкта, характером знарядь і засобів, які він використовує, ситуацією, в якій вчиняється діяння, а також іншими обставинами, які можуть бути випадковими

для суб'єкта. Тому в необережній злочинності часто спостерігається розрив, певна суперечність між особою злочинця (його соціально-моральною характеристикою) і тяжкістю наслідків, що настали [36].

Як зауважувалось раніше, у народному господарстві й побуті збільшується кількість і підвищується потужність джерел підвищеної небезпеки, інтенсифікується вплив на природне середовище. Водночас підвищується психологічна напруженість у суспільстві, збільшується кількість нервових і психічних захворювань, стресів, тривожності серед людей. Це спричинює підвищення рівня необережних злочинів, а їх наслідки за тяжкістю, як зазначалося, перевершують наслідки умисної злочинності. Так, загиблих внаслідок автотранспортних злочинів, злочинів, пов'язаних з порушенням вимог законодавства про охорону праці, злочинів у вигляді порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки та інших необережних злочинів значно більше, ніж внаслідок умисних вбивств.

Дедалі гостріше відчувається “внесок” необережної злочинності в соціальну напруженість суспільства. Крім чорнобильської трагедії, наслідки якої неможливо виміряти, зазначимо катастрофи на шахтах, що постійно відбуваються, забруднення довкілля: землі, атмосферного повітря, морів, знищення лісових масивів тощо.

Необережні злочини відіграють роль умов у вчиненні багатьох умисних злочинів, насамперед злочинів проти власності.

Серед необережних злочинців переважають чоловіки (хоча серед порушень правил безпеки дорожнього руху збільшується чисельність жінок-водіїв) ближче до середнього віку.

До морально-психологічних якостей необережних злочинців належать: приглушення почуття відповідальності, егоїзм, нехтування вимогами закону і правилами, коли це вигідно і зручно, професійних знань, вмінь, навичок. Отже, для необережних злочинців характерна легкоковажно-безвідповідальна або егоїстично-споживча поведінка.

Слабкий контроль і терпимість з боку суспільства до порушень, низька самодисципліна (коли неодноразово вчинені порушення не затавровуються) — усе це вбирає в себе майбутній необережний злочинець.

Необережних злочинців поділяють на ситуативних, нестійких і злісних.

20.2. Причини й умови, що детермінують необережні злочини

Як зазначалося, до причин необережних злочинів належать егоїстично-споживацьке та легковажно-безвідповідальне ставлення до правил безпеки, необачність у професійній і побутовій діяльності.

Формування зазначеної мотивації зумовлюється негативними традиціями, несприятливою атмосферою сімейно-побутового і виробничого середовища; негативним прикладом і впливом осіб, які припускають відповідні порушення; тиском з боку вищестоящих посадових осіб, що вимагають розв'язання проблем “будь-якою ціною”; атмосферою невимогливості, негативного ставлення до виконання наказів, вказівок, розпоряджень; оцінкою ситуації як песимістичної, що притаманна частині населення; впевненістю, що за гроші можна “вирішити все”.

Формуванню мотивації поведінки, що призводить до конкретного необережного злочину, сприяють неритмічна робота багатьох підприємств, установ, закладів, будівництв, транспортних вузлів тощо; технічні й технологічні недоробки виробництва, технічних комплексів, машин і механізмів; вкрай застарілий на багатьох підприємствах машинний, верстатний парк, порушення вимог настанов та інструкцій; неефективна діяльність контролюючих органів і інстанцій; низький професійний рівень працівників: операторів машин, механізмів, комплексів; порушення денного розпорядку і його подовженості у операторів; формальне ставлення частини службовців до контролю за безпекою на виробництві; приклади уникання відповідальності за діяння, що не потягли за собою особливо тяжких наслідків; поширення пияцтва і випадків вживання на виробництві і в побуті наркотиків і токсичних речовин.

У широкому розумінні необережні злочини зумовлюються суперечностями між суб'єктивними обставинами (особа, її цілі, наміри, поведінка) і об'єктивними (ситуація, знаряддя або засоби). При цьому зауважимо, що коли причиною конкретного злочину, вчиненого з необережності, є взаємодія особи з небезпечною ситуацією і засобами, то безпосередньо дефекти особи, небезпечні властивості ситуації, що призводить до кримінальної необережності, лежать у соціальних причинах і умовах.

Механізм вчинення необережного злочину полягає у створенні такої взаємодії суб'єктивного і об'єктивного, коли необережне заподіяння шкоди є результатом суперечностей між об'єктивними вимогами ситуації, що висуваються до особи, і неадекватним суб'єктивним сприйняттям особою цієї ситуації, небажанням дотримуватись вимог цієї ситуації.

20.3. Попередження необережних злочинів

Попередження необережних злочинів потребує великих витрат з боку держави, організацій усіх форм власності й окремих громадян. Постійні витрати потрібні для поліпшення умов праці, удосконалення технологічних і технічних процесів, оновлення обладнання, охорони навколишнього середовища, підвищення кваліфікації кадрів, підготовки нових кадрів тощо.

Необхідно рішуче боротися з порушеннями на виробництві, що мають дисциплінарний і адміністративний характер, у сфері необережної поведінки, з пияцтвом на роботі й у побуті, з недоліками в підборі кадрів, “дрібними” порушеннями технологічної дисципліни тощо.

До спеціальних профілактичних заходів щодо необережних злочинів можна зарахувати впровадження ефективних засобів техніки безпеки й охорони довкілля; удосконалення законодавства в цій галузі; підвищення ефективності роботи органів, що займаються попередженням необережних злочинів — екологічної міліції і прокуратури, служби безпеки мореплавства, на повітряному транспорті, дорожнього руху, відділів техніки безпеки на виробництві, екологічної служби тощо; виявлення фактів необережних злочинів, кваліфіковане розслідування і розгляд кримінальних справ цієї категорії; систематична робота з підвищення кваліфікації і додержання правил безпеки, особливо щодо осіб, які працюють з машинами і механізмами: підвищення вимог до керівників усіх рангів, оскільки необережні злочини можуть бути вчинені практично в будь-якій сфері; формування правильного світогляду громадськості на необережні злочини, непримиренність до них як до таких, що можуть завдати не виправної шкоди суспільству.

20.4. Кримінологічна характеристика і попередження необережних автотранспортних злочинів

Автотранспортні злочини перетворилися в усьому світі на широкомасштабне лихо. Це зумовлено науково-технічним прогресом у галузі автомобільного транспорту. У світі налічується понад мільярд одиниць автотранспорту “на ходу” (у США — близько 120 млн одиниць, в Україні — 6 млн одиниць). Це призвело до перевантаження шляхів навіть у розвинених державах. У світі від автотранспортних злочинів щорічно гинуть сотні тисяч людей і мільйони людей травмуються. В Україні матеріальні збитки від автотранспортних злочинів становлять мільйони гривень.

Як зазначалося, автотранспортні злочини становлять майже 80 % загальної кількості необережних злочинів. Лівову частку роботи з їх профілактики виконує міліція, насамперед дорожня автоінспекція.

Поняття “необережний автотранспортний злочин” охоплює чотири склади злочину: порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами (ст. 286 КК України); випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації (ст. 287 КК України); порушення правил, норм і стандартів щодо забезпечення дорожнього руху (ст. 288 КК України); порушення чинних на транспорті правил (ст. 291 КК України).

Усі зазначені діяння без вказаних в статтях наслідків тягнуть за собою адміністративну відповідальність. Перелічені склади злочинів тісно взаємопов’язані, діяння, що вчиняються винними особами, призводять до фактично однакових наслідків (смерті, тілесних ушкоджень), що дають підставу зарахувати їх до автотранспортних злочинів.

Від необережного автотранспортного злочину слід відрізняти дорожньо-транспортну пригоду (ДТП). До останньої крім злочинів входять також факти, коли винний у пригоді гине сам або отримує тілесні ушкодження (водій, пішохід), а також коли пригода обмежується майновою шкодою (адміністративний і цивільно-правовий делікт).

До найтипівіших порушень правил дорожнього руху стосовно протиправної поведінки водія належать перевищення швид-

кості; порушення правил обгону, маневрування і рядності; виїзд на смугу зустрічного руху; порушення правил переїзду перехрестя вулиць; недотримання дистанції; осліплення світлом фар; порушення правил руху на залізничних переїздах; керування несправним транспортним засобом.

Найвища аварійність спостерігається у квітні. Високий ступінь аварійності характерний для мототранспорту.

Значною мірою ДТП пов'язані зі станом сп'яніння учасників дорожнього руху: водіїв і пішоходів. При цьому зауважимо, що кожний десятий водій зникає з місця скоєння ДТП незалежно від наявності його вини.

Винуватцями переважної більшості ДТП є водії: дві третини з них недостатньо кваліфіковані (особливо це виявляється останніми роками). Рецидив ДТП становить 5 %; 98 % правопорушників — чоловіки, 2 % — жінки. Частка жінок-водіїв не перевищує 10 %, отже з вини жінок пропорційно кількості водіїв трапляється у п'ять-шість разів менше ДТП, ніж з вини чоловіків. Жінки дисциплінованіші, дуже рідко сідають за кермо в нетверезому стані.

Для осіб, що скоюють ДТП, характерні байдужість до громадських інтересів, здоров'я і життя людей, зневага до вимог закону, самовпевненість, невиправдане зухвальство, загальна недисциплінованість.

Характерним прикладом байдужості до себе й інших є поширена відмова водіїв користуватися пасами безпеки. У системі “людина — транспортний засіб — дорога” головним чинником є людина.

До причин ДТП належать також вкрай незадовільний стан доріг (до 15 % ДТП), конструктивні недоліки транспортних засобів, низький рівень ремонтних робіт, недостатній догляд за дорожнім рухом з боку дорожньої автоінспекції, часта безкарність порушень правил дорожнього руху.

До недоліків організаційно-технічного, організаційно-правового і організаційно-управлінського характеру можна зарахувати такі:

- низька якість шляхового покриття, слабка пропускна здатність доріг, недостатнє освітлення, погана розмітка, неоптимальне розміщення дорожніх знаків;
- низький технічний стан транспорту, відсутність запасних частин;

- слабка пропаганда додержання правил дорожнього руху;
- порушення робочого дня водіїв;
- слабка організація медичної допомоги потерпілим на шляхах.

Коли йдеться про профілактику автотранспортних злочинів і ДТП, слід урахувати, що це профілактика водночас і кримінальних, і адміністративних деліктів, і так званих казусів (невинного спричинення шкоди).

Розмаїття причин ДТП зумовлює різноплановість заходів щодо їх попередження. Вони можуть мати соціально-економічний, соціально-правовий, організаційно-технічний, психологічний характер.

Величезне профілактичне значення має прокладання нових сучасних автомагістралей і реконструкція наявних доріг, їх забезпеченість інформаційно-вказівними знаками, відповідними огорожами тощо.

Важливим напрямом профілактики є необхідний рівень підготовки водіїв-професіоналів і аматорів.

Необхідно постійно вносити зміни в конструкцію транспортних засобів, удосконалювати засоби пасивної безпеки (паси безпеки, швидконадувні подушки, травмобезпечне укріплення дорожніх знаків, підвищення ефективності післяаварійних дій тощо).

Ефективний контроль за додержанням правил безпеки зоб'язані здійснювати підрозділи ДАІ. До функцій ДАІ належать регулювання руху транспорту і пішоходів, виявлення і запобігання порушенню правил дорожнього руху, контроль за утриманням дорожньої межі, нагляд за технічним станом транспорту, реєстрація і облік автотранспортних засобів, облік і аналіз ДТП, виявлення причин і умов, що сприяють ДТП, розробка профілактичних заходів, приймання іспитів на право керування відповідними видами транспорту і видача відповідних посвідчень водія, застосування до порушників встановлених законом заходів впливу, організація і здійснення виховної та агітаційно-пропагандистської роботи серед населення тощо.

Підрозділи ДАІ тісно співробітничують з товариствами автомобілістів.

Як бачимо, функції ДАІ мають насамперед профілактичний характер. Основна їх мета полягає в забезпеченні безпеки руху.

Більшість співробітників ДАІ працюють у дорожньо-патрульній службі, основне завдання якої — підтримувати встановлений порядок дорожнього руху.

Окремо зазначимо також агітаційно-пропагандистські відділення (відділи) ДАІ, що здійснюють велику виховну і правоосвітню роботу серед населення.

Розшукові підрозділи ДАІ займаються розшуком викраденого транспорту, а також водіїв, що скоїли автотранспортний злочин і зникли. Це сприяє попередженню нових злочинів на транспорті. Дільничні інспектори зобов'язані брати участь у боротьбі з водіями, що керують транспортом у нетверезому стані.

Контрольні питання

- 1. Поняття необережної злочинності та її відмінність від злочинності умисної.*
- 2. Структура необережної злочинності і її тенденції.*
- 3. Особа необережного злочинця.*
- 4. Причини й умови, що детермінують необережну злочинність.*
- 5. Попередження необережної злочинності.*
- 6. Кримінологічна характеристика автотранспортних злочинів.*
- 7. Попередження дорожньо-транспортних пригод.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Альбом схем и таблиц по криминологии* / Ю. В. Александров и др. — К., 1985.
2. *Антонян Ю. М. Преступность среди женщин.* — М., 1992.
3. *Бакалова Л. М. Судебная психология.* — Донецк, 1998.
4. *Биленчук П. Д., Еркенов С. Е., Кофанов А. В. Транснациональная преступность: состояние и трансформация.* — К., 1999.
5. *Блувштейн Ю. Д. Криминологическая статистика.* — Минск, 1981.
6. *Гуров А. И. Профессиональная преступность: прошлое и современность.* — М., 1990.
7. *Даньшин И. Н. Введение в криминологическую науку.* — Харьков, 1998.
8. *Європейські стандарти утримання в'язнів.* — Харків, 1998.
9. *Зелинский А. Ф. Криминальная психология: Науч.-практ. изд.* — К., 1999.
10. *Зелинский А. Ф. Криминология: Курс лекций.* — Харьков, 1996.
11. *Зелинский А. Ф. Криминология: Учеб. пособие.* — Харьков, 2000.
12. *Зелинский А. Ф. Рецидив преступлений.* — Харьков, 1980.
13. *Злочинність в Україні.* — К., 1998.
14. *Коваленко О. И., Филонов В. П. Курс лекций по криминологии и профилактике преступлений.* — Донецк, 1995.
15. *Ковалкин А. А., Хруппа Н. С., Губарев В. Л. Деятельность органов внутренних дел по выявлению и предупреждению группового сбыта наркотических средств.* — К., 1993.
16. *Кримінальний кодекс України.* — К., 2001.
17. *Криминология* / Под ред. А. И. Долговой. — М., 1997.
18. *Криминология* / Под ред. В. Н. Кудрявцева, В. К. Эминова. — М., 1995.
19. *Криминология: Учеб. пособие* / Под ред. проф. Н. Ф. Кузнецовой. — М., 1996.
20. *Криминология: Учебник для учеб. заведений МВД Украины* / Под ред. В. Г. Лихолоба, В. П. Филонова. — К., 1997.

21. *Криминология*: Учебник для юрид. вузов / Под ред. проф. В. Н. Буракова, проф. В. П. Сальникова. — СПб., 1998.
22. *Криминологія*: Особлива частина: Навч. посіб. / За ред. І. М. Данишина. — Х.: Право, 1999.
23. *Криминологія і профілактика злочинів*. Загальна частина: Курс лекцій / Ю. В. Александров, А. П. Гаврилишин, В. Г. Лихолоб та ін. — К., 1996.
24. *Курс советской криминологии*. Предупреждение преступности. — М., 1986.
25. *Латентная преступность*: Познание, политика, стратегия. — М., 1993.
26. *Литвак О.* Злочинність, її причини та профілактика. — К., 1997.
27. *Михлин А. С.* Общая характеристика осужденных. — М., 1991.
28. *Молодь України*: сподівання, орієнтація, поведінка. — К., 1993.
29. *Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України*. — К., 1997.
30. *Правовая статистика*. — Харьков, 1998.
31. *Семаков Г. С.* Криминология: Курс лекций. — К., 1999.
32. *Уголовный кодекс Украины*: Науч.-практич. комментарий. — К., 1998.
33. *Фокс В.* Введение в криминологию. — М., 1980.
34. *Хрупка М., Вінс О.* Криминологічне поняття наркобізнесу // *Право України*. — 1994. — № 3-4.
35. *Шнайдер Г. Й.* Криминология. — М., 1994.
36. *Дагель П. С.* Неосторожность. — М., 1977.

ЗМІСТ

Загальна частина

Тема 1. ПОНЯТТЯ, ПРЕДМЕТ І СИСТЕМА КРИМІНОЛОГІЇ

1.1. Кримінологія як наука і її предмет	3
1.2. Завдання і функції кримінології	7
1.3. Система кримінології. Кримінологія як навчальна дисципліна	9
1.4. Кримінологія в системі наук. Зв'язок кримінології з правовими та іншими науками	10

Тема 2. ІСТОРІЯ НАУКИ КРИМІНОЛОГІЇ. КРИМІНОЛОГІЯ В УКРАЇНІ Й ЗА КОРДОНОМ

2.1. Кримінологічні ідеї класичної школи кримінального права	13
2.2. Позитивізм у кримінології	15
2.3. Сучасна кримінологія	20
2.4. Історія і сучасний стан кримінології в Україні	22

Тема 3. МЕТОДИКА КРИМІНОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

3.1. Поняття методики кримінологічного дослідження	26
3.2. Сутність і етапи (процедура) кримінологічного дослідження	28
3.3. Метод суцільного та вибіркового дослідження	30
3.4. Соціологічні методи кримінологічного дослідження	33
3.5. Психологічні методи кримінологічного дослідження	37

Тема 4. ПРАВОВА СТАТИСТИКА І ЇЇ ЗАСТОСУВАННЯ У КРИМІНОЛОГІЇ

4.1. Поняття правової статистики	40
4.2. Етапи статистичного дослідження у кримінології	42

Тема 5. ЗЛОЧИННІСТЬ І ЇЇ ПОКАЗНИКИ	
5.1. Поняття злочинності	48
5.2. Показники злочинності	52
5.3. Латентна злочинність	56
Тема 6. ПРИЧИНИ І УМОВИ ЗЛОЧИННОСТІ	
6.1. Детермінація і причинність злочинності	62
6.2. Концепції причин злочинності	65
6.3. Основні сучасні теорії причин злочинності в Україні та Росії	66
Тема 7. ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ	
7.1. Поняття особи злочинця	75
7.2. Соціальне і біологічне в особі злочинця	80
7.3. Типологія особи злочинця	85
7.4. Практичне значення кримінологічного аналізу особи злочинця	90
Тема 8. ІНДИВІДУАЛЬНА ЗЛОЧИННА ПОВЕДІНКА	
8.1. Причини і умови окремого злочину	93
8.2. Обставини формування особи	95
8.3. Зовнішні обставини вчинення злочину (ситуація)	98
8.4. Мотивація злочину	101
Тема 9. ВІКТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ КОНКРЕТНОГО ЗЛОЧИНУ	
9.1. Віктимологія: загальне поняття й історія розвитку	106
9.2. Основні поняття віктимології (жертва, потерпілий, віктимність, віктимізація)	110
9.3. Віктимна поведінка і її види. Класифікація потерпілих від злочинів	112
Тема 10. КРИМІНОЛОГІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ І ПЛАНУВАННЯ ПОПЕРЕДЖУВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	
10.1. Поняття і види кримінологічного прогнозування	118
10.2. Методи кримінологічного прогнозування	121
10.3. Значення кримінологічного прогнозування	124
10.4. Поняття, завдання і види кримінологічного планування	125

Тема 11. ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ

11.1. Поняття попередження злочинності	129
11.2. Об'єкти, рівні й форми профілактики злочинності	131
11.3. Заходи попередження злочинності та їх класифікація	135
11.4. Суб'єкти попереджувальної діяльності та їх класифікація	137
11.5. Правоохоронні органи як суб'єкти попереджувальної діяльності	139

Особлива частина

Тема 12. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА І ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАРКОМАНІЇ. НАРКОБІЗНЕС І ЗАХОДИ ЙОГО ЗАПОБІГАННЯ

12.1. Кримінологічна характеристика наркоманії: медичні й соціальні аспекти	144
12.2. Причини наркоманії в сучасних умовах	150
12.3. Шляхи попередження наркоманії	153
12.4. Наркобізнес і заходи його запобігання	162

Тема 13. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА І ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

13.1. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх	168
13.2. Причини й умови скоєння злочинів неповнолітніми	172
13.3. Попередження злочинності неповнолітніх	179

Тема 14. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА І ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЖІНОЧОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

14.1. Кримінологічна характеристика злочинів, які скоюють жінки	189
14.2. Причини і умови вчинення злочинів жінками	191
14.3. Кримінологічні проблеми проституції	196
14.4. Попередження жіночої злочинності й проституції	198

Тема 15. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА	
І ПОПЕРЕДЖЕННЯ РЕЦИДИВНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ	
15.1. Кримінологічна характеристика	
рецидивної злочинності й злочинця-рецидивіста	202
15.2. Причини й умови рецидивної злочинності	207
15.3. Профілактика рецидивної злочинності	210
Тема 16. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА	
І ПОПЕРЕДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ	
ТА ОРГАНІЗОВАНОЇ ЗЛОЧИННОСТІ	
16.1. Кримінологічна характеристика	
професійної та організованої злочинності	215
16.2. Причини й умови, що детермінують	
професійну та організовану злочинність	224
16.3. Основні напрями попередження	
професійної та організованої злочинності	227
Тема 17. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА	
І ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ	
ЗЛОЧИННОСТІ	
17.1. Кримінологічна характеристика	
економічної злочинності	233
17.2. Причини й умови, що детермінують	
економічну злочинність	243
17.3. Попередження економічної злочинності	247
Тема 18. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА	
І ПОПЕРЕДЖЕННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИХ	
НЕКОРИСЛИВИХ ЗЛОЧИНІВ	
18.1. Кримінологічна характеристика	
насильницьких некорисливих злочинів	253
18.2. Причини й умови вчинення	
насильницьких некорисливих злочинів	259
18.3. Попередження насильницьких	
некорисливих злочинів	261
Тема 19. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА	
І ПОПЕРЕДЖЕННЯ КОРИСЛИВИХ ЗЛОЧИНІВ	
ПРОТИ ПРИВАТНОЇ ВЛАСНОСТІ	
19.1. Кримінологічна характеристика	
корисливих злочинів проти приватної власності	265

19.2. Причини й умови, що детермінують корисливі злочини проти приватної власності	273
19.3. Попередження корисливих злочинів проти приватної власності	275
Тема 20. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА І ПОПЕРЕДЖЕННЯ НЕОБЕРЕЖНИХ ЗЛОЧИНІВ	
20.1. Кримінологічна характеристика необережних злочинів	278
20.2. Причини й умови, що детермінують необережні злочини	282
20.3. Попередження необережних злочинів	283
20.4. Кримінологічна характеристика і попередження необережних автотранспортних злочинів	284
<i>Список використаної та рекомендованої літератури</i>	<i>288</i>

The main ideas and categories of criminology, its object, tasks and methodology are revealed in the general part of the proposed series of lectures. The modern views of scientists-criminologists on the problem of criminal person formation, definition of criminality causes and conditions, individual criminal behaviour, planning and organisation of preventive activity are analysed. The criminological characteristic of criminality's particular kinds and preventive measures are given in the special part.

It is meant for students, teachers of legal higher educational institutions and practical workmen of law machinery.

Навчальне видання

Александров Юрій Валер'янович

Гель Андрій Павлович

Семаков Геннадій Семенович

КРИМІНОЛОГІЯ

Курс лекцій

Educational edition

Aleksandrov, Yuriy V.

Gel, Andriy P.

Semakov, Gennadiy S.

CRIMINOLOGY

A series of lectures

Відповідальний редактор *І. В. Хронюк*

Редактор *О. І. Маєвська*

Коректори *Л. Г. Бурлакіна, І. В. Точаненко*

Комп'ютерна верстка *Н. М. Музиченко*

Оформлення обкладинки *Д. В. Коврига*

Реєстраційне свідоцтво ДК № 8 від 23.02.2000

Підп. до друку 27.12.02. Формат 60×84^{1/16}. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 17,2. Обл.-вид. арк. 17,1. Тираж 10000 пр. Зам. № 3-5

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)

03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

Акціонерне товариство закритого типу "Книга"

04655 МСП Київ-53, вул. Артема, 25